

Ш. Т. Абдреева

ЭКСКУРСИЯТАНУ

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 379.8(075.8)

КБЖ 75.81я73

А 14

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
география және табиғатты пайдалану факультетінің Ғылыми кеңесі
және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№3 хаттама 17 мамыр 2016 жыл)*

*Қазақ спорт және туризм академиясының жанындағы ҚР БжҒМ-нің жоғары
және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің республикалық оқу-әдістемелік
кеңесінің туризм мамандығы секция мәжілісі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 5 ақпан 2016 жыл)*

Пікір жазғандар:

география ғылымының докторы, профессоры **С.Р. Ердаuletov**

география ғылымының докторы, профессоры **О.Б. Мазбаев**

география ғылымының докторы, профессоры **К.Д. Каймулдинова**

Абдреева Ш.Т.

А 14 Экскурсиятану: оқу құралы / Ш.Т. Абдреева. – Алматы:
Қазақ университеті, 2016. – 200 б.

ISBN 978-601-04-2039-7

Оқу құралында экскурсиялық істің тарихы, теориясы мен методикасы қарастырылған. Берілген материалды пайдалана отырып сапалы экскурсиялық қызметті құрастыруға, оны ұтымды іске асыруға, қатысушылардың жасына, тұратын орнына, ұлтына, жалпы мәдени деңгейіне қарамастан туристер қанағаттанатындай етіп экскурсияны дайындап өткізуге мүмкіндік береді. Экскурсовод тұлғасына, оның ізгілік, рухани қасиеттеріне басты назар аударылды.

Оқу құралының негізінде экскурсиятану теориясымен айналысатын Ресейлік және Разакстандық авторлардың еңбектері жатыр.

Бұл оқу құралы Жоғарғы оқу орындарының туризм мамандығын игеріп жүрген студенттеріне, арнайы колледждердің оқушыларына, оқытушыларға және туризм саласына қызығушылық танытушылардың баршысына арналған.

Оқу құралының мазмұны «Туризм» мамандығының Мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сай.

ӘОЖ 379.8(075.8)

КБЖ 75.81я73

ISBN 978-601-04-2039-7

© Абдреева Ш.Т., 2016.
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016.

КІРІСПЕ

Бүгінгі күні туристік бизнес аумақтарды және қалаларды, кейбір жағдайда – мемлекетті дамытатын экономиканың саласына айналды. Туризм мен экскурсиялық іс әлеуметтік құбылыс, себебі халықтың өмірінің сапасын көрсетіп, олардың тарихи және мәдени мұраны танып білуге, қоршаған ортаны сақтауға ынталандырады. Туризм – Алматы, Астана, барлық облыс орталықтарын, басқа да көп ғасырлық тарихы және сақталған бірегей мәдени ескерткіштері бар қалаларды дамытатын болашағы зор бағыттардың бірі. Экскурсиялық қызмет барлық мәдени-танымдық турларға кіреді, тіпті, іскерлік мақсатымен келгендер үшін де бұл қызмет көрсетіледі.

Оқу құралында экскурсиялық істің тарихы, теориясы мен әдістемелігі қарастырылған. Берілген материалды пайдалана отырып сапалы экскурсиялық қызметті құрастыруға, оны ұтымды іске асыруға, қатысушылардың жасына, тұратын орнына, ұлтына, жалпы мәдени деңгейіне қарамастан туристер қанағаттанатындай қылып экскурсияны дайындап өткізуге мүмкіндік береді.

Экскурсоводтың тұлғалық, моралдық, рухани қасиеттеріне ерекше көңіл бөлінген.

«Экскурсиятану» пәні ҚР МХМББС 5В090200 – «Туризм» мамандарын даярлайтын бейімдік пәндердің міндетті компоненті болып табылады.

Курсты оқыту мақсаты мен міндеттері: экскурсияларды дайындауда, өткізуде колданылатын заманауи тәсілдерді игеру, Қазақстандағы экскурсия қызметінің ерекшеліктері, даму жағдайлары және болашағы жайлы білім беру:

- студенттерге экскурсиялық мәтіндерді құрастыру, түрлі экскурсияларды өткізу әдістемесі туралы хабар беру;
- әдістемелік, өлкетанымдық, тарихи және т.б. әдебиеттерді талдау, пайдалана білу;
- экскурсиялық жұмысты ұйымдастыру әдістерін зерттеу;
- экскурсия өткізу техникасы жөнінде терең білім беру;

- практика жүзінде жеке мәтін мен технологиялық картаны құрастыруды үйрету;
- экскурсиялық нысандарды іріктеу және зерттеу, экскурсиялық нысандарды көрсету және талдау әдістерін білу;
- Қазақстанда экскурсиялық істі насихаттау.

Бұл оқу құралы Жоғарғы оқу орындарының туризм мамандығын игеріп жүрген студенттеріне, арнайы колледждердің оқышыларына, оқытушыларға және туризм аясына қадір тұтатындардың баршасына арналған.

Оқу құралы теориялық сұрақтарды, СӨЖ тапсырмаларын, емтиханға дайындалу үшін қажетті сұрақтар мен тест тапсырмаларын қамтиды.

Оқу құралының мазмұны «Туризм» мамандығының Мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес құрастырылған.

1-тарау

ЭКСКУРСИЯТАНУ – ЭКСКУРСИЯ ІСІНІҢ НЕГІЗІ

1.1. Экскурсия ісінің тарихы

Туризм және экскурсия бір-бірінен ажырамайды. Экскурсия – туризммен бірге дамып келе жатқан, оның негізгі бөліктерінің бірі. Олар демалудың белсенді, танымдық формасын құрайды және келешек ұрпақты тәрбиелеу мен мәдениеттілік деңгейді арттыру құралы болып табылады.

Экскурсиялық іс – халық арасында мәдени-ағарту жұмысының маңызды бөлігі. Оның тарихы XIX ғасырдың аяғында қалыптаса бастаған жас ғылымдардың бірі, ал біздің мемлекетімізде оның ең дамыған кезі өткен ғасырдың 70-80 жылдарына тура келеді.

Алғашқы экскурсияларға себепші болған нәрсе өткен ғасырлардың қоғамдық өмірі болып табылады. Әдетте, діни, әулиелі жерлерге мінажат етумен байланысты болған. Жалпы айтқанда саяхаттар мемлекеттің түрлі кезендерінде әрқелкі функцияларды атқарған, ол сол ғасырдың қызығушылығына, жетістіктеріне байланысты болған.

Экскурсия ісі XIX ғасырдың бірінші жартысында дами бастаған. Экскурсия кезіндегі білім алу мақсатын XVIII ғасырдың алдыңғы қатардағы, прогресивті адамдары қойған. Бұл кезеңде тек қана жаратылыстану тақырыбындағы танымдық экскурсиялар басым болған. Ережеге сай оларды мұғалім-ұстаздар жүргізген, мақсаттары – оқыту болған. Өткен ғасырлардың белгілі педагогтары экскурсияны оқу процесінің белсенді түрі деп санаған. Сондықтан да экскурсия алғашында мектептерге енгізілген. Кейіннен оқу экскурсияларымен қатар, оқудан тыс экскурсиялар пайда бола бастады. Осы кезде Ресейлік мұғалімдер В.Ф. Зуев пен Н.Н. Новиков балаларды табиғат аясына саяхатқа және экскурсияларға шығарудың пайдасын атап көрсеткен. Осы ғалымдардың еңбегінің нәтижесінде олардың кеңестері 1786 жы-

лы шыққан «Халықтық училищелердің Жарғысында» көрініс тапты, ал 1804 жылғы «Мектеп Жарғысында» табиғатқа серуендеуді ғана емес, онымен қатар мануфактуралар мен қол өнершілердің шеберханаларына да барып таныстыруды ұйымдастыру жайлы айтылған.

Экскурсия ісінің теориясы мен әдістемесінің пайда болуы ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басына тұспа-тұс келеді. Экскурсияны өткізу әдіснамасы барлық экскурсионист ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Экскурсия ісі әдістемесінің дамуында елеулі орын алған Б.Е. Райковтың «Школьные экскурсии, их значение и организация» (1910) атты кітабының шығуы болды.

1902 жылы И.М. Греве өзінің «Экскурсияның жалпы білімдік маңызы жайындағы бірнеше теориялық байқаулар» атты мақаласында тарих пен қалалық өлкетануды оқытудың экскурсиялық әдісінің негіздері қаланды.

Экскурсия ісінің дамуын Ф.Л. Курлат пен Ю.Е. Соколовский революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдерге бөледі.

Алғашқы кезең экскурсиялық істің пайда болуымен, алғашқы экскурсиялық ұйымдардың құрылуымен, экскурсиялық істің ғылыми теориясының жасақталуымен сипатталады. Аталмыш кезеңнің өзін екі кезеңге бөлуге болады: ХІХ ғасырдың екінші жартысынан 1907 жылға дейінгі және 1907 жылдан 1917 жылға дейінгі кезең. Бірінші кезеңде экскурсияның ісінің дамуы оқу бағдарламасында, мұражай істерінде орын алған.

Екінші кезеңде алғашқы экскурсиялық ұйымдар – қоғамдар, одақтар, мысалы, 1918 жылы Мәскеудегі Оқушылар экскурсиялық бюросының орталығы құрылып, экскурсия ісі теориясының іргесі қалана бастады.

1920 жылы Наркомпроста Біріккен дәрістік-экскурсиялық бюро – қазіргі кездегі туристік-экскурсиялық мекемелердің үлгісі құрылады. Оның мақсаты – пролетарлық туризм мен экскурсияларды кең түрде насихаттау еді.

1920 жылдан бастап экскурсияларды бірнеше ведомствалар мен мекемелер өткізе бастады. Жұмысшылар мен қызметкерлер үшін олардың ұйымдастырушылары кәсіподақтар болды. Оқушылар мен әскери қызметкерлер саяхатқа Наркомпрос пен РКСМ-мен бағытталып отырған.

Бұл жұмысты негізінен штаттан тыс негіздегі энтузиастар жүргізді. Олар туристік бағдарламалар мен маршруттар әзірледі.

Халықтың туризм мен экскурсияға қызығушылығының өсуімен оларды мәдени жұмыстарда қолдану қажеттілігі айқын бола түсті. Халықтар арасында осы мақсатпен және туризм мен экскурсия саласында барлық іс-шаралардың идеялық мазмұнын жоғарылату үшін туристік-экскурсиялық тәжірибенің әдістемелік жетекшілігі 1920 жылы Наркомпростың бас саяси-ағартушылық комитетіне (Главполитпросвет) міндеттеледі. Қоғамдық кадрлар дайындау туралы мәселелер қарастырыла бастады; құрылған экскурсиялық станциялар штаттан тыс активтерді – топтық экскурсия жүргізушілерін және туризм ұйымдастырушыларын дайындай бастады.

Главполитпросвет туризм мен экскурсияның бастапқы формаларының қаншалықты тиімді және олар қоғамның маңызды міндеттеріне жауап бере ме деген сұрақтарды зерттеуді қолға алады. Халықтық білім берудің Мәскеулік бөлімінің губерндік политпросветіне (Главполитпросвет МОНО) туризм саласында Мәскеу еңбекшілерінің сұраныстары мен тілектерін оқып зерттеу жүргізу жүктелді.

XX ғасырдың 20-жылдардың басында туризм мен экскурсияға қызығушылық арта түсті. Туризм мен экскурсия желісінің құрылымдық кеңеюі басталды. Наркомпростың жанынан жақын және алыс экскурсиялардың бөлімдері құрылды. Онымен Н.К. Крупская айналысты. Экскурсияларға, сапарларға және саяхаттарға мыңдаған еңбекшілер тартылды. Мысалы, Губполитпросвет МОНО-ның бір экскурсиялық секциясы 1921 жылы ай сайын 400-ден аса топтық экскурсияларды жүргізіп отырды. Экскурсия ісінің 1920-жылдарындағы Ресейде дамуын келесі мәліметтер айқындайды: 1920 жылы экскурсиялар саны 46 мың болса (экскурсанттар саны – 138 мың), 1921 жылы – 53 мыңға жеткен (экскурсанттар саны – 161 мың).

1921 жылдан бастап, экскурсия ісінің мәселелері бойынша конференциялар жүргізіле бастады. Кәсіподақтардың, Главполитпросвет және Петроградтық экскурсиялық институттардың қатысуымен болған 1921 жылы Петроградта өткен экскурсиялық конференцияда экскурсиялық жұмыстың қорытындылары

айтылды және оларды мектеп тәжірибелерінде қолданысын кеңейту ұсынылды.

1923 жылы Наркомпростың алыс экскурсиялар бөлімі Мәскеулік мұражайлық-экскурсиялық институтының құрамына, кейіннен – «Советский турист» акционерлік қоғамының құрамына кірді.

1923-1926 жылдары Кубандық педагогикалық жоғарғы оқу орнының профессоры В.А. Герд экскурсия ісі жайлы дәрістер оқыды, осы дәрістердің негізінде «Экскурсиялық қызмет» атты кітабы шығарылды.

Экскурсия ісінің теориясы мен әдістемесінің пайда болуына зор үлес қосқанның бірі Н.П. Анциферов болды. Оның «Теория и практика экскурсий по обществоведению» (1926 ж.) атты жұмысы зерттеудің әдістеріне және экскурсия жүргізудің және саяхатты ұйымдастыру әдістеріне арналған. Бұл еңбекте экскурсия әдістемелігінің мәні қарастырылған.

Экскурсиялар туризмнің мәдени-танымдық түрі әрі құрама бөлігі ретінде 20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басында өрлей бастады. Бұл кездері «саяси-ағарту жұмыстарына» көп көңіл бөлінген. 1926 жылғы саяси-ағарту кеңесінің IV съезінің шешімі бойынша, музей экскурсиялары маркстік-лениндік методология шеңберінде жүргізілуі тиіс болды. Ендігі кезекте «бұқаралық саяси-ағарту жұмыстары» атты термин негізінде музей қызметі, соның ішінде экскурсиялық іс жандана түсті. 1928 жылы «Кеңес турисі» атты АҚ құрылды, ол 1930 жылы «Бүкілкеңестік пролетарлық туризм және экскурсияның еркін қоғамы» болып өзгертілді. Көптеген қалаларда Халық ағарту комиссариатының экскурсиялық-туристік орталықтары ашылды. 1936 жылдан бастап туризм және экскурсияны дамыту ісі орталықтандырылды.

Осы кезде экскурсиятанудың пән ретінде дамуы педагогика, өлкетану, мұражайтану, туризмнің дамуымен тығыз байланысты болған.

1970-1990 жылдары ғылым жетістіктері мен экскурсия ісінің тәжірибесі мәдени-ағартушылық жұмыстың негізгі бір бөлімі ретіндегі ғылыми әдістемелері мен теориялық негізін қалады.

1990 жылдардың басында ондаған мың тақырыптағы экскурсиялар жасалды, экскурсия жүргізушілер саны – 70 мың

болса, экскурсиялық жұмыстарды жүргізетін ұйымдар саны – 3,5 мыңға жеткен.

Қазіргі туристік нарық жағдайы экскурсиялық қызметті туристік өнімнің негізі ретінде ұйымдастыруды жаңа белеске көтеруді талап етеді.

Қазақстанда туризмнің, сонымен бірге экскурсиялардың дамуы XIX ғасырда жергілікті немесе аймақтардан келген әуесқой адамдар немесе топтар үшін экскурсияларды, жорықтарды және көрікті жерлерге серуендеуді ұйымдастырудан басталған. Ал ондай көрікті жерлер Қазақстанның таулы аумақтарында шоғырланған. XIX ғасырдың басында 1903 жылы Верный қаласында «Орыс тау» қоғамының бөлімшесі ашылған. Онда жергілікті гимназия мұғалімдері мен зиялы қауым өкілдері – архитектор Поль Гурде, суретші Н.Г. Хлудов, статист Е.В. Недзведскийлер көп еңбек сіңірген. 1903 жылы М. Фрунзе бастаған төрт гимназист Тянь-Шань тауына ғылыми экскурсияға шығып, жергілікті өсімдіктердің керемет гербарийін жинаған. Кейіннен олардың жинаған өсімдік коллекциясы Санкт-Петербург университетінің ботаникалық қорына жіберілді.

Осы кезеңде халық шаруашылығын қайта құру және қалпына келтіру жағдайында еңбекшілердің жаппай демалысын жандандыруға, мәдени құндылықтар мен отан табиғатын зерттеудегі олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған пролетарлық туризмнің алғашқы мекемелері құрылады.

1931 жылы республикамыздың Астанасында Жетісу губерниялық мұражайы жанында Пролетарлық туризм мен экскурсиялардың бүкілодақтық қоғамының бастауыш ұйымы ашылды (ТЭҚҰ). Оның құрамына 10 адам енді.

Оның белсенді мүшелері арасында Г.И. Белоглазов, В.Д. Городецкий, Н.Н. Дублицкий және т.б. болды. Олардың бастауымен Қазақтық өлкетану кеңесі құрылды.

1936 жылдың қыркүйегінде ТЭҚҰ жабылып, оның орнына кәсіподақтар жанында ұйымдастырылған Қазақ туристік-экскурсиялық басқармасы (ТЭБ) ашылды.

1962 жылы Туризм және экскурсиялардың орталық кеңесі құрылған. Қазақстанда Республикалық және облыстық кеңестердің құрылуы, экскурсиялық мекемелердің материалдық-тех-

никалық базасын нығайтуға, олардың санын көбейтуге мүмкіндік берді. Арнайы ақпараттық бюроның «Турист» басылымы оқу және нормативті әдебиеттер, карталар, буклеттер, сызбалар, открыткалар шығару арқылы әдістемелік жұмысты жақсартуға мүмкіндік берді. Бұл жұмыстың нәтижесінде Қазақстан облыстарында, кейбір аудан орталықтарында экскурсия және саяхат бюроларының ашылған, туристік қонақүйлер жүйесі, арнайы автобус парктері мен гараждары пайда болған, экскурсия жүргізушілерін, маршрут жетекшілерін және тау туризмінің инструкторларын дайындайтын курстар ұйымдастырылған. Қазақстандықтар саяхат жасау үшін поездарды, теңіз және су кемелерін жалға ала бастаған.

1965 жылы Қазақстан Республикасында туризм және экскурсия одағы ұйымдастырылды: Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Орал және Шымкент облыстарында бес облыстық одақ құрылған, сондай-ақ бұл облыстарда экскурсиялық бюролар да ашылған.

1980-жылдардың басында Қазақстанда туризм қызметкерлерінің жалпы штаты 10 000 адамға, ал туристік маршруттар саны –100-ге, экскурсия тақырыптары бірнеше жүзге жетті. Ал саяхат пен экскурсияға қатысқан қазақстандықтар саны 1,5 млн-нан асып, түрлі өндіріс орындарына, мұражайларға, көрмелерге барған оқушылар саны – 600 000-ға жетті.

1.2. Экскурсияның түсінігі

«Экскурсия» сөзі латын тілінен алынған. Орыс тіліне XIX ғасырда енген. Басында бұл сөз «әскери шапқын», кейіннен «сеуенге шығу, жорық» деп белгіленген.

Экскурсия – әдістеме арқылы алдын ала ойластырылған назар аударарлық жерді, тарихи және мәдени ескерткіштерді көрсету, оның негізіне экскурсанттардың көз алдындағы нысандардың талдауы жатқызылған, және сонымен байланысты оқиғалар туралы әңгіме етті. Бірақ экскурсияның негізін тек қана осындай ұғыммен шектеу дұрыс емес.

«Экскурсия» терминінің түрлі басылымдарда берілген анықтамаларын қарастырайық.

Алғашқы экскурсионистердің бірі М.П. Анциферовтың 1923 жылы берген түсінігінде «Экскурсия – серуен, өз мақсаты ретінде, көруге қолайлы нысанды, тақырыпты нақты материал арқылы зерттеу», – деп айтылған.

Экскурсиялық қызметті мектептен тыс жұмысы ретінде сипаттай отырып, экскурсионист Л. Бархаш былай деген: «Экскурсия – ол белгілі білім алудың көрнекілік тәсілі, алдын ала өңделген тақырып арқылы нақты нысанға бару кезінде тәрбие беру».

XX ғасырдың аяғында берілген анықтамалардың біріне тоқталсақ: «Экскурсия – оқудың, оқудан тыс жұмысының ерекше формасы, оның барысында мұғалім – экскурсовод, оқушылар – экскурсанттар болып жатқан процестерді (завод, колхоз, тарихи ескерткіш, естелік жер, табиғат аясы, т.б.) немесе арнайы жасалған коллекция қоймаларын (мұражай, көрме) бақылауы» деген.

Түрлі сөздіктерде, энциклопедияларда да «экскурсия» терминіне анықтамалар беріледі. Ең алғашқы түсінігін 1882 жылы В. Даль берген: «Экскурсия – серуен, бір нәрсе іздеп шығу, шөп жинау, т.б.». Кіші совет энциклопедиясында [1913 ж., Т. 10] былай түсіндіріледі: «Экскурсия – бір жерге, өндіріс орнына, совхозға, мұражайға, т.б. көбінесе, ғылыми немесе білім алу мақсатымен топпен шығу».

Үлкен совет энциклопедиясында: «Экскурсия – назар аударарлық нысандарға бару (мәдениет ескерткіші, мұражай, өндіріс орны, т.б.) арқылы білім алудың формасы мен тәсілі. Маман-экскурсоводтың басшылығымен топ үшін өткізіледі» деп жазылған.

Жоғарыда берілген анықтамалардың бәрі өз кезеңіндегі идеологияны, сол уақытқа сай көзқарастарды, экскурсияға жүктеген міндеттерді көрсетеді.

Экскурсияның даму жолы оның негізінің өзгеруіне байланысты. Басында экскурсия практикалық міндеттерді іске асыратын серуен болып табылатын, мысалы шипалы шөп іздеу, жинау. Кейінірек оның алдында өлкетану мұражайлары үшін жәдігерлерді іздестіру сияқты ғылыми міндеттер қойылды.

Білім деңгейін көтеру, білімнің жаңа формаларын іздестіру барысында экскурсиялар алдында жалпы білімді арттыру мақсаты артылды. Тәрбие жұмысын жетілдіру, оны тиімді қылу жағынан, экскурсиялар мәдени-ағарту жұмысының бір түріне айналды.

Қазіргі кезде экскурсиялық қызмет – функцияларымен, белгілерімен, өзіне тән қасиеттерімен, әдістемелігімен ерекшеленетін біртұтас сала болып табылады. Айтарлықтай ол мазмұны, өткізу формасы және материалды ұсыну әдістемесі бойынша байыды, сондықтан тәрбие-идеялық, мәдени-көпшілік жұмысының ажырамас бөлігі ретінде сипатталады. Экскурсия ішкі туризмде және халықаралық туризмде де қысқа туристік іс-шаралардың кең таралған түрі. Мамандардың айтуынша, адам ақпараттың 95 пайызға жуығын визуалды түрде, яғни көзбен қабылдайды. Осыған байланысты ешбір керемет аудиогид кәсіби экскурсоводтармен жарыса алмайды.

Экскурсия көрнекті-танымдық әдістің көмегімен дағдылы жұмыс күндерден, шындықтан адам көңілін аударады, сондықтан ол басқа ақпарат алу түрлерінен қонымдылығымен, руханияттылығымен, эмоционалдылығымен және патриоттылығымен ерекшеленуі тиіс. Экскурсия өзіне қойған барлық талаптарға сай келуі үшін және экскурсанттарға керемет әсер тигізу үшін, экскурсияны білімді, сонымен қатар, әртістік шеберлігі мен тартымдылығымен, сондай-ақ тілінің көркемділігі мен шешендігімен ерекшеленетін нағыз өз ісінің шебері жүргізуі қажет. Экскурсия барысында экскурсанттар жаңа білім алумен бірге, бақылау, әдемі сөйлеу, мұқият тыңдау бейтаныс ұжымда жұмыс жасау сияқты дағдыларды игереді.

Экскурсия – бұл авторлық әдеби туынды секілді, ол бір мезгілде сценарий де, және оның қойылымы да деп айтуға болады.

Сөйтіп, экскурсия табиғи жағдайда, немесе кәсіпорын ішінде, зертханаларда, ғылыми-зерттеу орындарында т.б. жерлерде орналасқан, алдын ала таңдалған нысандар арқылы қоршаған ортаны танудың көрнекілік процесі. Нысанды көрсету арнайы маманы бар экскурсовод басшылығымен өткізіледі. Экскурсанттармен нысанды қабылдау процесі, нақты тақырыпты ашу міндетіне бағындырылады. Экскурсовод аудиторияға нысанның

көрінуді, естелік орынды бағалауды, осы нысанмен байланысты тарихи оқиғаны түсінуді жеткізеді. Ол өзінің түсіндіруімен экскурсанттарды тиісті қорытындыларға және бағалауға алып келеді. Сонымен шараны қажетті нәтижелерге жеткізеді.

Қысқаша түрде экскурсияның негізін былай анықтауға болады – **экскурсия адамдар тобына ерекше түрде жеткізілген білім қосындысы және соны жеткізудегі белгілі әрекеттер жүйесі.**

Бакылау сұрақтары:

1. Экскурсиятану тарихының негізгі кезеңдері.
2. Экскурсия ісінің теориясы мен әдістемесінің пайда болған уақыты.
3. Экскурсия ісінің теориясы мен әдістемесінің дамуына үлес қосқан ғалымдар.
4. Экскурсия түсінігі.
5. Экскурсия ісінің алғашқы экскурсионистері.
6. Экскурсия мағынасының өзгеру себептері.
7. Қазақстанда экскурсиялық қызметтің даму кезеңдері.
8. Туризм және экскурсиялар бойынша Орталық кеңес қызметі.
9. Экскурсияның түрлі аспектілері.

2-тарау

ЭКСКУРСИЯТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

2.1. Экскурсиятанудың теориялық негізі

Экскурсиятану – қазіргі күнгі ғылым. Оның фундаментін теориялық негіз құрайды. Дамытылған теориялық платформасы бар кезде тәжірибе жүзінде қалаған нәтижеге жету мүмкіндігі бар. Экскурсияның теориялық негізі экскурсиялық қызметтің негізгі аспектілерін қамтиды. Бұл жағдай экскурсоводқа экскурсиялық үдерісін толығымен іске асыруына мүмкіндік береді.

Қазіргі күні экскурсиятанудың теориялық негізі төмендегідей бөлімдерден тұрады: экскурсиялық тарих, экскурсиялардың тақырыбы мен мазмұны, экскурсиялардың топтастырылуы, экскурсияның функциялары мен белгілері, экскурсиялық әдістеме, экскурсияларды жүргізу техникасының өзгешелігі және т.б.

Теориялық негіз – логика бойынша құрылған жүйе. Оның нақтылығы мен анықтығы теориялық аппаратының жетілдіруімен қамтамасыз етіледі. Әдеттегідей, ол ұзақ уақыт ғалымдардың зерттеуімен қалыптасады, кейіннен жетілдіріледі және дамиды.

Жалпы экскурсиялық теория – экскурсиялық іс жайлы нақты және жалпылама түсінік беретін ережелер, пікірлер, қағида-даттар жиынтығы.

Экскурсиялық теорияның негізін оқып білу экскурсоводқа кәсіпқой болуына, өзінің шеберлігін жетілдіруге мүмкіндік береді. Алған білімі кейіннен, дағды, жеке тәжірибемен тексеріледі. Сонымен қатар экскурсияларды дайындап және өткізуге қажетті арнайы дағдылар қалыптасады.

2.2. Экскурсияның функциялары мен белгілері

Функция (түсінік ретінде) латын тілінен аударғанда атқару, іске асыру, міндет, қызмет дегенді білдіреді. Функция – кәсіп-

орынның, мекеменің жұмыс істеу формасы. Экскурсияның функциялары оның негізгі қасиеттері ретінде қарастырылады.

Экскурсия қызмет түрі ретінде белгілі функцияларды атқарады. Б.В. Емельянов бес негізгі функцияларды атап көрсетеді: ғылыми насихат (танымдық), ақпараттық, бос уақытты мәдени түрде ұйымдастыру, мәдени ой өрісті кеңейту, қызығушылықты қалыптастыру.

Танымдық функция. Кез келген экскурсия танымдық экскурсия болып саналады. Экскурсия жүргізушісімен таңдалып құрастырылған материал, экскурсанттарға тақырыбына сай келетін нақты білім беруге арналған. Мысалы: археологиялық экскурсия археология саласы жайлы білім береді, ал ботаникалық баққа ұйымдастырылған экскурсия ботаниканың бөлімдерімен таныстырады. Танымдық функция – ең алдымен танымдық процесі, оны білім алудың белсенді, ықпалды тәсілі деп анықтауға болады. Экскурсия саяси, ғылыми, көркемдік және басқа да көзқарастарды игеруге көмектеседі. Экскурсоводтың міндеті – ғылыми білімді тыңдаушыларға тиімді түрде жеткізу.

Ақпараттық функция. Кез келген экскурсия өз тақырыбы бойынша біршама толық, ғылыми тұрғыдан негізделген және әбден тексерілген ақпаратты қамтамасыз ету керек. Тақырыптық экскурсиялар берілген мәлімет жағынан экскурсияның шағын түрі, себебі білімнің бір саласы бойынша ақпаратты қамтиды, ал шолу экскурсиясы – кең, білімнің бірнеше салалары бойынша ақпараттармен таныстырады.

Бос уақытты мәдени түрде өткізу функциясы. Экскурсанттар экскурсияға бос уақытында барады. Экскурсиялық тәжірибені қарастыратын болсақ, көпшілік қауым бос уақытын ұйымдастырылған түрде және пайдамен өткізу мақсатын көздейді. Экскурсия бұндай тілектерін толығымен қамтамасыз етіп, қызықты, үйлесімді, танымдық қасиеті тән болуы тиіс, олай болмаса экскурсанттардың көңілі қалуы мүмкін. Сондықтан экскурсовод уақытын, әрекеттерін, экскурсия мазмұнын және экскурсанттар тобын да дұрыс ұйымдастыруы қажет.

Мәдени ой-өрісті кеңейту функциясы. Экскурсия ой-өрісті кеңейту тәсілі ретінде тарихи, экономикалық, әдеби, өнер саласы, спорт, т.б. тарапынан жаңа білім алуға бағытталған. Көп-

теген жағдайларда экскурсия экскурсанттардың бұрын жазба деректерінен, мектеп бағдарламасынан, дәрістерден алған білімдерін бекітеді.

Адамның қызығушылығын қалыптастыру функциясы. Экскурсияның міндеті – аудиторияға білім арқылы нақты бір сала бойынша қызығушылық туғызу. Экскурсияға қатысушылар тындаған тақырыпқа қызығып, осыдан кейін арнайы әдебиеттерді оқып, басқа экскурсияларға барып, өз білімін жетілдіруге тырысуы әбден мүмкін. Экскурсия білім алуға түрткі болуы мүмкін.

Аталған функциялар экскурсияның негізгі функциялары болып табылады, сонымен қатар басқа да функцияларды атап көрсетуге болады.

Тәрбиелік функция. Экскурсияның тәрбиелік функциясы экскурсияның мазмұнына, оның негізгі мақсатына байланысты. Экскурсиялық қызмет: адамгершілік, патриоттық, эстетикалық, еңбек, дене шынықтыру сияқты тәрбие жұмыстарын атқара алады. Тақырыптық экскурсиялардың әрқайсысы өзіне тән тәрбиелік міндеттерін атқарады. Мысалы, табиғаттану экскурсиялары табиғатты, жануар және өсімдік дүниесін аялауды тәрбиелейді. Өнертану экскурсиялары эстетикалық тәрбие беруге, өндірістік экскурсиялар – еңбекті құрметтеуге, этнографиялық экскурсиялар – түрлі ұлттардың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін сыйлауға бағытталған.

Эстетикалық функция. Экскурсанттардың эстетикалық талғамын оятуда аталған функцияның маңызы зор. Экскурсия кезінде келушілерге күнделікті күйбің тіршілікте мән беріле қоймайтын жайттарға баса назар аударуы қажет, бұл жерде қоршаған ортаның әсемдігі, нысандардың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтары мәнерлі тілде жеткізіліп, рухани өмірдегі алар орны әсерлі түрде баяндалынады. Бұған экскурсия жүргізушісі шеберлігі өз ықпалын тигізеді.

Коммуникативті функциясы. Коммуникативті функцияның негізгі мағынасы оның ақпараттылығында, бір нәрсені хабарлау, бір идеяларды, ой-пікірді, түсінікті білдіру. Бір де бір экскурсия коммуникативті байланыссыз өткізілмейді. Экскурсовод өз тыңдаушыларына ақпарат береді. Экскурсанттар тек жай тыңдаушы

емес, олар экскурсияның белсенді қатысушылары, сондықтан коммуникативті байланысты орнату экскурсоводтың басты міндеті.

Экскурсияның тиімділігі тек қана экскурсия жүргізушісінің эрудициясымен ғана емес, оның аудиторияға білім беру кезінде әдістемелікті пайдалана білуімен, сондай-ақ, экскурсанттармен, автобус жүргізушісімен, мұражай қызметкерлерімен қарым-қатынас орнату қабілетімен де анықталады. Сондықтан экскурсия жүргізушісінің тілектестік, қарым-қатынасты жеңіл орнату, сыпайылық сияқты қасиеттері болуы тиіс.

Экскурсанттар тобына байланысты, әрбір экскурсия бірнеше функцияны атқаруы мүмкін. Мысалы, балалар мен жасөспірімдер үшін – мәдени ой-өрісті кеңейту функциясын; маман таңдаған жастар үшін – қызығушылық қалыптастыру; шетелдік туристер үшін – ақпараттық функцияны және т.б. атқарады.

Белгі деп заттарды бір-бірімен ұқсас қылатын немесе бір-бірінен ажыратуға болатын ерекшеліктерді атаймыз.

Экскурсияның мәдени-ағарту жұмысының басқа формалары сияқты, ұйымдастырылуы, өткізу әдістемелігі жағынан өзінің ерекшеліктері бар. Оның белгілері мәдени-ағарту жұмысының басқа формаларымен ұқсастығын немесе өзгешелігін көрсетеді.

Барлық экскурсиялар олардың мақсатына, өткізу орнына қарамастан өзіне тән негізгі белгілер бойынша сипатталады.

1. *Уақыт*. Халықаралық стандарт бойынша экскурсиялар 24 астрономиялық сағат арасында өткізіледі. Кез келген экскурсия нақты уақыт аралығында өткізіледі. Экскурсиялық тәжірибеде уақыт нормалары қалыптасқан. Экскурсияның уақыты бір академиялық сағаттан (45 мин.) бір тәулікке дейін созылуы мүмкін. Ең қысқа экскурсиялар өндіріс орындарында, мұражайларда және көрмелерде өткізіледі, олардың ұзақтығы шамамен 1 академиялық сағат (45 минут). Қалалық шолу экскурсиялардың ұзақтығы әдетте 3-4 сағат болады.

2. Экскурсияға қатысушылардың *саны* (топ немесе жеке адам).

Экскурсанттар саны бір адамнан бастап, бірнеше адамдар тобына дейін болады. Топтағы адам саны көп жағдайда көліктің сыйымдылығына байланысты.

3. Экскурсияны өткізетін *экскурсоводтың* болуы.

Экскурсияның сапасы экскурсия жүргізушінің білім деңгейіне байланысты. Жоғары дәрежелі экскурсовод түрлі тақырыптағы экскурсияларды өткізе алады, ал бастауыш дәрежелі экскурсовод 1-3 тақырыпты игереді. Экскурсия жүргізушісінің міндеті экскурсияны өткізу, өңдеу, жетілдіру, адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, т.б.

4. *Көрнекілік.* Экскурсиялық нысандарды орналасқан жерінде көрсету.

Экскурсиялық нысандарының дұрыс таңдалуы тақырыпты толық көрсетуге, экскурсияның мақсатына жетуге мүмкіндік береді. Экскурсиялық нысандардың жүйесі, көрсету әдістемелігі, тәсілі, түрлері болады. Арнайы көрсетусіз экскурсия дәріске айналады, сондықтан көрсетудің маңызы жоғары.

5. Экскурсия тобын алдын ала құрған маршрут бойынша *ертiп жүру.*

Маршрут экскурсияны дайындаған кезде құрастырылады, оның өз жүйесі болады. Экскурсияның ұзақтығы бірнеше жүз метрден (мұражай, көрме) бірнеше жүз километрге дейін созылады (қала маңындағы экскурсиялар). Маршрут құрастырудың өзіндік ережелері бар.

6. *Белгілі тақырыптың болуы,* нысандарды бір мақсатпен көрсету.

Бір тақырып бойынша экскурсия жасаған кезде міндетті түрде мақсаты белгіленеді, мақсатсыз өткізген экскурсия өзінің құндылығын жоғалтады. Экскурсияның тақырыбына, атына және адам контингентіне байланысты мақсат, әсіресе тәрбие мақсаты өзгеруі мүмкін.

7. *Қатысушылардың белсенділігі* (бақылау, нысандарды зерттеу).

Осы аталған белгілердің ең болмаса біреуі орындалмаса, өткізілген іс-шараларды экскурсия деп атауға болмайды.

Жалпы барлық экскурсияларға тән белгілерімен қоса кез келген экскурсияның өзіндік спецификалық белгілері болады:

- автобустық экскурсияларда – міндетті түрде автобустан шығып нысан жанына бару;
- мұражайлық экскурсияларда – стенда орналасқан материалдармен танысу;

- өндіріс орнындағы экскурсияда – жұмыс істеп тұрған нысандарды көрсету (станок, агрегат, механизм).

Кез келген мәдени-ағарту жұмысының ажыратуға болатын өзінің белгілері бар. **Экскурсияның негізгі белгісі** – көрнекіліктің жоғарғы дәрежеде болуы.

2.3. Экскурсияларды топтастыру

Қазіргі таңда экскурсиялық қызмет туризм саласының көптеген мәселелерін – бос уақытты мәдени түрде өткізу, ағарту, т.б. қамтиды. Ұзақ уақыт бойы экскурсиялардың көптеген түрлері қалыптасқан. Кейбіреулері өзгеріссіз қалды, басқалары көптеген өзгерістерге ұшырады. Сонымен қатар, заманның өзгеруіне және қоғамның мүдделеріне сай жаңа экскурсиялар түрлері де пайда болды. Экскурсия түрлерінің, типтерінің сан алуандығы, оларды ретке келтіруді және жүйелеуді, немесе топтастыруды қажет етеді. Топтастыру деп экскурсия түрлерін өзіне тән белгілер, айқын сипаты арқылы құрылымдауды айтамыз. Дұрыс топтастырылған экскурсия, экскурсоводқа экскурсияға қатысушылардың жұмысын жақсы ұйымдастыруға, жүргізу әдістемесін анықтауға жағдай жасайды.

Экскурсияларды топқа бөлу жаңа экскурсияны дайындау процесі үшін аса маңызды. Экскурсияларды топтастыру мәселесіне көптеген экскурсия саласының қызметкерлері, зерттеушілері ерекше назар аударған. Бұл мәселе жөнінде өткен ғасырдың 20-шы жылдарында әңгіме қозғалған. Экскурсиятану ісі дамыған сайын түрлі жүйелер ұсынылған. 1922 жылы Б.Е. Райков «Экскурсия жүргізудің әдістемесі мен техникасы» атты кітабында экскурсияларды мазмұны, көлемі, өткізу тәсілі, логикалық құрылымы, ұзақтылығы, қатысушылар құрамы бойынша жіктеген. И.М. Гревс, Н.П. Анциферов, В.А. Герд те осы мәселемен айналысқан. Қазіргі күні экскурсиялардың универсалды топтастырылуы мынадай:

- мазмұны бойынша;
- қатысушылардың құрамына қарай;
- өткізу орнына қарай;

- қозғалу тәсіліне қарай;
- экскурсияның ұзақтылығына қарай;
- өткізу түріне қарай топтастырылу.

Осындай экскурсиялар топтарының өзіне тән компоненттері мен ерекшеліктері бар.

Мазмұны бойынша экскурсиялар екі топқа бөлінеді: шолу экскурсиялары және тақырыптық экскурсиялар.

Шолу экскурсиялары көп тақырыпты қамтиды, мұндай экскурсиялар көп планды деп аталады. Оларда тарихи және қазіргі материалдар қолданылады. Мұндай экскурсия алуан түрлі объектілерді (тарихи және мәдени ескерткіштерді, ғимараттар мен құрылыстарды, табиғи нысандарды, өнеркәсіп және ауылшаруашылық кәсіпорындарын) көрсету арқылы құрастырылады.

Шолу экскурсияларында оқиғалар жалпылама түрінде баяндалады. Ол қала, мемлекет, аудан туралы жалпы түсінік береді. Мұндай экскурсиялар хронология жағынан қаланың бірінші күнінен пайда болуынан бастап осы күнге дейінгі тарихын және болашағын қамтиды.

Тақырыптық экскурсиялар бір тақырып жайлы мәлімет береді. Таңдалған тақырыптан бүкіл экскурсия бойы ауытқымау керек, кейбір ауытқулар болуы мүмкін, бірақ олар жалпы тақырыпқа бағынуы тиіс. Мысалы, тарихи экскурсия болса, оның негізі ретінде бір-екі оқиғаны алуға болады. Ал сәулеттік экскурсияларда бір белгілі сәулетшінің туындыларын тамашалауға болады, немесе ең қызықты архитектуралық ансамблдер көрсетіледі.

Тақырыптық экскурсиялардың өзі тарихи, әскери-тарихи, өндірістік, табиғаттық, өнертану, әдебиеттік, архитектура-қалақұрылыстық экскурсиялар топтарына бөлінеді. Әрбір топ бірнеше топшаға бөлінеді.

Тарихи экскурсиялар мазмұны бойынша: тарихи-өлкетану, археологиялық (мысалы, Есік қаласының маңында орналасқан обаларды тамашалау), этнографиялық (Қазақстан халықтарының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері жайлы әңгімелеу), тарихи-өмірбаяндық (әйгілі адамның өмір сүрген, қызмет жасаған орындарына бару), тарихи мұражайларға бару, т.б. экскурсияларға жіктеледі.

Өндірістік экскурсиялар нақты бір өндіріс орнына (зауыт, фабрика, ауыл шаруашылығының өндіріс орнына), оның негіздеріне, жетістіктеріне арналады. Олар тарихи-өндірістік, экономикалық өндірістік, техникалық-өндірістік, оқушылар үшін кәсіби-бағытталған экскурсиялар топтарына бөлінеді.

Өнер зерттеу экскурсиялары тарихи-театралдық, тарихи-музыкалық экскурсиялар, халық көркемөнер кәсіпшілігінің орталықтарына, өнер қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне байланысты орындарға, өнертану мұражайларына, сурет галереялары мен көрме залдарына, суретшілер мен мүсіншілер шеберханаларына бару тақырыпшаларын қамтиды.

Әдеби экскурсиялар әдеби-өмірбаяндық, тарихи-әдебиеттік, әдеби-көркемдік, әдеби-өлкетанулық, т.б. экскурсиялар топтарына бөлінеді. Бұл экскурсиялар нақты авторларға, олардың туындыларына немесе әдебиеттің бірқатар өкілдеріне, нақты кезеңге, мысалы, қазақ ұлттық әдебиетінің дамуына, әдеби ағымдарға арналады.

Табиғаттық экскурсиялар геологиялық (жер қойнауының байлығы, жер қабығы жайлы), биологиялық (жергілікті жануар мен өсімдік әлемімен танысу), гидрологиялық (өзен, көл, басқа су қорларымен танысу), ландшафтық (орман, саябақ, дендропаркке бару) экскурсиялар топтарына бөлінеді.

Сәулеттік қала құрылыстық экскурсиялары – бұл қаланың архитектуралық құрылыстарын көрсету, нақты бір кезеңнің архитектуралық ескерткіштерімен таныстыру, бір архитектордың туындылары жайлы мәлімет беру, қаланың жоспарымен және құрылысымен таныстыру, жаңа құрылыс аудандарымен таныстыру.

Қатысушылардың құрамына қарай – жергілікті халық, шетел туристері, ересек және балалар (мектеп оқушылары), қалалық және ауыл тұрғындары, ұйымдастырылған біркелкі топ (мысалы, бір мекеменің жұмысшылары) және құрама топтар үшін ұйымдастырылған экскурсиялар болып бөлінеді. Экскурсияға қатысушылардың ерекше тобы – діни мінәжат етушілер, мүгедектер, VIP-клиенттер.

Экскурсия жүргізушісі әртүрлі топтармен жұмыс жасауды білуі тиіс. Әр топтың өз ерекшеліктерін ескере отырып, экскур-

сия мазмұнына, жүргізу тәсілі мен техникасына, ұзақтылығына өзгерістер енгізіледі.

Өткізген орнына қарай эскурсиялар қалалық, қала маңы, өндірістік, мұражайлық, кешенді (бірнеше эскурсияның элементтерін пайдаланады) эскурсияларға жіктеледі.

Қозғалу тәсіліне қарай жаяу және түрлі көліктерді пайдалану арқылы өткізілетін эскурсиялар болады. Жаяу маршруттардың ұзақтығы эскурсия қатысушылардың дене шынығуының мүмкіндіктерімен шектеледі, сондықтан өте ұзақ бола алмайды – нысандар бір-бірінен алыс болмау керек. Қазіргі кезде эскурсия өткізу үшін автобус, троллейбус, трамвай, өзен және теңіз теплоходтары, әуе көлігі сияқты кез келген көлік түрін пайдалануға болады. Көлік пайдаланатын эскурсиялардың ең кеңінен тараған түрі – автобустық эскурсиялар. Қазіргі жақсы жабдықталған автобустар эскурсия жүргізу үшін өте ыңғайлы, себебі автобустық эскурсияның нысандары жүріп бара жатқан кезде де, арнайы аялдамаларда көрсетіледі.

Эскурсияның ұзақтығына қарай – эскурсиялар бір академиялық сағаттан бір тәулікке дейін созылады. Қысқа мерзімді турлар (3-4 тәулікке дейін) демалыс күнгі маршруттар деп аталады, оның құрамында бірнеше эскурсиялар болуы мүмкін. Егер эскурсиялық бағдарлама бір тәулікке дейін созылса, онда тамақтануға, демалуға, кәдесый алуға, жол ақпаратымен танысуға үзілістер болу керек.

Өткізу түріне (формасына) қарай эскурсиялар: эскурсия-серуен, эскурсия-массовка, эскурсия-концерт, жарнамалық эскурсиялар, эскурсия-әңгіме, т.б. болып бөлінеді.

Эскурсия-серуен. Көптеген жағдайларда табиғатқа шығумен байланысты. Мұндай эскурсияларда көріп, тамашалау мен демалыс бір-бірімен тығыз байланысты болады.

Эскурсия-массовка. Эскурсияға қатысушылар бірнеше автобуспен шығады, әдетте, мұндай эскурсия ұйымдастырылған бұқаралық-мәдени іс-шараларымен бірге өткізіледі.

Эскурсия-концерт. Олар музыкалық тақырыпқа арналады және автобус жүріп бара жатқан кезде немесе мұражайға барған кезде эскурсия музыкамен сүйемелденеді. Басқа варианты: егер эскурсия музыкалық театрда немесе консерваторияда өткізілсе, концерт эскурсия алдында немесе соңында болуы мүмкін.

Жарнамалық экскурсиялар. Өндіріс орнында немесе фирмада өткізіледі, оның негізгі мақсаты клиенттерді немесе іскерлік әріптестерді тарту.

Экскурсия-әңгіме. Ол экскурсия тақырыбына қатысы бар адаммен кездесу. Мұндай әңгімемен экскурсияны бастауға немесе аяқтауға болады. Мысалы өндіріс орнында өткізілетін экскурсияны басшылардың біреуімен кездесуден бастаған дұрыс. Әскери тақырыбындағы экскурсия кезінде Ұлы Отан соғысының ардагерімен кездесу ұйымдастырылуы мүмкін.

Оқу экскурсиясы ұғымы бастауыштан бастап, жоғары мектепке дейін әр түрлі оқу орындарының оқу үрдісін даярлаудың формасы немесе сабақ түрі болып табылады. Көбінесе оқу экскурсияларын географтар, биологтар, тарихшылар, геологтар, архитектура пәнінің мұғалімдері өз тәжірибелерінде қолданады.

Білім беру орындарындағы оқу экскурсияларының маңызы – олар арқылы оқудың өлкетанымдық қағидасы жүзеге асырылады.

Экскурсия түріне қарамастан, барлық оқу экскурсиялар нақты бір бағыт бойынша дайындығы бар тұлға жетекшілігімен өткізіледі.

Экскурсиялық қызметте оқу экскурсиясы арнайы аудиторияда экскурсоводтарды дайындаудың және қайта даярлаудың курс пен семинарларын тыңдаушыларына жаңа экскурсияны дайындау кезінде өткізіледі, экскурсиялық қызметкерлерді оқытудың және біліктілігін көтерудің формасы.

Оқу экскурсиясы алдында секция жетекшісі немесе әдістемеші экскурсияда қарастырылатын міндеттер бойынша топпен сұхбат өткізеді. Экскурсия біту мерзімінде нәтиже көрсетіледі.

Оқу экскурсиясы дайындықты талап етеді. Экскурсия тақырыбын және түрін таңдаудан басталады. Экскурсияға қатысушылар экскурсияның әдістемесімен, мәтінімен және «экскурсия жүргізуші портфелімен» танысады. Оқу экскурсиясына қатысатын тыңдаушы тақырыбын толығымен білу керек. Берілген жағдайда ғана тыңдаушы экскурсияға баға беріп пікір алмасуға белсенді қатыса алады.

Сынақ экскурсияларын жүргізу жаңа туристік өнімді енгізген немесе бар өнімді жаңа экскурсовод игерген кезде қажетті

кезең. Егер экскурсия алғашқы рет өткізіліп жатса, оған ерекше, қосымша талап қойылады – осы тақырыптағы экскурсияның сұранысына маркетингтік зерттеу жүргізу қажет.

Сынақ экскурсиясы оның мәтіні жете дайындалып, маршруты құрылып, нысандарға сипаттама беріліп және әдістемелік құралының (технологиялық карта) барлық кезеңдері дайындалып болғаннан кейін ғана өткізіледі.

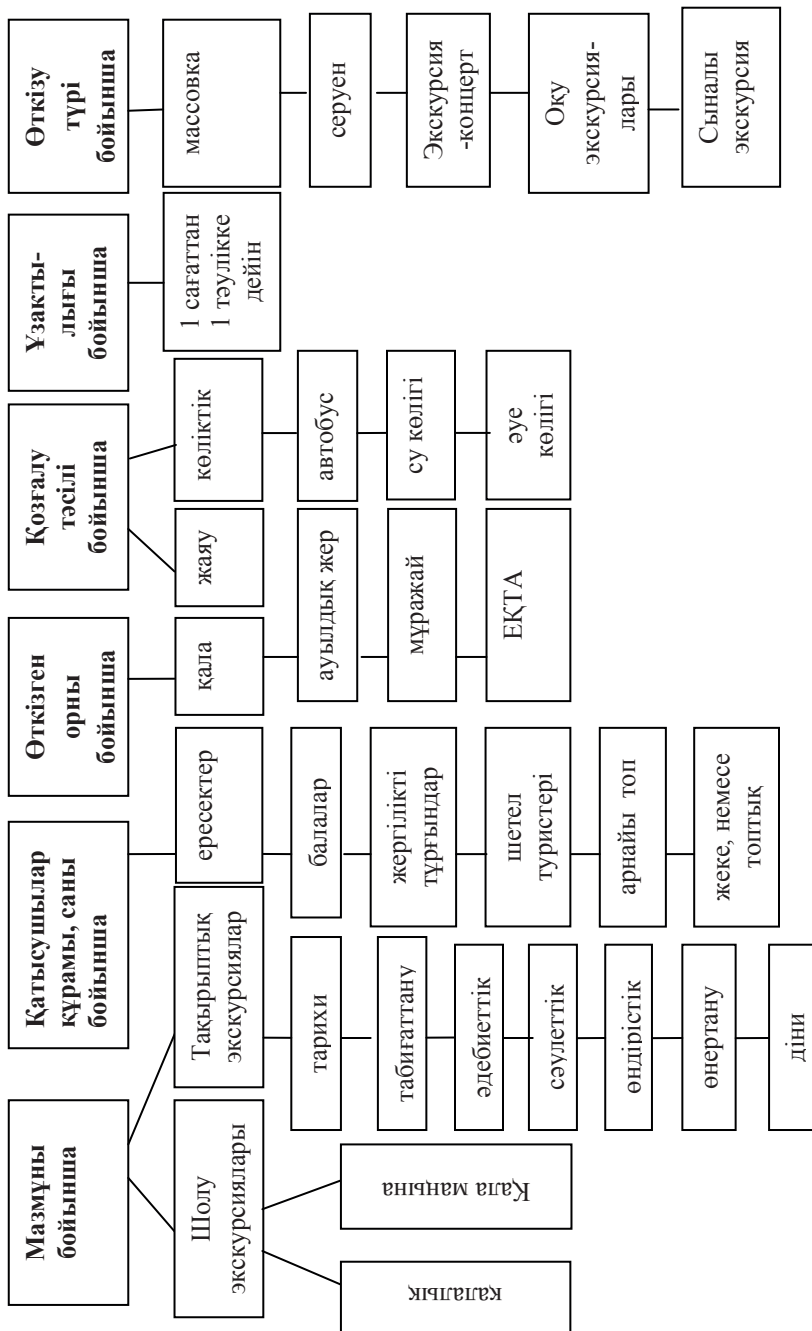
Сыналатын экскурсия жаңа экскурсия дайындау барысында ең соңғы және әсерге толы кезең. Оған экскурсияның дайындық сапасы бойынша қорытындысын жасайтын туристік-экскурсиялық мекемелердің жетекшілері, шығармашылық топтың мүшелері, тәжірибесі мол экскурсоводтар, ішкі және келу туризм маршруттарын жасайтын туристік фирманың менеджерлері, мұражайдың ғылыми жұмысшылары мен мамандары қатысады.

Сөйгіп дұрыс жүйеленген экскурсия тұтынуға қызмет көрсету жұмысын жақсы ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бакылау сұрақтары:

1. Экскурсияның мақсаты мен міндеті.
2. «Функция» түсінігі. Экскурсияның функциялары.
3. Экскурсия функцияларының атқаратын рөлі.
4. Экскурсияның белгілері.
5. Экскурсияның жеке белгілеріне сипаттама беру.
6. Экскурсиялар қандай негізгі белгілер бойынша жіктеледі?
7. Экскурсиялар мазмұны бойынша қалай жіктеледі? Шолу экскурсиясына сипаттама беріңіз.
8. Тақырыптық экскурсия дегеніміз не? Оның ерекшеліктері қандай?
9. Қатысушылардың құрамы бойынша экскурсиялар қалай жіктеледі?
10. Олардың ерекшеліктері қандай?
11. Экскурсиялардың өткізу формасына қарай жіктелуі.

Экскурсиялардың топтастырылуы

3-тарау

ЭККУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

3.1. Экскурсияның логикасы

Логика деген сөз гректің «легос», «логос» деген сөздерінен алынған. «легос» – сөйлеу, түсіндіру, ал «логос» – ақыл-ой деген мағынаны білдіреді. Логика деп – дұрыс ойлаудың заңдары және ережелері туралы ғылымды айтамыз. Адам баласының тұрмысында дұрыс ойлау күрделі рөл атқарады. Адамның ойы дұрыс болу үшін, ол белгілі бір ережелерге, заңдарға бағынуы тиіс. Ойлау адамның рухани тұрмысының ең жоғарғы формасы.

Экскурсия логика талабы арқылы құрастырылады. Ол экскурсиялық материалды ұсыну мен нысандарды көрсетудің заңдылық түрі. Әрбір экскурсовод дұрыс қисынды ойлаудың заңы мен формасын жан-жақты және терең білу керек.

Тәжірибелі экскурсоводтар көбінесе практикада логиканың заңдылығын білмесе де, дұрыс ойлап, сендіре сөйлейді. Олар бұл жерде өзінің табиғи интуициясына (сезіміне) сүйенеді.

Логикалық заңға жататындар: анықтық, қарама-қайшылық, жүйелілік, дәлелділік. Логикалық форма – құрылым, ойдың құрылымы. Логикалық тәсілдер – анализ, синтез, абстракциялау, талдап қорыту.

Әдіскерлер мен экскурсоводтар экскурсия жасаған кезде ойлау заңының негізгі әрекеттерімен санасу керек. Олар ойлаудың негізгі төрт заңын қарастырады. Бірінші – тепе-теңдік заңы, екінші – қайшылықсыздық заңы, үшінші – ескермеу заңы және төртінші – жеткілікті негіз заңы. Бұлар ойлаудың негізгі заңдары деп аталады. Өйткені олар логикалық ойлаудың түпкі қасиеттерін – анықталмағанын, қайшылықсыздығын, аяқталғанын, негізделгенін көрсетеді. Бұл қасиеттер ойлаудың барлық үдерістерінде, оның қандай да болсын формасына қарамастан әрекет етеді. Логикалық заңдар дұрыс ойлаудың міндетті шарты болып табылады.

1. *Тепе-теңдік заңы.* Экскурсия кезінде бұл заң экскурсия жүргізушісіне бір объекті әңгімелегенде басқа объектпен ауыстырып алмай, әңгіме барысындағы түсініктер түрлі мағынада болмауы керек. Тепе-теңдік заңы. Қандай да болсын бір затты не нәрсені қарастырғанда, соған тән белгілер туралы ойлау қажет. Сол зат немесе нәрсе туралы ой қайталанбау үшін анық, тұрақты мазмұнда болуы керек. Бұл ойлаудың ең маңызды қасиеті – оның анықталғандығы – пікір үдерісіндегі қандай да болсын ойдың өзара тепе-теңдігі – тепе-теңдік заңын айқындайды. Тепе-теңдік заңы – барлық ой қорытындыларының өзара қосылып, бірін-бірі толықтыратын логика заңы. Сырттай қарағанда, логикалық заңдар ішіндегі ең қарапайым түрі. Оны былай түсіндіруге болады: егер айтылған пікір шындық болса, ол – шындық. (Мысалы, егер шөп көк болса, ол – көк, ал егер шөп қара болса, ол да қара).

Табиғатта және қоғамда заттар мен құбылыстардың бір-бірімен араласып кетпей, нақты, белгілі ерекшеліктері болатыны сияқты, заттар мен құбылыстар туралы біздің ойларымыз да бір-бірімен араласып кетпеуі тиіс. Болмыстың кейбір құбылысы туралы дұрыс пайымдай отырып, біз өзіміздің ойымызда зерттеп отырған нәрсені ауыстырмаймыз, екіұшты ойламаймыз. Ойлаудың дәл, анық болуы – дұрыс ойлаудың заңы. Бұл заңның тұжырымдамасын төмендегідей келтіруге болады: белгілі бір пікірлесуде, ұғым мен пікір сол бір мағынада ғана қолданылуы қажет, яғни өзіне-өзі тең болуы тиіс.

2. Қайшылықсыздық заңы – экскурсия әңгімесі кезінде бір ой өзінің мағынасынан экскурсия бойы қайтпауы. Бір ой бір уақытта жалған және шынайы болмайды. Тарихи оқиғалар жайлы әңгімелеген кезде қарама-қайшылықтарды болдырмау керек. Ғасырлар бойы жинақталған адамзат тәжірибесінен нәрселер мен құбылыстардың қасиеттері өзара байланыста болатыны байқалған. Мысалы, бір заттың түсі сары болса, нақ сол кезде және сол жағдайда оның түсі қара болуы мүмкін емес екенін, егер құс ұшып келе жатса, нақ сол кезде оның бұтаққа қонып отыруы мүмкін емес екендігін адамдар әлдеқашан байқаған. Заттардың осы сияқты әдетті қасиеттері дұрыс ойлаудың тұрақты белгісі ретінде санасына орнаған. Егер заттың белгілі бір қасиеті нақ сол жағдайда және сол кезде ол заттың өзінде бірден болуы да және

болмауы да мүмкін емес болса, онда дұрыс ойлауда да бір мезгілде, бір мағынада алынған бір мәселе жөнінде қарама-қарсы екі түрлі пікір айтып, ой қайшылықтарын туғызуға болмайды. Дұрыс ойлаудың бұл заңы логикада қайшылықсыздану заңы деп аталады. Демек, бір-біріне қарама-қарсы екі пікір бір мезгілде шындық болуы мүмкін емес, оның бірі жалған болады. Мысалы, «осы өзен Ертіске құяды» және «осы өзен Ертіске құймайды» деген екі пікір бір мезгілде шындық болуы мүмкін емес, егер екі пікір де осы өзенге қатысты болса.

Қарама-қайшылық ойды бұзып, таным үдерісін ауырлатып жібереді. Ойлаудың қайшылықсыз талабы формалды логикалық қайшылықсыздық заңын бейнелейді. Бұл заң мынадай формулада: А және А емес, яғни бір-бірін жокқа шығарып тұрған екі ой бірге ақиқат бола алмайды.

Қайшылықсыздық заңы бір уақытта, бір тұрғыдан айтылған қарама-қарсы екі пікірдің екеуі бірдей ақиқат болуын теріске шығарады. Бірақ бұдан оның екеуі де жалған пікір болуы мүмкін деген түсінік шықпайды. Мысалы, мынадай: «біздің сыныптағы оқушылардың бәрі үздік» және «біздің сыныптағы бірде-бір оқушы үздік емес» деген қарама-қарсы пікірдің екеуі бірдей ақиқат болуы мүмкін емес, бірақ оның екеуі де жалған болуы мүмкін. Мұндай жағдайда: «біздің сыныптағы кейбір оқушылар – үздік» деген ақиқат пікір шығады. Сөйтіп қайшылықсыздық заңы қарама-қарсы екі пікірдің біреуінің немесе екеуінің бірдей жалған екені жайлы сөз қылмайды.

3. Үшіншісі ескермеу заңы – пайымдау мен мойындаудың арасында үшіншінің болмауы. Егер бір ой пайымдалса, екіншісі мойындалмайды, бұл жерде осы екі ойдың біреуі ғана дұрыс болады. Экскурсовод өзі вариант таңдап екінші ойды терістейді. Үшіншіні ескермеу заңы ұстанымсыздыққа қарсы бағытталған. Бұл заң бір мәселе жөнінде бірін-бірі жокқа шығаратын көз-қарастарды шатастыруға қарсы бағытталған заң.

Ал үшіншіні ескермеу заңы бірі бірденені қостайтын, екіншісі дәл соны терістейтін екі қайшы пікір бар жерде ғана қолданылады. Жеткілікті негіз заңы. Дүниедегі барлық заттар мен құбылыстар себеп-салдар байланысында болады. Себептен туған құбылысты әрекет деп атайды, яғни себепсіз салдар болмайды.

Дүниеде себепсіз құбылыс жоқ. Егер бір құбылыс басқа құбылыстардың өткендегі дамуы арқасында дайындалып жетілмесе, табиғат пен қоғамда ешбір құбылыс пайда болмас еді.

Нәрселер мен құбылыстардың объективтік дүниедегі осындай өзара байланысы адамның ойында жеткілікті негіз заңы түрінде бейнеленген. Жеткілікті негіз заңы – әрбір ақиқат, ой жеткілікті негізделуі тиіс деп тұжырымдалады.

Белгілі бір ақиқат ойды білдірсек, оның ақиқаттығын негіздеуіміз керек, яғни шындыққа сәйкес келетіндігін дәлелдеуіміз тиіс. Мысалы, айыпталушыға белгілі бір кінә таққан кезде айыптаушы өз пікірінің ақиқаттығын негіздейтін қажетті дәлелдер келтіруі тиіс. Олай болмаса, табылған кінә негізсіз болып шығады. Бұл заң дұрыс ойлаудың қажетті шарты болып табылады.

4. Жеткілікті негіз заңы – бұл бір ой дәлелді болуын қажет етеді. Тек осы жағдайда ол дұрыс боп саналады. Әрбір ой басқа ойлармен дәлелдену керек. Дәлелсіз ойлардан сақ болу керек.

Жеткілікті негіз ретінде қандай жағдайларды алуға болады: ең алдымен, мұндай негіз ретінде адамның өз тәжірибесін, жеке фактілерді келтіруге болады. «Бұл қылмысты жасаған Н. деген адам» деген пікірдің ақиқаттығы, мәселен, сол қылмыстың жасалғанын көрген адамның тікелей көрсетуі, куәландыруы арқылы дәлелденеді. Адамның жеке басының тәжірибесінің өрісі тар. Сондықтан адам өз қызметінде басқа адамдардың тәжірибесіне, тағы басқа сүйенеді. Мұндай дәлелдер қылмысты тергеу жұмыстарында, тарих ғылымында тарихи фактілерді анықтауда, тағы басқа жиі қолданылады.

Жеткілікті негіз заңының ойлау үдерісінде аса зор теориялық және практикалық маңызы бар. Біреуді өзіміздің айтқандарымыздың ақиқаттығына сендіру керек. Бір пікірді дәлелдеу дегеніміз – оны негіздеу деген сөз, яғни жеткілікті негіз ретінде ғылымда және практикада дәлелденген ақиқатқа жататын басқа пікір келтіру керек.

Жеткілікті негіз заңы – еш нәрсемен дәлелденбеген пікірге сеніп, оларды қабылдай салатын логикасыз ойларға қарсы, әртүрлі діни нанымдарға, ырымшылдық пен жоқ нәрсеге сенушілікке қарсы бағыт.

Жоғарыда қарастырылған төрт заң дұрыс ойлауға қойылатын айқындылық, қайшылықсыздық, дәйектілік және дәлелділік талаптарының жалпы көрінісі. Сондықтан дұрыс ойлаудың бұл жалпы заңдары ойлаудың ұғым, пікір, ой қорытынды, дәлелдеу сияқты жеке формаларының айрықша ережелерінен көрініп отырады. Мысалы, ұғымдардың арасындағы қатынастарды, ұғымды анықтағанда, пікірлер арасындағы қатынастарды, ой қорытындылар мен дәлелдеулердің жеке түрлерін дұрыс құру ережелерін қарастырғанда, тағы басқа бұл заңдарды қолданамыз. Осыған байланысты бұл заңдардың логикалық мәні мен талаптарын меңгеріп, біліп алған жөн.

Логикалық заңдарын пайдалану әдіскерлер мен экскурсоводтарға келесі қисынды проблемаларды шешуге мүмкіндік береді:

- экскурсиялық материалды дәлелді әңгімелеуге, көргеннен әсер алуға, аргументтерді дұрыс пайдаланған арқылы дәлелдеу;
- тарихи оқиғаларды шындықпен түсіндіру, факт пен мысалдарды сипаттау кезінде қисынды жүйелілікті анықтау;
- экскурсияның әңгімелеу бөлігінің қорытындысының түйінін тұжырымдау;
- көрсетудің, әңгімелеудің әрбір методикалық тәсілін пайдаланғанда қисынды схеманы таңдау.

Әр экскурсияда мейлі ол қай тақырыпқа арналмасын, логиканың өзі сүйенетін конструкциясы болады. Бұл жерде біз логикалық ауысу жайлы айтамыз. Экскурсияда қисынды ауысудың екі түрі болады – «көпір» арқылы ауысу және тікелей ауысу.

Логикалық ауысулардың негізгі ерекшелігі, ол экскурсияның әңгімелеу бөлігі мен көрсету бөліктерін байланыстырады.

3.2. Экскурсия педагогикалық үрдіс ретінде

Экскурсияның ақпараттық-танымдық және тәрбиелік функциясы ой-өрісінің кеңеюіне, есте сақтау қабілетінің, ойлау қабілетінің, ынтаның дамуына мүмкіндік береді. Экскурсияның эф-

фektivтілігі экскурсия соңындағы нәтижесі (алдын-ала аталған психологиялық бөліктерде жоспарланған өргертулер қаншалықты деңгейде жүзеге асты) мен экскурсанттардың қанағаттану дәрежесі сияқты параметрлермен анықталады. Әрбір параметрден жоғарғы көрсеткішке ие болу үшін бірнеше талаптарды сақтау керек.

Экскурсия педагогикалық үрдіс ретінде алдын-ала жоспарланған білім беру нәтижесіне алып келетін, экскурсовод пен экскурсант арасындағы кезектілік пен белгілі бір мақсатқа бағытталған өзара қарым-қатынас негізі болып табылады.

Педагогикалық мақсат – экскурсанттың психологиялық құрылымындағы жаңа білім беру және әрбір экскурсовод жүзеге асыруға тырысытын жүйе құраушы компонент.

Педагогикалық мақсат келесідей компонентерден тұрады: тәрбиелік (азаматтылықтың қалыптасуы, патриотизм, адамгершілік, инабаттылық және т.б. қасиеттер); оқу-ағартушылық (ой-өрісті кеңейту, дамыту), психологиялық (есте сақтау, ойлау қабілеттерін, ынта және сезім мүшелерін дамыту).

Экскурсиялық тәжірибе негізінде экскурсанттың тұлға ретінде қалыптасуына экскурсия мазмұнына сай алдын ала дайындалған мәтінді әңгімелеу де әсер етеді. Әңгімелеу барысында құбылыстар аяқталған, реттелген бір бүтінді беруі керек.

Экскурсияның табысқа жетуі үшін, экскурсовод экскурсанттармен өзара қарым-қатынастардың жүзеге асуы принциптерін сақтауы керек. Мұндай принциптерге ізгілік бағыттылығы, ақпаратты жинау барысындағы шығармашылық ізденіс, мазмұнының вариативтілігі, экскурсанттардың психологиялық ерекшеліктеріне сай экскурсияны жүргізу әдіс-тәсілдерін тандау, экскурсант пен экскурсовод арасындағы субъект – субъекті қарым-қатынас, диалог ретіндегі негізгі қарым-қатынасқа жатады.

Әрбір принциптерді жеке-жеке қарастырайық.

Экскурсияның ізгілік бағыттылық принципі адамның адам алдындағы жауапкершілігіне негізделеді. Ізгі адам – өзі үшін және қоғам үшін еңбектене алатын адам. Экскурсиядағы ізгіліктің екі жолын бөліп қарастырады. Бірінші жолы – қарастырылып отырған материалға адамгершілік аспектілерін қосу (экс-

курсияны адамгершілік құндылықтар тұрғысынан жүргізу, діни сенімдері мен көзқарастарын сыйлау, халықтар арасындағы достастық пен өзара түсінушілікке көңіл бөлу). Екінші жолы – экскурсовод пен экскурсант арасындағы қарым-қатынасты демократизациялау, индивидуализациялау, дифференциациялау.

Шығармашылық ізденіс экскурсия мазмұнының дұрыс таңдалуына, экскурсияны жүргізу әдіс-тәсілдеріне және мүмкін болатын максималды педагогикалық нәтижеге жетуге мүмкіндік береді. Экскурсоводтың шығармашылық іс-әрекеті аудитория ерекшеліктеріне сай экскурсияның педагогикалық мақсатында, экскурсия жүргізу жоспарында, экскурсияны жүргізу және эффективті әдіс-тәсілдерді қолдану барысында анық көрінеді.

Мазмұнының вариативтілік принципі қосымша тақырыпшаларды қосуға, экскурсанттардың танымдық қызығушылықтары мен сұраныстарын, интеллектуалды мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Ең бастысы экскурсовод экскурсия мазмұны бойынша ең негізгі ақпаратты жеткізуді бірінші орынға қоюы керек.

Экскурсовод пен экскурсант арасындағы субъект – субъект қатынасы бойынша олардың арасындағы тең құқықтылық байқалады. Экскурсанттар экскурсияның мақсатын құруға, формасын және экскурсияны жүргізу әдіс-тәсілдерін таңдауға қатысады.

Экскурсиялық тәжірибені қарау барысында педагогикалық эффективтілігі әртүрлі бірнеше сөйлесу моделдерін ажыратады.

Авторитарлық модель – экскурсовод экскурсанттардан бөлек. Ол ең негізгі тұлға, қалғандары оның әрбір сөзіне ден қойып тыңдаулары керек. Одан авторитарлық талдау мен аргументтер анық байқалады.

Инталы дифференциалдау моделі – экскурсоводқа бүкіл экскурсанттардың бір бөлігі ғана қызықты. Бұл жағдайда бүтін жүйе «экскурсовод-аудитория» бұзылады.

Гипорефлексік модельде экскурсовод монологтік сөйлесуге негізделген. Әңгімелесу барысында ол тек өзін ғана тыңдайды және тыңдаушыларға ешқандай мән бермейді. Диалог жоқ – тыңдаушы тарапынан қаратпа сөздер айтылса да экскурсовод оған мән бермейді. Ондай экскурсовод эмоционалды ке-

рең жәнге тек өз идеяларына ғана берік. Соның негізінде оның айналасында психологиялық вакуум қалыптасады. Оқу-ағартушылық мақсаты тек формалды түрде ғана сақталады. Экскурсовод өз аргументтеріне сенімсіз, экскурсанттарды тыңдата алмайды, сондықтан экскурсияны басқару экскурсанттарға өтіп кетуі де мүмкін.

Икемсіз әсер ету моделінде экскурсовод қатал түрде бағдарламаны, мақсаты мен міндеттерін, методикасын ұстанады, бірақ аудиторияны сезінбейді, олардың реакциясына мән бермейді. Ол экскурсанттардың құрамын, психологиялық жағдайын, жас, этникалық ерекшеліктерін ескермейді. Идеалды түрде жоспарланған және методикалық таңдалған экскурсия қоғамдық-психологиялық жағдайда өз мақсатына жете алмайды.

Белсенді коммуникативтік қарым-қатынас моделі – экскурсовод әрқашан экскурсанттармен диалогта болады. Олардың көңіл-күй өзгерістерін сезініп, оған тез бейімделеді. Бұл жағдайда рөлдік дистанцияны сақтау негізінде достық қарым-қатынас байқалады. Бұл модель басқа модельдермен салыстырғанда өте тиімді және нәтижелілігі жоғары.

Экскурсия соңында педагогикалық қарым-қатынас нәтижелерін бағалауы қорытынды компоненті болып табылады. Экскурсовод топтан айтылған материал бойынша барлығы түсінікті болды ма, экскурсиямен қанағаттанды ма және экскурсияны құрастыруға қатысты қандай ұсыныстар бар екенін сұрап, қорытынды жасау керек.

3.3. Экскурсия әрекетінің психологиялық негізі

Психология – адамның жеке бірлік ретіндегі психикасын, өзінің сан-алуан сезім, аффективтік, интеллектуалды, басқа да туа біткен функцияларымен бірге сыртқы ортамен өзара әрекетін зерттейтін ғылым.

Экскурсия жүргізушісінің алдында тұрған негізгі психологиялық міндет, топтың назарын ұйымдастыру арқылы тақырыпқа деген қызығушылықты қалыптастыру және оны экскурсия бойы үзбеу. Экскурсия жүргізушісі топтың кәсіпқой жетек-

шісі педагог, актер және психолог ретінде, топтың және жеке әр экскурсанттың психикалық көңіліне әсер етуді білу керек.

Әңгімесін жүргізген кезде экскурсия жүргізушісі қарауындағы бар фактілерді, топтың құрамы, келген жері, жасы, және жыл мезгілі мен тәулік ауытқуын ескеру керек. Жасына байланысты маршрут құрастыру ғана емес, сонымен бірге экскурсанттарға оң психикалық әсер беруге көмектесетін ерекше сөз орамы, сөз сарыны, паузалар қолданылады. Бірінші және негізгі шарт жақсы психологиялық қатынасқа жағдай жасау – дұрыс таңдалған сөз сарыны мен қарқыны, осы топқа қызығушылық тудыратын қосымша көрсету нысандарын енгізу.

Экскурсияның басында экскурсия жүргізушісі ерекше нұсқауларды беру керек, соның арқасында жеке тыңдаушылар бір ұжымға, әңгіме тақырыбымен қызығатын, топқа айналады. Мысалы, экскурсия жүргізушісі, бүгін қымбатты қонақтар, сіздер үшін ерекше «Сүйікті қала» атты шолу экскурсиясы жүргізіледі деп хабарлауы.

Жақсы психологиялық күйді қалыптастыруға келесі тәсілдер көмек береді:

- әр топқа барлық факторларды ескере отырып (қатысушылардың жасы, олардың мамандығы, келген жері) дара тіл табу;
- экскурсияны өткізу кезін ескеру, мысалы топ экскурсияға ұзақ сабақтан немесе отырыстан келген болса, маңызды, бірақ қала қонақтарына қызықсыз нысандарды қысқартып, көрсетуге мүмкіндігінше қызықты нысандарды енгізу керек;
- шытырман тәсілін пайдалану, мысалы экскурсия жүргізушісі экскурсия алдында қала тарихының кейбір құпиялары ашылады деп жариялайды. Ескеретін жай, бұл уәде орындалуға тиіс, немесе психологиялық көңіл орын таппайды. «Құпия» ретінде, мысалы, Собордың астында, жер асты жолдың болуы жайлы әңгімелеу.

Экскурсия кезінде үш психикалық үдерістер байқалады:

1) танымдық:

- экскурсанттарда ойлау негізінде әсер пайда болады;

- ойлау сөздік-логикалық, көрнекті-шолу және көрнекті-шынайы; формасы бойынша – түсінік, пікір, ой тұжырымы бола алады;
- экскурсия кезінде нысандар мен заттарды елестету, алдында бар ақпарат негізінде жаңа білім көмегімен және қиял арқылы құрылады;

2) еріктік:

- есте сақтау – жиналған білім байлығын қалпына келтіру, ақпаратты сақтау мүмкіндігі және оны қажеті болған кезде еске түсіру;
- зейін – адамның әрекетінің белгілі бір нәрсеге бағытталып шоғырлануы. Біраз уақыт өте кез келген оқу процесінде зейінде, көңілде жандануды қажет етеді;
- көргенді және естігенді талдау, оларға баға беру. Ақпаратты баяндау кезінде логикалық тізбекті сақтаса экскурсия қатысушылары жаңа білім көлемін алумен қатар мәліметтердің негізінде оған өз бағасын бере алады. Еріктік процесс ол – экскурсанттардың бүкіл экскурсия бойы белсенділігі.

3) эмоционалдык:

- әсерленушілік. Эмоционалды процесс тану процессін толықтырады, жандандырады. Тәжірибесі бар экскурсия жүргізушісі арнайы тәсілдерді пайдалана отырып, экскурсанттарды айтылған әңгімесінің кейіпкерлерінің бірі болып сезіну әсерін тудырады.

Оқу іс-әрекетінде психологтар зейіннің үш түрін ажыратады:

- **ырықсыз зейін** еріксіз, күш салмай, рефлекс түрінде пайда болады, әсерлік мұндайда негізгі фактор болады – нысанның көлемі, ажарлығы, экскурсоводтың қатты дауысы, артық қол қимылы, т.б. Басында бұл оң әсер етеді, бірақ уақыт өте сезім органдары шаршай бастайды, әрі қарай топ еш бір жаңалық естімесе зейін төмендейді. Ырықсыз зейін тікелей қызығушылықпен айқындалады;
- **ырықты зейінде** ондай қызығушылық болмағанымен, міндетіне, мақсатына байланысты, сондықтан зейінді

санасы арқылы бағыттайды. Экскурсияға қатысушылар алдына әдейі мақсат қояды: мұқият бол, тыңда, ойла. Алдын ала ойластырылған экскурсияны дұрыс жүргізген кезде зейіннің осы түрі пайда болады.

- **үйреншікті зейін** көпшілік жағдайда экскурсанттардың өз зейінін өзі басқаруынан көрінеді. Ис-әрекетке кірісу және соған байланысты қызығушылықтың пайда болуы мақсатқа бағыттылық сақталады, зорлануды жеңілдетеді. Ис-әрекет үрдісінде пайда болатын қызығумен сипатталатын доминанта.

Экскурсияға зейіннің екі түрі қажет – ырықты және үйреншікті зейін.

Психология экскурсанттардың жастық ерекшеліктерін еске алуды талап етеді. Зейіннің ең төменгі денгейі – 18-21 аралығында болады, ал орташа зейін денгейі – 22-25 жас аралығында, 26 жастан бастап зейіннің денгейі өседі.

Экскурсоводтардың психология негіздерін білу, тақырып бойынша ақпаратты дұрыс беру, нақты аудиторияның қызығушылығын, экскурсанттардың көргенге, әңгімеге көзқарасының реакциясын уақытылы байқауға көмек береді.

3.4. Әртүрлі экскурсиялық топтарға қызмет көрсету ерекшеліктері

Экскурсияларға әр алуан топтарға жататын адамдар қатысады. Экскурсовод топтың ерекшеліктерін ескеріп, экскурсияны осыған орай әзірлеуі қажет және әр түрлі топтармен жұмыс жасай білуі тиіс.

Экскурсанттар: жас мөлшері, зиялылық деңгейі, ой өрісі, кәсібі мен білімі, қатысушылар саны, экскурсант тұратын жері бойынша бөлінуі мүмкін.

- **Экскурсанттардың жасына** экскурсия материалымен бірге оны суреттеп беру, нысандарды таңдап алу, көрсету және т.б. тәуелді болады.

Жасына қарай топтар бөлшектеп (мысалы, мектепке дейінгі балалар, кіші мектеп оқушылары (1-4 сынып), орта жастағы оқу-

шылар (5-8 сынып), жоғары сынып оқушылары, студенттер) әлде жалпы түрде (мысалы, мектепке дейінгі балалар, мектеп оқушылары, жасөспірімдер, жастар, т.б.) бөлінуі мүмкін. Кейде, мысалы, қалалық шолу экскурсияларында экскурсанттардың жасы жастардан бастап зейнеткерлерге дейін ауқымды болады. Дегенмен, топқа жасы жақын адамдардың болғаны ыңғайлы.

Балаларға арналған экскурсиялар белсенді түрде, жылдам қарқынмен өтеді, экскурсиялық әңгіме сұхбаттасу түрінде өткізілгені дұрыс. Ересек адамдар тек қана еріп жүруі тиіс (15 балаға 1 ересек адам). Ересектер, балаларға барлығы көрініп тұруы үшін шетте тұруы, автобуста артында отыруы керек. Балалар жасының айырмашылығы екі жастан аспағаны дұрыс.

Әдетте, балаларға арналған экскурсияларды педагогикалық білімі және балалармен жұмыс істеу тәжірибесі бар адамдар әзірлейді. Экскурсоводтар мектеп оқу бағдарламаларын, балалар психологиясын жақсы білуі тиіс, сондай-ақ олар балалармен қатынас жасай білуі, олардың көңіл-күйін бүкіл экскурсия кезінде баға білуі тиіс.

Оқу экскурсияларын мұғалім мектеп оқу бағдарламасына сәйкес жүргізеді. Экскурсия тақырыбы оқу материалымен байланысты болуы қажет. Экскурсиялар оқу бағдарламасы бойынша оқушылардың білімін арттыруы тиіс, олардың анық мақсаты және алдына қойылатын нақты міндеттері болуы қажет. Тақырыбы мен жәдігерлері балалардың жасын ескеруі тиіс, оларға түсінікті болуы қажет.

Мектеп оқушыларына арналған экскурсияларда оқушылардың өзіндік жұмысы, белгілі бір тапсырмалар болуы міндетті және осы жұмысы үшін баға қойылуы қажет. Бастауыш сыныптарда экскурсия түріндегі сабақты мұғалімнің өзі жүргізеді, өйткені ол оқушылардың қабілетін жақсы біледі әрі өткен материалға сүйеніп, жаңа мәліметтер бере алады. Жоғары сыныптар оқушылары үшін экскурсиялық бюро немесе мұражай мамандарын шақыруға болады.

Мектептен тыс экскурсияларды кәсіби экскурсовод сабақтан тыс, демалыс, каникул кезінде өткізеді. Мұндай экскурсиялардың мақсаты – балалардың жалпы мәдени деңгейін арттыру.

Бастауыш сыныптар оқушыларына арналған экскурсиялардың уақыты 45 минуттан аспауы керек, орта жастағы оқушы-

лар үшін – 2 сағат, жоғары сыныптар үшін – 3 сағаттан аспауы тиіс. Экскурсия кезінде өз еркімен қарау және демалыс үшін үзілістер болуы қажет. Әрбір 45 минут сайын санитарлық аялдама жасап, автобусты желдетіп алу керек.

Кіші оқушылар үшін жаяу экскурсиялар кезінде сағатына 2 км жылдамдықпен, жоғары сыныптар үшін – 3 км/сағ. жылдамдықпен жүру керек. Экскурсия басталмай, міндетті түрде автобуста, көшеде және бір нысаннан екіншіге өткен кездегі жүріс-тұрыс ережелері туралы нұсқау жасау қажет; ата-аналарға балаларын қарсы алуы үшін экскурсия аяқталатын уақыты мен жері туралы міндетті түрде хабарлау керек.

Балаларды тасымалдайтын экскурсиялық автобустың алдыңғы және артқы терезелерінде арнайы тақтайшалар, сондай-ақ дәрі-дәрмек қобдишасы болуы міндетті. Егер экскурсияға бірнеше автобус қатысса, колоннаны полицей патрулі ертіп жүреді.

Нысандардың алдында экскурсовод балаларды барлығына көрінетіндей қылып бойына қарап, орналастырады.

Экскурсовод балаларды қызықтыруы керек. Қиын әрі ауқымды материал балаларды қатты шаршатып жібереді, сондықтан әңгіме арасында үзіліс жасап, ойын ұсыну қажет, әсіресе, экскурсия қаладан тысқары жерде өтсе. Алайда, экскурсияны жай ғана ойын-сауыққа да айналдыруға болмайды.

Жастар үшін экскурсиялар психологиялық, әлеуметтік жағдайға (қала әлде ауыл тұрғындары, жұмысшылар, студенттер, т.б.) байланысты өткізілуі тиіс.

Студенттер – ерекше әлеуметтік топ. Өмір тәжірибесі мол болмаса да, логикалық ойы терең, зиялылар тобына жақын, өмірге сын көзбен қарай біледі. Сондықтан да бұл жастардың қандай да бір мәселе болмасын, олардың сол мәселе туралы өз пікірлері мен ұстанымдары болады. Алайда, олар белгілі топтың да көңіл-күйіне еліктеп те кетуі мүмкін.

Студенттер әдетте экскурсия сапасына жоғары талап қояды, экскурсоводтың білімі мен эрудициясын жоғары бағалайды, қателер мен олқылықтарды бірден-ақ байқап қалады. Жастармен жұмыс істегенде менмендік, тәрбиешілік сарын кешірілмейді.

Зиялылық деңгейі, ой өрісі. Жоғары зиялылығымен ерекшеленетін топтарға объектілерді шығармашылықпен, терең, әр-

түрлі күрделі әдістерді қолданып көрсету қажет. Басқа топтар үшін экскурсовод әңгімесі түсіну үшін оңай болғаны дұрыс. Кейде қайталау, логикалық түсіндірме сияқты әдістерді пайдалануға болады.

Кәсіби дағдылар мен білім деңгейін әсіресе, экскурсанттардың мамандығына қатысы бар тақырыптық экскурсияларды әзірлеген кезде ескеру қажет. Мысалы, әдебиеттанушы үшін жазушы туралы бәріне белгілі мәліметтер қызықты емес; тарихи-биографиялық экскурсия кезінде мұндай экскурсант автордың өміріне қатысты объектілерді, ұсақ-түйектерді, фактілерді көріп,білгісі келеді. Әрине, экскурсовод материалды тиісті кәсіби деңгейде ұсынуы қажет.

Ауыл тұрғындарына арналған экскурсиялар әдетте, қараша мен наурыз айларының аралығында, ауылшаруашылық жұмыстарында үзіліс болған кезде өткізіледі. Ауылда театрлар, мұражайлар, филармониялар болмағандықтан, экскурсиялық бағдарламамен бірге мәдени орталықтарға барған дұрыс. Осындай топтармен жұмыс істейтін экскурсовод ауылшаруашылық жұмысының ерекшеліктерін, ауыл мәселелерін білуі қажет. Ауылды жерде жетіспейтін тауарларды сатып алу үшін қосымша уақыт ескеру керек.

Қатысушылар саны экскурсия жүргізу әдістеріне, экскурсовод жұмысына әсер тигізеді.

Экскурсант тұратын жері. Экскурсанттарды жергіліктілер мен сырттан келгендерге, қала және ауыл тұрғындарына, басқа қаладан келгендерге, шетел экскурсанттарына бөлуге болады. Әрине, жергілікті тұрғындар қызықты жерлерді өздері де біледі, оларды белгілі назар аударарлық жерлерден басқа объектілер бойынша тақырыптық экскурсиялар қызықтыруы мүмкін, ал сырттан келгендерді қаланың, өлкенің, елдің ең атақты объектілері қызықтырады.

Шетел туристерімен ерекше түрде жұмыс істеу керек. Осындай топ қатысушыларының саны әдетте, жетіден кем емес және қырықтан аспайды (автобус сыйымдылығына байланысты). Әрбір топта жергілікті немесе ағылшын тілін білетін жетекшісі (тур-лидер) болады. Ол жергілікті фирмалар өкілдерімен бірігіп жұмыс істейді. Қала және мұражайлар бойынша экскур-

сияларды әдетте, жергілікті гид-аудармашы өткізеді. Қонақтар стандартты емес немесе сирек болатын тақырыптық экскурсияларға тапсырыс беруі мүмкін. Сондықтан гид-аудармашы әртүрлі тақырыптарды суреттеу және импровизациялау үшін шетел тілімен бірге қала тарихы мен қазіргі өмірінің барлық егжей-тегжейлерін білуі тиіс

Шетел тобымен жұмыс істегенде экскурсанттарды қала географиясымен, аялдамалар және қозғалыс маршрутымен жете таныстыру қажет. Туристер қонақүй атауы, мекенжайы, орталық көшелер мен алаңдардың жергілікті транскрипциясын гидпен бірге жаттап алуы керек. Туристерге ақшасы мен құжаттарынан айырылып қалмау үшін сақ болуы туралы ескерту қажет.

Экскурсанттардың ерекше тобы – **санаториялардағы демалушылар**. Әдетте, олар әртүрлі аурулармен ауырған және мамандандырылған дәрігерлік мекемелерде сауықтыру арқылы денсаулығын қалпына келтіріп жүрген адамдар. Олар үшін емделу мен демалыс бәрінен де маңызды болғандықтан экскурсиялық жұмысты дәрігерлер кеңестері мен талаптарын орындап, жасау керек.

Экскурсиялық топтың түрі стандартты экскурсияларда ерекше маңызды. Экскурсанттар тобына олардың саны, әлде жасы бойынша шектеулер қойылады немесе топ түрі белгілі талаптарға сәйкес болуы қажет. Мысалы, қала шатырлары бойынша экскурсияларда топ мүшелерінің саны бестен аспауы тиіс; рафтингке балалар жіберілмейді; су астына аквалангпен сүнгү (дайвинг) экскурсияларына денсаулығы мықты адамдар ғана қатыса алады және т.с.с.

Экскурсиялардың классикалық нұсқаларында мұндай шектеулер әдетте болмайды. Шолу және тақырыптық (автобустық немесе жаяу) экскурсияларға шағын топтар да, саны 40-тан асатын үлкен топтар да қатыса алады.

3.5. Экскурсиялық көрсету мен әңгімелеу

Бірдей экскурсия болмайды, оларды бір-бірінен әрқашанда тақырыбы арқылы ажыратуға болады. **Тема** (тақырып) деген сөз

грек тілінен аударғанда «негізіне қойылған нәрсе» деп аударылыды. Тақырып түсінігі, бір нәрсенің мазмұнына қатысты.

Мақсат – мақсат және идея түсініктерімен байланысты, берілген материалды айтып берумен қатар, соның нақты идеялық ұстанымдарын белгілеу. Идея – экскурсияның түпкі ойы, оның өзегі.

Әр экскурсияның нақты белгіленген тақырыбы болу қажет. Экскурсияда тақырып – көрсету мен әңгімелеудің заты. Нысанды қалай көрсету керектігін, ақпараттың қандай бөлігін экскурсанттарға беру қажеттігін экскурсияның тақырыбы анықтайды. Кейбір нысандар бірнеше экскурсияларда көрсетіледі. Бірақ әрқайсысында, тақырыпқа байланысты, бір нысан жайлы ақпарат түрлі көлемде беріледі.

Әр тақырып бірнеше тараулардың жиынтығы. Әр тарауда толықтылық және логикалық аяқталуы болу керек. Дұрыс құрастырылған тарау экскурсанттармен басқа тараулармен композицияда қабылдану керек. Композиция деп тараулардың бір-бірімен байланыстығын, негізгі сұрақтардың, кіріспе мен қорытындының ретімен орналасуын атайды. Экскурсияның композициялық орталығы – жетекші тарау, ол экскурсияның мазмұнын терең ашуға жағдай жасап, оны сенімді және есте қалатындай қылады.

Экскурсияда көрсету. Көрсету – көрнекілік қағидатын іске асыру процесі, экскурсиялық нысандармен көру арқылы танысу (мысалы, сәулет ескерткішімен). Экскурсияда көрсету – нысаннан көру ақпаратын шығару көп жоспарлы процесс. «Көрсету» арнайы термин ретінде экскурсионист ғалымдармен енгізілген. Экскурсиялық әдістемелік әдебиетінде кең пайдаланады. «Көрсету» және «демонстрациялау» бір мағынаны білдіреді.

Нысандарды көрсету – ол экскурсовод пен экскурсанттардың бір мақсатқа бағытталған іс-әрекеттер жүйесі, кәсіби бар маман басшылығымен нысандарды бақылау.

Көрсету – заттарды демонстрациялау, түсіндіру, экскурсанттар алдында көріп тұрғанды түсінікті қылу, олардың іс-әрекетін бағыттау.

Көру мен көрсетудің айырмашылығы бар, көруде нысанмен үстірт, жоспарсыз танысу болады. Көру кезінде адам тек қана ескерткіштің сыртқы түрін қабылдайды, ал көрсету кезінде

нысанның түрлі жақтарын, бөліктерін, сыртқы ерекшеліктерін ажыратып, экскурсиялық талдауға қатысады.

Экскурсияда көрсету үш элементтердің қосындысы:

- экскурсанттар назар аударарлық жерді өз бетінше бақылайды;
- экскурсанттарды «экскурсовод портфеліндегі» экспонаттармен таныстыру;
- экскурсовод басшылығымен басқа тәсілдерді көрсету (мысалы, тарихи экскурсияда көрсету нысаны болып түрлі кезеңдерде салынған ғимараттар табылады. Бұл жерде тек қана қабырғасы мен терезе, есіктері, балкон ғана емес, сол қабырғаның аржағындағы сатылар, бөлмелер, сол уақыттағы адам тұрмысы да көрсетіледі. Экскурсовод көрсету мен әңгімелеудің әдістемелік тәсілдердің көмегімен ғимаратпен осында болған оқиғаны байланыстырады).

Көрсетудің міндеттері:

- 1) экскурсанттарға алдында тұрған экскурсиялық нысанды көрсету;
- 2) жойылған (тек қана суретте сақталған) нысандарды көрсету;
- 3) осы жерде болған тарихи оқиғаны елестету арқылы көрсету;
- 4) осы жерде болған тарихи қайраткердің (жазушының, суретшінің, қолбасшының) іс-әрекетін көрсету;
- 5) нысанды бейнелеп жатқан кезде қандай болғанын көрсету.

Көрсетудің шарттары

Экскурсиялық нысандарды тиімді көрсету үшін, келесі жағдайларды ескеру керек:

- 1) көрсетудің дұрыс нүктелерін табу;
- 2) көрсетудің тиімді уақтысын таңдау;
- 3) тақырыпқа қатысы жоқ нысандардан экскурсанттардың көңілін бұру;
- 4) нысандарды көрсеткенде экскурсанттардың қимыл-әрекетін әдістемелік тәсіл ретінде пайдалану;
- 5) экскурсия жүргізушісінің білімі мен біліктілігі;
- 6) экскурсанттардың нысандарды бақылауға дайындығы.

Сәулеттік нысандарды көрсетудің ерекше шарттары бар. Мысалы, архитектуралық ескерткішті көрсеткен кезде оның алдында тұру дұрыс болмайды, себебі құрылыстың тек бір бөлігі ғана көрінеді.

Экскурсанттар нысанның көлемін, биіктігін байқау үшін оны нысанның қасындағы басқа бір нысандармен салыстырады (тал, үй, адам, т.б.). Экскурсовод тек қана негізін анықтайды.

Экскурсовод өз түсініктерімен экскурсанттарға көз алдындағы затқа дұрыс қарауға көмек береді.

Көрсетудің түрлері

Автобус экскурсиясында көрсетудің 4 түрі бар:

1) сағатына 50-60 км жылдамдықпен жүріп бара жатқан автобустың терезесінен көрсету. Мұндай көрсету экскурсиялық жол ақпаратына тән;

2) жай жүріп бара жатқан автобустың терезесінен бақылау жүргізу. Бұл тарихи және мәдени ескерткіштерді қарап, олар жайлы үстірт әсер алуға мүмкіндік береді. Көп жағдайда ол қосымша нысандармен танысқанда пайдаланады;

3) тұрған автобустың терезесінен, автобустан шықпай, көрсету. Нысандармен, естелік орындармен толығырақ танысуға мүмкіндік береді. Әдістемелік тәсілдерді пайдалану мүмкіндігі шектеулі;

4) аялдамада, автобустан шығып көрсету. Терең көрсету жүргізіледі. Көрсетудің әдістемелік тәсілдері, нысанның экскурсиялық талдау түрлері пайдаланады.

Экскурсиядан тыс уақытта, адам мен нысандардың арақатынасының нұсқалары болады.

Бірінші нұсқада нысанға үстірт көз салады, мысалы адам жұмысқа асығып бара жатқанда. Қызығушылық пайда болғанмен танысуға уақыты да, біліктілігі де жоқ.

Екінші нұсқада көру толығырақ болады. Мұндай қарау адам демалыс уақытысында, қалада серуендеп жүрген кезде болады. Нысандармен өз бетінше танысады, бірақ олармен одан да терең танысуға, нысан туралы білімі және онымен байланысты оқиғаларды білмегендік, бақылауға дағдысы, білікті маманның болмауы мүмкіндік бермейді.

Үшінші нұсқа. Нысандарды көру қалада топпен қыдырып жүргенде байқауға болады. Бір қатысушы арнайы білімі жоқ болса да өзінің шала білімімен экскурсовод қызметін атқарады. Оның әңгімесі жүйесіз болады, сондықтан өзінің құрылымы бойынша жол ақпаратына ұқсас болады.

Экскурсияда әңгімелеу. Әңгіме шартты түрде қабылданған экскурсияның ауызша айтылатын бөлігі, немесе экскурсоводтың топқа беретін түсініктері мен мәліметтері. Ол ескерткіштер, тарихи оқиғалар, тарихта із қалдырған нақты тұлғалар жайлы бейне ақпарат. Экскурсия лекция емес, сондықтан ол ұшы-қиырсыз болмау керек. Экскурсиядағы әңгіменің рөлі жайлы экскурсионист ғалымдардың ойы әрқашанда бір пікірлі, олар әңгімені көрсету материалына қосымша деп санайды. Экскурсоводтың әңгімесі екі міндетті атқарады:

а) түсінік береді, көргенді толықтырады, комментарий береді;

б) экскурсант қазіргі уақытта көре алмайтынды ойша алғашқы қалпын елестету арқылы көреді.

Экскурсоводтың әңгімесінен басқа, экскурсияда ауызша айтылатын бөлік сұраққа жауап бергенде, экскурсоводтың қақпа сөзі (репликасы) мен сол қақпа сөзге экскурсанттардың жауабы кезінде, кіріспеде, қорытынды бөліктерінде және экскурсовод портфелінің экспонаттарын көрсеткенде болады.

Әңгіме – ол экскурсоводтың ауызекі тілге қойылатын барлық талаптарды сақтай отырып жасалған дыбысталған жеке мәтін, монолог сөздің үлгісі. Ұзақ теориялық түсініктер экскурсияда қажетсіз, себебі экскурсия лекция емес. Бұл жерде көрсету жағы басым болады. Ең жиі кездесетін қате, ол көрсетуден сөзге айналып кету, сонымен экскурсанттардың өзіндік жұмысын сөндіреді. Экскурсовод нысанды көрсетіп, сол көрсетуді терең талдаумен, түсініктермен, тарихи анықтамалармен қоштайды. Әңгіменің тереңдігі нысанның маңыздылығына, оның ерекшелігіне, ақпараттық көлеміне байланысты. Экскурсияда әңгіме уақытысы экскурсияның жалпы ұзақтылығының аз уақытын алып, алдын ала дайындалады, аяқ астынан сөз тауып әңгімелеу дұрыс емес. Бірақ сол алдын ала дайындалған әңгіме арасында тосын айтуға болады, мысалы жақын арада қала өмірінде бір айтарлықтай оқиға болса, ол туралы айтып кетуге болады.

Әңгімеге қойылатын талап: тақырыптылық, нақтылық, логикалық байланыстылық, қысқалық, сенімділіктей болуы және көрсетумен байланыстылығы. Әңгіменің ерекшелігі ол монолог, тәжірибесі бар экскурсоводтар экскурсияның кейбір бөліктерін ашық және білінбейтін диалогқа айналдырады. Экскурсанттар мен экскурсоводтың арасындағы диалогы арқылы көргенді, естігенді қабылдауы тиімдірек болады. Монологтан диалогқа көшкенде маңызды орынды сұраққа жауап беру және экскурсоводтың қақпа сөзімен жұмыс істеуі алады.

Экскурсанттың қақпа сөзі дегеніміз – бір нәрсе туралы оның пікірі. Экскурсанттардың қақпа сөзін жауапсыз қалдыруға болмайды, онымен жұмыс істеудің арнайы әдістері бар. Қақпа сөзге жауапты әңгіменің мазмұнына ебін тауып кіргізу керек. Кейде қақпа сөздің ұнамсыздығына қарамастан, көтерілмей, экскурсанттармен ерегіспей, әдепті жауап беру керек.

Экскурсияның келесі түрлерінде – экскурсия-кеңес және экскурсия-жариялауда, экскурсоводтың әңгімесі кеңес түрінде құрылады. Кейде кеңестер сұрақ-жауап әдіспен құрылады, ондай жағдайда сұрақтар экскурсоводпен де экскурсанттармен де қойылады. Экскурсоводтың әңгімесіне қойылатын міндет: экскурсанттарға дұрыс көруге, түсінуге, нысанға баға беруге, көргендері арқылы керекті қорытынды жасауға көмектесу.

Экскурсиялық әңгіменің ерекшелігі.

Іс кезінде әңгіменің алты ерекшелігі бар:

1. Әңгіменің экскурсанттардың жүру жылдамдығымен байланыстылығы. Әңгіме жүру ырғағына бағынады. Мысалы балаларға арналған экскурсияны, өзгертусіз ересектерге пайдалануға болмайды, себебі олардың жүру жылдамдығы әр түрлі. Оның үстіне жаяу экскурсиясымен автобус экскурсиясының тақырыбы бір болғанымен әңгімесінде айырмашылық болады, берілген мәліметтердің көлемі өзгереді.

2. Әңгіменің көрсетуге бағынуы. Әңгіменің мазмұны нысанды зерттеуге байланысты, әңгіме экскурсанттардың көргенін қоштайды, толықтырады. Әңгіменің мазмұны зерттеу нысанымен белгіленеді (табиғат, мұражай, тарихи ескерткіш, т.б.).

3. Әңгімеде көрнекілік дәлелдемелерді пайдалану. Әңгіменің бір ерекшелігі, ауызша дәлелдігінің жоқтығы, оның рөлін

көрнекілік орындайды. Көрсетумен байланыстырылмаған әңгіме дәріске ұқсап кетеді.

4. Әңгіменің атаулылығы (адресность) – нақты нысанмен байланыстырылуы. Әңгімені құрған кезде экскурсовод нақты нысанды еске ала отырып, ғимарат, архитектуралық ансамбль, инженерлік құрылыс, табиғат ескерткіші, т.б. туралы айтады. Әдістің ерекшелігі экскурсанттармен нұсқауды тұжырымдау: неге көңіл аудару керек, экскурсовод әңгімесі неге адресстейді, үй болса қай бөлігін (балкон, терезе, қабаты) ойда сақтайды, қандай өсімдік көрсетіледі. Егер көрсету бірнеше ұқсас үйлер тұрған көшеде өтетін болса, экскурсовод оның түрін, түсін, оның сыртқы белгісін атайды, қанша қабат екенін, конструкциясының ерекшелігін, экскурсанттар қай үй туралы айтылып тұрғанын түсінген кезде ғана экскурсовод әңгімесін жалғастырады.

5. Экскурсия әңгімесінің нақтылығы. Нақтылық – ол тақырыптың тұжырымдамасы ғана емес, ол фактілер, оларды түсіндіру. Нақтылық ол – экскурсия кезінде тек қана тақырыпты ашатын материалды қолдану. Нақтылыққа көп фактілік материалдың болуы жатпайды, ол дәлелді түрде берілген фактілер.

6. Әңгіменің мақұлдануы. Бір тарихи оқиға туралы айтқан кезде экскурсовод осы жерде, осылай, оның қатысушылары басқа емес, осылар деп айтады. Оқиғаны объективті факт ретінде ұсынады.

Әңгіме көрсету кезінде әр уақытта айтылады: көрсетуге дейін, көрсету кезінде, көрсетіп болғаннан кейін.

Көрсету мен әңгімені байланыстыру

Әрбір экскурсия екі негізгі элементтерден құрылады – экскурсиялық нысандарды көрсету және олар туралы әңгімелеу.

Көрсету мен әңгімелеу экскурсиялардың барлық түрлері мен тақырыптарында бірдей мөлшерде болмайды. Көрсету мен әңгімелеудің арақатынасы өзгере алады және өзгеруге тиіс. Тақырыбы, оған жұмсау уақтысы әртүрлі экскурсияларда бірдей болуы мүмкін, көрсету көлемі, өткізу әдістемесі әртүрлі бола алады. Осындай өзгерістер әңгімеге де тиісті. Ол толық немесе кемдеу және азды-көпті бейнелі болуы мүмкін.

Бұл айырмашылықтың себебі – экскурсияның мазмұнының өзгеруіне байланысты: аудиторияның ерекшелігі, тақырыптың насандармен қамтамасыздығы, көрсетілетін нысандардың түрі, олардың сақталу дәрежесі, экскурсоводта бар фактілік материалдың көлемі, бақылаудың қиындығы және экскурсанттармен нысандарды түсінуі.

Экскурсия даму тарихы бойынша өзгерді, байытылды, әсіресе, әдістеме жағынан. Бірақ оның негізгі элементтерінің арақатысы өзгеріссіз қалды. Экскурсияның қалыптасуын оның құраушы элементтерін – көрсетуді және әңгімелеуді, қарастыру арқылы бақылауға болады. Көрсету рөлінің артуын, оның тақырыпты ашу кезінде негізгі орынды алу бойынша бес деңгейді бөліп көрсетуге болады.

Бірінші дәреже – қарапайым экскурсия, көрсету өте аз. Нысандарды қарау жүргізіледі, көрнекілік фрагмент түрінде экскурсовод әңгімесін қоштайды. Бұл дәрежеде «экскурсовод портфеліндегі» көрнекілік кең пайдаланады. Осындай жағдай жол ақпаратына тән. Экскурсиялық әдістеме пайдаланбайды.

Екінші дәрежеде әңгіме басым болады, көрнекілік аз, әңгіме лекция түрінде болады. Экскурсовод сөзін тақырыпты ашуға мүмкіндік беретін оқу-көрнекілік құралдарымен қоштайды – суреттер, сызбалар, гербарийлер, т.б.

Көрсету әңгімеге бағынады, әңгіме өзінің маңызы және аудиторияға әсері бойынша көрсетуден басым болады. Экскурсовод әңгіменің әдістемелік тәсілдерін пайдаланады.

Үшінші дәрежеде – әңгіме мен көрсету тепе-тең болады. Көрсетудің салмағы едәуір өседі. Экскурсовод көрсету элементтерін пайдалана бастайды. Қатысушылардың да рөлі өзгереді, олар енді тек қана тыңдаушы емес көруші де болады. Әдістемелік нұсқаулардың көмегімен экскурсовод топқа жетекшілік жасайды, экскурсанттармен нысандарды бақылауын белсендендіреді.

Бұл дәрежеде нысандар негізгі және қосымша болып бөлінеді. Автобустан шығатын аялдамалары белгіленеді. Тақырып кіші тарауларға бөлінеді. Көрсетудің жеке әдістемелік тәсілдері қолданыла бастайды.

Төртінші дәреже. Көрсету мен әңгімелеу экскурсиялық түрде бола бастайды. Көрсету басты рөлді атқарып, әңгіме екін-

ші кезекте болады. Көрсету мен әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері және экскурсиялық талдау белсенді қолданылады. Тараулардың араларында логикалық ауысулар, сөз көпірлеріне айналады. Экскурсия біртұтас бола бастайды. Экскурсанттардың іс-әрекеттері белсендендіріле бастайды, олар тарихи, мәдени ескерткіштерді тереңдеу зерттейді. Экскурсияның кіріспесі, қорытындысы жеке, өз бетінше бөліктер болып бөлінеді, жетіспейтін тізбекті «экскурсовод портфелі» толықтырады.

Бесінші дәрежеде көрсету мен әңгіменің байланысы оптималды болып табылады. Көрсетудің көлемі кеңейеді, басты орынды алады, әңгімені өзіне бағындырады. Әңгімеде басты рөлді нысандарды көріп қабылдау талдауы алады. Әңгіме экскурсиялық формаларда жүргізіледі: комментарий, анықтама, түсіндіру түрлерінде, нысандарды көрсетудің кіріспе сөзінде немесе оларды көрсетіп болғаннан кейін қорытынды бөлігінде. Экскурсия жүргізудің әдістері мен техникасы жоғары түрде жетіледі, экскурсиялық талдаудың көптеген түрлері толығымен пайдаланады. Нысандарды көрсетудің әдістемесі жоғары белсенді күйіне жетеді. Материалды қабылдау процесінде экскурсоводтың рөлі өседі.

Бақылау сұрақтары:

1. Экскурсия негізіндегі педагогикалық қағидаттар
2. Экскурсиядағы психологияның міндеттері
3. Экскурсиялық топтың құрамына қарай қызмет көрсетудің ерекшелігі
4. Балаларға арналған экскурсиялардың ерекшеліктері
5. Экскурсиядағы логикалық ауысулар
6. Экскурсияда көрсетудің міндеттері мен шарттары
7. Экскурсияда әңгімелеудің міндеттері
8. Экскурсиялық әңгімеге қойылатын талаптар
9. Көрсету мен әңгіменің байланысы

4-тарау

ЭКСКУРСИЯНЫ ДАЙЫНДАУ

4.1. Экскурсиялық әдістеме

Экскурсиялық іс, заман ағымының өзгеруіне байланысты, мақсатына, экскурсия талаптарына, экскурсанттардың қажеттіліктеріне сәйкес ұзақ мерзімді кезеңде қалыптасты. Бұл, әсіресе оны құраушы бөлігі – методикаға қатты әсер еткен.

Методика деген сөз грек тілінен пайда болған «метод» – бір нәрсеге жол деп аударылады. Әдістеменің жалпы ұғымы – алдына қойған мақсатқа жету.

Әдістеме кең ауқымды мағынада, кез-келген білімді, процестерді, іс-әрекеттерді оңтайлы бағындыруға бағытталған, нұсқаулықтар мен тәсілдер қатарынан тұратын, жүйелендірілген ілім ретінде қарастырылады. Жалпылай алғанда, әдістеменің негізі болып – нақты қойылған мақсаты мен міндеті бар *оқыту* болып табылады. Әдістеменің оңтайлы болуы, қолданылатын нұсқаулар мен тәсілдерінің эффективті болуына сәйкес.

Кез-келген методиканың өзінің зерттеу объектісі, анықталған *бағыты* бар. Сондықтан, әр білім шеңберіне сәйкес нақты, тайыз, арнайы бағытталған әдістеме құрастырылуы қажет. Мысалы, экскурсиялық методика – экскурсиялық істе ең тиімді болып келетін, экскурсияны құрастыру мен өткізудегі құралдар жиынтығы.

Жалпылай түсініктеме бойынша экскурсиялық әдістеме дегеніміз: экскурсия өткізу шеберлігін жетілдіруге бағытталған және де сапалы, әрі жоғары тиімді өнім (экскурсия) жасауға, ал ол өз кезегінде тұтынушыларға (экскурсанттарға) тікелей әсер етуге арналған тәсілдер, нұсқаулар мен құралдардың кешенді жүйесі.

Бұл анықтамада көрсетілгендей, экскурсиялық методика үш құрамдас бөліктерге бағытталған – экскурсия, экскурсия жүргізушісі және экскурсанттар. Аталмыш үш құрамдас бөліктер өзара ерекшеленеді, алайда, олар бір-бірімен тығыз байланысып, экскурсиялық іске тұтастылық, үйлесімділік танытады. Бұл байланыс экскурсиялық тәжірибеде де жүзеге асады, экскурсо-

вод арнайы дайындалған экскурсияны экскурсанттарға өткізу немесе экскурсиялық өнімді құрастыруда да көрініс табады.

Экскурсиялық іс-әрекет алғашқыда *педагогиканың* қолданбалы келбетінің бірі ретінде қалыптасады.

Экскурсиялық іс-әрекеттің қалыптасуы мен дамуында айтарлықтай орынды *психология* алып жатыр. Психология және оның тәсілдері объектілер мен білімнің экскурсанттарға тиімді әсер алуына ықпал етеді. Мысалға, кей жағдайда, ақпаратты қабылдауда сезім мүшесі ойлау мүшесіне қарағанда тез, әрі мықты болады. Сонымен қатар, психология әртүрлі экскурсанттар типіне оңтайлы тәсілдерді қолдануға көмектеседі.

Экскурсиялық әдістеме – практикалық тұрғыда, қоршаған орта объектілерін тікелей қабылдау арқылы жүзеге асырылатын, жаңа мәліметтерді белсенді ұғынуға бағытталған, тәсілдер жиынтығы. Экскурсиялық істе ақпаратты тарату, таныстыру, ой-өрісті кеңейту және тәрбие мен білім беру міндеттерін шешудің негізі болып, экскурсиялық методика табылады.

Өз кезегінде экскурсиялық әдістемені үш бөлікке бөліп, қарастыруға болады: экскурсияның жаңа тақырыбын таңдау мен құрастыру әдісі, экскурсияны дайындау әдісі, экскурсияны өткізу әдісі.

Экскурсия өткізудің әдістемесі. Педагогикада – ережелер жүйесін, ғылымдарды оқытудың әдістерін, оқушыларға білім беруді, сондай-ақ жастарды оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдер жүйесін әдістеме деп атайды.

Экскурсияға негізінде әрқашанда педагогикалық талаптар қойылуы қажет: оқыту мен тәрбиенің байланысы, жүйелілік, анықтық және қол жетерлік, көрнектілік, эмоционалдық және экскурсанттың жастық ерекшелігін ескеру.

Жоғарғы сапада жасалған экскурсия тек өткізу әдістемесі өте жоғары болған кезде ғана тиімді болады.

Экскурсиялық әдістеменің негізгі ережелері: экскурсантқа біріншіден көруге, тыңдауға және сезуге көмек беру; екіншіден экскурсантқа объекті көрудің, түсінудің практикалық дағдысын беру; үшіншіден тақырыпқа, әңгімеге, көрсетуге бүкіл экскурсия бойы тұрақты назар аударуды қамтамасыз ету.

Бұл ережелерді іске асыру үшін экскурсоводтан тек қана экскурсия мазмұнын ғана білу емес оны өткізу және жүргізу әдістемесін білуін қажет етеді. Экскурсиялық әдістеме екі бөліктен тұрады – экскурсия дайындау әдістемесі және оны өткізу әдістемесі.

Экскурсияның маршрутын жасағанда экскурсиялық топтың қозғалған кезінде уақытты үнемді пайдалануды еске сақтау керек. Бір қалыпты объектілерді көрсете беруден сақ болу, мысалы қалалық шолу экскурсия тақырыбын тек қана монументалды мүсіндік ескерткіштер арқылы ашуы. Экскурсия уақытын түгел көрсетумен, әңгімелеумен және паузалармен толтыру қажет.

Әдістemeniң талабы көрсету мен әңгімелеудiң арасында байланыстың болуы.

Көрсету мен әңгімені пайдаланудың төрт варианты белгілі, олар барлық белгілі экскурсияларға тән.

1) әңгіме мен көрсетудің бірге жүріп отыруы – экскурсанттар бейнеленіп жатқан объектіні зерттейді;

2) Тек қана әңгіме айтылады – қалаға сипаттама бергенде, тарихи оқиғалар әңгімеленгенде, т.б;

3) Тек қана көрсету жүргізіледі – объектіні экскурсовод көмегімен зерттеу;

4) көрсетуде, әңгімелеуде жоқ – экскурсанттардың өзіндік жұмысы: бақылау, алған білім мен әсерді меңгеру.

Экскурсия кезінде тек қана әңгімелей берсе біраз уақыттан кейін экскурсияға деген қызығушылық төмендейді, одан кейін тіпті жоғалады. Сондықтан нысандарды көрсетудің, әңгімелеудің арасында паузалар (үзілістер) болуы тиіс. Экскурсия жасаған кезде үзілістерді жоспарлайды, ол маршрутқа байланысты. Қала сыртына жасалған экскурсияда үзілістер ұзақтау болады. Үзілісті де дұрыс пайдалана білу керек. Үзілісте пікір алысуға, көргенді талқылау дұрыс емес, өйткені кейіннен аудиторияның қызығушылығы төмендейді. Лекция тыңдаушылардың зерттеуі бойынша 14-ші, 25-ші, 34-ші минуттарда тыңдаушылардың назары төмендейді екен. Экскурсиялық әдістеме осы уақыттарда жаңа нысанды енгізеді, тағы да басқа назар аударарлық тәсілдерді пайдаланады: жазылған дыбысты тыңдау; диапозитив, бейне

фильмдарды, слайдтарды, суреттерді көрсету. Негізінде экскурсанттардың тақырыпқа қызығушылығын әңгіме, көрсету басталмастан бұрын тудыру қажет, ол экскурсоводтың кіріспе сөзіне байланысты. Экскурсиялық әдістемелік экскурсанттардың назары тұрақты болу үшін түрлі әдістерді қолданады: топқа сүйену; күтпеген сұрақ қою; ескерткіштің қызықты бөлігін табу, т.б. Әрбір экскурсияда бір нысаннан екінші нысанға көшу сәттері белгілену керек.

Экскурсия өткізудің әдістемесі, экскурсоводтың мимикасы, дене қимылы, топты нысан қасында орналастыруы, микрофонды пайдалануы сияқты тәсілдердің бәрі даланың у-шуын білдіртпеуі үшін қолданады.

Әдістеменің маңызды талабы: барлық негізгі нысандар және солар арқылы ашылатын тақырып тармақтары біртұтас болуы, логикалық жүйеліліктен басқа, логикалық ауысулардың болуын, маршрутта нысандарды дұрыс орналастыру, ең қызықтысын, әсер беретінін кейінге қалдырып бірте-бірте көрсету. Бір нысаннан екінші нысанға көшкен кезде барлық анықтамаларды тақырыппен байланыстыру қажет.

Әдістеменің талабына қарай әңгімеленетін бөлігі де жасалады. Оның мазмұны, ұзақтылығы, формасы, көрсетумен байланыстырылады. Бұл жұмыстың өз қиындығы бар. Мысалы көрсету нысаны белгіленгеннен кейін әңгіменің әдістемесіне қалай көшу керек? Әңгімені неден бастап, оны қалай құрастыру керек? Нысанды бақылауды қалай ұйымдастыру сияқты сұрақтар туындайды. Оның бәрі нысанның сыртқы бейнесіне, оның сақталу дәрежесіне, онымен байланысты оқиғаларға байланысты.

Көрсету мен әңгімелеудің арақатынасы (байланысы) жайлы әдістеме бір мағыналы: көрсетуден әңгімелеуге көшу.

Экскурсиялық әдістемені жетілдіру жолдары. *Экскурсиялық әдістемені жетілдірудің алғашқы жолы* – басқа ғылым салаларында қалыптасқан білім мен тәсілдердің арқасында, экскурсиятанудың әдістемелік базасын теориялық және практикалық тұрғыдан жүйелі кеңейту. Сонымен қатар, әдістемені тәсілдерді кеңейтуді экскурсиялық тәсілдерді құрастырумен де дамытуға болады. Бұл орайда экскурсовод тұлғасы алдыңғы

орынға шығады. Экскурсия жүргізушісі экскурсиялық нысанды көрсету тәсілін қолданарда немесе экскурсия тақырыбын жаңа қырынан ашатын амалдарды қолданған кезде, өзіндік ерекшеліктерге, сол уақытқа, тек сол ғана экскурсиялық топқа ғана бейімделген әдістемелерді қолдануы мүмкін. Аталмыш әдіс экскурсоводтан шығармашылық кең өрісті, жете ойлауды талап етеді. Сондықтан да, экскурсоводтың тұлғалық қасиеттерінің дамуы, өзінің білімін кеңейтуі, жаңа ақпараттармен жұмыс істей алуы, экскурсиялық әдістемені жетілдірудің бірден-бір жолы болып табылады.

Экскурсиялық әдістемені жетілдірудің екінші жолы заманауи қоғам сұранысына икемділігімен байланысты. Экскурсоводтар жаңа амалдар мен тәсілдерді қаншама көп құрастырғанмен, олардың көбісі тұтынушылардың сұраныстарына сай, қазіргі заман талаптары мен тенденцияларына сәйкес болулары қажет. Мысал ретінде, экзотикалық орындарға экскурсиялардың көбеюін келтіруге болады. Экзотикалық орындар туристер тарапынан үлкен қызығушылық пен тартымдылыққа ие. Бұрынғы жылдары экзотикалық орындар қолжетімсіз жерлерде болса, қазіргі таңда, көлік жолдарының дамуы, жаһандану процесінің өсуі, экскурсиялық топтардың кез келген армандаған жерлеріне баруына ықпалын тигізді. Экскурсия жүргізушілері экзотикалық объектілерді көрсетудің амалдар мен тәсілдер қолданысын, олардың табиғи ерекшеліктеріне, спецификасына қарай жүргізеді. Тағы да мысал ретінде іскерлік экскурсияларды айтсақ, қазіргі заманда, іскерлік қатынастардың орнықты дамуымен қатар, іскерлік экскурсияларға деген сұраныс та өсіп келуде. Іскерлік туризм жыл санап даму үстінде, осыған орай, экскурсияның рөлі айтарлықтай жоғарлауда. Осыған қоса, ғылыми экскурсиялардың да маңыздылығы арту үстінде. Егер бұрындары тек ғылыми экспедициялар ғана болатын болса, қазіргі кезде, ғылыми орталықтарда арнайы даярланған ғылыми мамандармен бірге экскурсиялар ұйымдастырылады.

Экскурсиялық әдістеменің жетілдірудің үшінші жолы – экскурсиялық істі жетік меңгерген, экскурсия жүргізушісі тұлғасымен тікелей байланысты. Өз жұмысын жетік меңгермеген экскурсовод, маман ретінде өсу деңгейін жоғалтады, өз білі-

мін практикалық тұрғыда көрсете алмайды. Экскурсиялық теория мен практика, өзінің дамуы барысында, көптеген жағымды амалдар мен тәсілдерді бойына сіңірген, сондықтан да, экскурсия жүргізушілеріне «жаңа» тәсілдерді қайтадан ойлап табулары қажет емес, тек соларды орынды, тиянақты қолдана алса болғаны. Білімі жетік, тәсілдерді дұрыс қолдана алатын экскурсовод, әрқашанда тығырықтан шығатын жолды таба алады, бұл оның кәсіби шеберлігінің көрінісін айқындайды.

Экскурсиялық әдістемені жетілдірудің төртінші жолы – экскурсиялық іс аяласында экскурсия жүргізушісіне жиып-терген тәжірибелеріне байланысты. Экскурсиялық практикада кез-келген тәжірибе үлкен маңыздылыққа ие. Экскурсия жүргізушісінің ойлап тапқан тәсілдері мен амалдары, әрқашанда экскурсиялар мен маршруттарда тексеріледі. Тек сонда ғана экскурсия жүргізушісі өзінің ойлап тапқан тәсілдерінің орындылығын, артықшылығын, экскурсанттар қажеттіліктерінің қанағаттандырылғандықтарын байқай алады. Уақыт өте келе, экскурсия жүргізушілерінің білімі мен тәжірибесі өседі, олар өздерінің шеберліктерін шыңдайды, бұл өз кезегінде экскурсиялық әдістемені жетілдіруге септігін тигізеді. Алайда жиып-терген білім, әдістеме тек экскурсовод меншігінде ғана болады, бұл қолайсыз жағдай. Жиналған тәжірибе мен білімді әдістемелік нұсқаулар, ғылыми еңбектер, комментарийлер ретінде сақтап тұрған дұрыс. Әсіресе, әртүрлі деңгейдегі мамандар, ұжым болып экскурсия құрастырған кезде орынды болады. Қазіргі таңда, тәжірибемен алмасу – жаңа білімдер мен жетілдірулерге апаратын жолдардың бірі болып табылады. Бір-бірімен тәжірибе алмасудың түрлері көп. Осындай мақсатта экскурсия жүргізушілеріне арнап көптеген конференциялар, кездесулер, практикалық сабақтар, дөңгелек үстелдер, жиындар ұйымдастырылады. Сонымен қатар, мамандармен байланысты орнату үшін, интернетті қолдануға болады. Жаңа технологиялардың арқасында экскурсия жүргізушілер бір-бірімен ақпараттармен алмаса алады, жаңалықтарды тани алады, заман талабына сай сұраныстарды көріп, экскурсиятанудың өсуіне, өркендеуіне, тұтынушылар сұранысын өтеуіне септігін тигізеді.

4.2. Жаңа экскурсия дайындаудың әдістемесі

Қазақстанда экскурсия дайындауды **28681. 1-95 «Туристік-экскурсиялық қызмет көрсету. Туристік қызметті жобалау» Мемлекеттік стандарты** реттейді. Бұл құжатта «экскурсия» қызметтерін жобалау оның тақырыптық бағытын анықтау, көру нысандары, ұзақтылығы, ақпарат көлемі, маршрут бойынша жүру, т.б. қамтылған. Жобалау нәтижесінің құжаттары: технологиялық карта; экскурсияның бақылау мәтіні; «экскурсовод портфелінің» материалдары; көліктік экскурсияның маршрут трассасының сұлбасы.

Кез келген тақырып бойынша экскурсия дайындау, бір топ жұмысшылардың белсенді қатысуын қажет ететін күрделі үдеріс. Болашақ экскурсияның мазмұны, оның танымдық құндылығы, экскурсия жүргізушілерінің, әдіскерлердің, педагогикадан және психологиядан білімдерінің болуымен, аудиторияға әсер етудің тиімді тәсілдерін пайдалана білуіне тікелей байланысты.

Экскурсия – ол екі негізгі процестің нәтижесі: оны дайындау және өткізу. Олар бір-бірімен тығыз байланысты.

Жаңа экскурсияны дайындауды шығармашылық топқа табыстайды. Шығармашылық топтың саны тақырыптың күрделілігіне байланысты, оған 3-7 адам қатысуы мүмкін. Көп жағдайда ол мекемеде жұмыс жасап жүрген экскурсия жүргізушілері болады. Ең тәжірибесі мол экскурсия жүргізушісіне топты басқару жүктеледі. Шығармашылық топ арасында мәтін құрастыру, әдістемелікті жасау, т.б. міндеттері бөлінеді. Кеңесші ретінде мұражайдың ғылыми жұмысшылары, жоғарғы оқу орындарының мұғалімдері, түрлі салалардың мамандары шақырылады.

Жаңа экскурсияны дайындаудың екі негізгі бағыты бар:

- экскурсиялық мекеме үшін мүлдем жаңа экскурсия;
- жаңадан келген, немесе жұмыс істеп жүрген экскурсовод үшін жаңа экскурсия. Мекемеде ол экскурсия бұрыннан жасалып өткізіліп жүрген.

Жаңа экскурсия дайындауды **үш сатыға** бөліп қарастыруға болады:

Алдын ала жұмыс – келешек экскурсияға материал жинау, оны зерттеу (тақырып бойынша білім жинақтау, мақсаты мен

міндетін анықтау). Сонымен қатар экскурсияға қатысты нысандарды таңдау.

Экскурсияны тікелей дайындау сатысы – экскурсиялық маршрутты құру; жиналған мәліметтерді өңдеу; бірнеше негізгі сұрақтардан тұратын экскурсияның негізгі бөлігінің мазмұнын құрастыру; бақылау текстін жасау; экскурсияның әдістемесін анықтау; әңгімелеудің, көрсетудің тиімді әдістемелік тәсілдерін анықтау. Жаңа экскурсияның әдістемелік құралын дайындау, әңгімелеудің және көрсетудің тиімді тәсілдерін таңдау, экскурсоводтардың өзіндік жеке мәтінін дайындау.

Қорытынды сатысы – экскурсияны маршрутта қабылдау; мекеменің басшысымен жаңа экскурсияны бікіту; тақырыпты қорғаған экскурсия жүргізушілеріне жаңа экскурсияны жүргізуіне рұқсат беру.

Экскурсияда оқыту, тәрбие беру, насихаттау сияқты өзінің құрылымы болады. Сонымен бірге оның өзіндік ерекшеліктері бар. Композиция бойынша экскурсия үш бөліктен тұрады. Яғни композиция дегеніміз – құрастыру, жеке бөліктерді біртұтас қылу.

1. **Кіріспе.** Кіріспенің ұзақтылығы 3-15 минутқа дейін болады. Ол экскурсияның тақырыбына, түріне, бірінші нысанның орналасуына (топ жиналған жерден жақын немесе қашық болуы) байланысты. Мәліметтерді жүйелестіру жағынан кіріспе 2-ге бөлінеді: ұйымдастыру және ақпараттық бөліктері.

а) ұйымдастыру бөлігі экскурсия туралы мәлімет береді. Оның ұзақтылығы, маршруттың ұзындығы, өткізу ерекшелігі, экскурсияның міндеттерімен, қауіпсіздік ережелерімен таныстырады. Қауіпсіздік ережелерінде көлік ішінде, су жағалауында, тауда өзін ұстау туралы, жүріп бара жатқан көлік ішінде орнынан тұрып жүрмеуі, тазалықты, тыныштықты сақтау, автобуска кіріп-шыққанда асықпауы, көшелерді өткенде сақ болуы жайлы мәліметтер беріледі. Экскурсия қай жерде аяқталатыны да осы бөлімде айтылады;

б) ақпараттық бөлігінде экскурсанттардың назарын экскурсияға аударады, оның бөліктеріне, мазмұнына қысқаша шолу жасайды. Қызықты нысандарды, маршруттың бөліктерін, кіші тараулардың тақырыптарын айта кету қажет.

2. **Негізгі бөлім.** Бірнеше кіші тараудан тұрады, олар арасында бір-біріне көшу кезінде логикалық ауысуды қолданылады. Әрбір кіші тақырып бір, немесе бірнеше нысандар арқылы ашылады. Ол экскурсияны сапалы өткізіп есте сақталуына көмек береді.

3. **Қорытынды.** Қорытынды екі бөліктен тұрады:

а) негізгі мазмұны бойынша қорытынды жасау, тақырып бойынша қорытынды жасау;

б) басқа экскурсиялар туралы ақпарат беру.

Кез келген экскурсия қорытындымен аяқталады, ол уақыты бойынша 1-3 минут. Экскурсияға қысқаша қорытынды жасап, тағы да басқа көрген нысандарға, естігендеріне назар аударады. Соңында ұнады деп үміт білдіре отырып, басқа тақырып бойынша өткізілетін экскурсиялармен таныстыру қажет. Қорытындының да, кіріспе мен негізгі бөлік сияқты маңызы өте зор.

Экскурсия жасаудың негізгі кезеңдерін сипаттасық, олардың да өзіндік реті мен жүйесі болады. Яғни экскурсия тәжірибесінде қалыптасқан жүйелілік бойынша қарастырамыз.

Ең алғашы «экскурсия дайындау кезеңдері» деген түсінік 1976 жылы енгізілген. Сол кезде негізгі 15 кезең аталған:

1. Экскурсияның мақсаты мен міндетін анықтау.
2. Тықырып таңдау.
3. Әдебиеттерді реттеу және библиография жасау.
4. Экскурсиялық мәліметтерінің деректерін анықтау. Тақырып бойынша мұражай экспозициясы және фондыларымен танысу.
5. Экскурсиялық объектілерді іріктеп алу және зерттеу.
6. Экскурсияның маршрутын жасау.
7. Маршрутты аралап шығу.
8. Бақылау мәтінін жасау.
9. «Экскурсовод портфелін» іріктеп жинақтау.
10. Экскурсияны жүргізу методикалық тәсілдерін анықтау.
11. Экскурсияны жүргізу техникасын анықтау.
12. Технологиялық картаны жасау.
13. Өзіндік жеке мәтінді құру.
14. Экскурсияны өткізу (қабылдау).
15. Экскурсияны бекіту.

Экскурсия дайындаудың осы кезеңдеріне жеке тоқталайық.

Экскурсияның мақсаты мен міндетін анықтау.

Кез келген жаңа экскурсияны дайындау, оның нақты мақсатын анықтаудан басталады. Себебі бұл келешекте экскурсия авторларына жұмыстарын ұйымдасып жасауына көмек береді. Экскурсияның мақсаты – экскурсанттарға тарихи мәдени-ескерткіштерді және басқа да нысандарды көрсету. Экскурсоводтың әңгімесі осы мақсатқа бағынады. Экскурсияға қойылатын мақсаттар: патриоттық тәрбие беру, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастыру, басқа ұлттарды қадірлеу, эстетикалық тәрбие беру, ой-өрісін кеңейту, ғылымның және мәдениеттің түрлі салаларынан қосымша білім алу, т.б. Экскурсияның міндеттері – тақырыпты толық ашу арқылы мақсатын іске асыру.

Тақырып таңдау.

Тақырып таңдау сұранысқа немесе белгілі тақырыпта экскурсияларын жасауға байланысты. Әрбір экскурсияның нақты белгіленген тақырыбы болу керек. Тақырып барлық нысандарды, кіші тарауларды біртұтас қылатын өзегі. Тақырыпты толық және сендіре ашу үшін, нысандар тақырыпқа сәйкес іріктеледі.

Әдебиеттерді реттеу және библиография жасау.

Жаңа экскурсия жасалған кезде, тақырыпқа қажетті кітаптарда, брошюраларда, газет және журналдарда жарияланған мақалалардың тізімі жасалады. Бұл тізімнің мақсаты – әдебиет деректерін зерттеудегі болашақ жұмыстың мүмкіндік шегін анықтау, тексті дайындаған кезде экскурсоводтарға қажетті фактілік және теориялық материалдарды пайдалануда көмек беру. Топтың жұмыс жасауы ыңғайлы болу үшін әдебиет тізімі бірнеше данаға көбейтіліп топ мүшелеріне таратылады. Осы тақырыпқа қатысы бар әдебиет тізімінде авторы, аты, басылып шыққан жылы, және тараулар мен беттері көрсетіледі. Әдебиет деректерінің тізімі өте үлкен болса, оны «негізгі әдебиет» және «қосымша әдебиет» деп бөлуге болады. Басылымда жарияланғаннан басқа деректер де пайдаланылады. Экскурсия тақырыбы бойынша материалдар мұражайларда, мұрағатта болуы мүмкін және хроникадан, деректі фидьмдерден, ғылыми-танымдық, көркем фильмдерден алуға болады. Әңгіме үшін тек қана анықталған, тексерілген фактілер мен мәліметтер ғана таңдалу керек. Материалдарды іздеу және жүйелеуде үлкен көмекті электрон-

ды энциклопедиялар, мультимедиялық дерекқорлар, интернет көрсете алады.

Сонымен, барлық экскурсия текстіне кіретін теориялық және фактілік материал шығармашылық топ мүшелерімен жете зерттеледі, конспект жасалады, түпнұсқа құжаттардан көшірме, дәйектемелер көшірмесі жасалады. Экскурсия тектінде тандалған материал нысанды қарау кезінде толығымен ашылу керек.

Эккурсиялық мәліметтерінің деректерін анықтау.

Тақырып бойынша мұражай экспозициясымен және фондыларымен танысу.

Шығармашылық топ мүшелерімен экспозиция экспонаттары, мұражайдың қоймасында сақталған түпнұсқа құжаттар зерттеліп, мұражайдың ғылыми қызметкерлерінің экскурсиясы тыңдалу керек. Осының бәрі экспозицияны жақсы қабылдауды ғана емес және оны көрсетудің әдістемелік тәсілдерін де қабылдап, болашақ экскурсияда мұражай материалдарын толық пайдалануға көмек береді. Экскурсия бөлігі ретінде мұражаймен танысу, шолу, экскурсиясының соңында ұйымдастырылады. Ондай кезде экскурсияны басынан аяғына дейін бір экскурсоводтың жүргізгені дұрыс.

Эккурсиялық нысандарды іріктеп алу және зерттеу.

Тақырыпты ашу кезіндегі маңызы зор нысандарды іріктеу қажет. Себебі экскурсияда көрсету басым болғандықтан, дұрыс тандалған нысандар, олардың саны, көрсету кезектілігі экскурсияның сапасына әсер етеді.

Нысан болып бір оқиғамен байланысты естелік орындар, ғимараттар, түрлі құрылыстар, археология ескерткіштері, өнер туындылары, т.б. саналады.

Нысанды көрсету, алдында айтылып кеткендей, экскурсияда басты орынды алады. Сондықтан да нысан ретінде төмендегілерді айтуымызға болады:

- біздің халқымыздың өмірінде болған тарихи оқиғалармен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен байланысты естелік орындар;
- ғимараттар мен құрылыстар, мемориалды ескерткіштер, белгілі адамдардың өмірі мен қызметіне байланысты орындар. Архитектуралық ансамбльдер, қоғамдық, инженерлік құрылыстар (көпір, бекініс, мұнара), мазарлар,

мәдениет саласындағы ғимараттар, т.б. көптеген құрылыстар;

- табиғи объектілер – ормандар, саябақтар, өзендер, көлдер, қорықтар мен қорықшалар және жеке ағаштар мен реликт өсімдіктері (мысалы Алтын-Емелдегі 500 жыл жасаған ағаш, Шарындағы шетен орманы);
- мемлекеттік және халық мұражайларының, сурет галереяларының экспозициялары, тұрақты және уақытша көрмелер;
- археология ескерткіштері – ежелгі тұрақтар, жер дуалдары, қоныстар, қорғандар, киелі орындар;
- өнер ескерткіштері – бейнелеу өнерінің туындылары, қолданбалы өнердің, мүсін, бау-бақша өнері, т.б.

Экскурсиялық нысандар келесідей топтастырылады:

- мазмұны бойынша – бір жоспарлы (бейнелеу өнерінің туындылары, өзен, өсімдік, жануар, үй) және көп жоспарлы (архитектуралық ансамбль, орман, дала, көше, қала алаңы):
- функционалды белгісі бойынша – негізгі, жеке тарауларды ашып көрсетуге қызмет етеді және қосымша, қозғалыс кезінде, негізгі нысандар арасында, әңгімелеудің логикалық ауысулары кезінде көрсетілетіндер;
- сақталу дәрежесі бойынша – толық сақталған, біздің уақытымызға дейін біраз өзгірістермен жеткендер, жарым-жартылай сақталған және жоғалтылған.

Экскурсия қызмеркерлерінің алдында экскурсия жасаған кезде келесі міндеттер қойылады – көптеген нысандардың ішінен сыртқы бейнесі, ақпараттылығы бойынша ең қызықтыларын таңдау. Дұрыс таңдалған нысандар экскурсиялық материалды, тақырыпты тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Бұл жұмысты, нысандар бір экскурсиядан екінші экскурсияға көшіп отырмауы үшін дұрыс ұйымдастыру керек. Мүмкіндігі бойынша әр экскурсияның өзінің нысандары болуы қажет. Мүмкіндік болмаса, ондай жағдайда қайталанған нысандар ерекше ашылу керек.

Экскурсияға кіргізілген нысандарға баға беру үшін келесі ережелерді пайдалану ұсынылады:

Танымдылық құндылығы – нысанның бір нақты оқиғамен, айқын дәуірмен, белгілі ғылым, мәдениет қайраткерлерінің өмірімен, шығармашылығымен байланыстылығы. Ескерткіштің көркемдік құндылығы мен оның эстетикалық тәрбие беру мүмкіндігі қарастырылады.

Нысанның әйгілілігі – оның халық арасындағы танымалдылығы. Мысалы Қызыл алаң, Эйфель мұнарасы, Әулие Вознесен соборы, т.б.

Нысанның әдеттегіден тыс болуы (экзотикалық). Нысанның қайталанбас ерекшелігі, бір аңызбен, немесе тарихи оқиғамен байланыстылығы. Экзотикалығы табиғи жағдаймен де байланысты болуы (мысалы, Шарын каньоны) мүмкін.

Нысанның айқын көрінуі – сыртқы айқындығы, қоршаған ортамен – ғимараттармен, құрылыстармен, табиғатпен өзара байланыстылығы.

Нысанның орналасқан жері – нысанды таңдаған кезде ескерткішке дейінгі арақашықтықты, оған әкелетін жолдың ыңғайлылығы, автокөлік үшін жарамдылығы, топты бақылау үшін орналастыру орнының болуын ескеру керек.

Уақытша нысанды көрсетудің шектелуі – нысанды бақылау мүмкіндігінің болмауы, нашар көрінген жағдайда немесе маусымдық шектелуі.

Нысанды экскурсияға енгізу алдында, оны алдын ала қарап шығып, ол туралы барлық мәліметтерді жинау қажет. Ол мәліметтерді, экскурсовод үшін негізгі анықтамалық материалды құрайтын, арнайы карточкаларға енгізеді. Ол карточкаларды кейе нысан паспорты деп те атайды, оған келесі мәліметтер енгізіледі:

- 1) нысанның атауы (бұрынғы және қазіргі);
- 2) осы нысанмен байланысты болған тарихи оқиға мен оқиғаның болған уақыты;
- 3) нысанның нақты орналасу жері, оның мекенжайы;
- 4) нысанның сипаттамасы (автор, салынған кезі, құрылыс материалы, т.б.);
- 5) ескерткіш туралы мәліметтер көздері: кітап, мақала, мұрағат құжаты, т.б.;
- 6) сақталуы, реставрация жасалған уақыты;
- 7) қорғалуы кімге жүктелген, қай уақыттан бері;

8) қандай экскурсияларда пайдаланады;

9) карточка жасалған уақыты, экскурсоводтың аты-жөні;

Карточкаға нысанның бір-екі суреті тіркеледі. Өлкеде орналасқан барлық экскурсиялық нысандарға карточкалардың болуы, жаңа экскурсиялық тақырыптарды құрастыру жұмысын жылдамдатады.

Экскурсияда танысатын нысандардың тым көптігі дұрыс емес, 2-4 сағаттық қалалық шолу экскурсиясында қызығушылықпен 15-20 нысан қабылданады.

Нысан карточкаларының үлгілері

1	Нысанның аты	Абылайхан ескерткіші
2	Осы нысанмен байланысты тарихи оқиға	Алматы-2 вокзалы алаңының орталығында бұрынғы М. Калинин ескерткішінің орнына ірі мемлекет қайраткері, қолбасшы, дипломат, Қазақ мемлекетінің ұлы ханы – Абылайдың (1711-1781) образын бейнелейтін монумент 2000 жылы 16 желтоқсанда бой көтерген. Даналығы мен әділеттілігінің арқасында Абылайхан халықтың шынайы құрметіне ие болды. Жеңімпаз қолбасшы, көреген саясаткер XVIII ғасырда қазақтың үш жүзінің басын қосып, жат жерлік басқыншыларға қарсы шешуші күрес ұйымдастырды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Батырларымен тізе қосып, қаһармандықтың тамаша үлгілерін көрсеткен, сөйтіп халықтың ұйтқысы болған. Абылайханның ерліктері сонау қатал заманда қазақ рухын қайта түлетудің бір алтын дінгегіне айналды» деп атап көрсеткен болатын.
3	Нысанның орналасу жері, оның мекенжайы	Алматы қаласы, Абылайхан даңғылы, Алматы-2 теміржол вокзалы алаңы
4	Сипаттамасы	Монумент авторы, мүсінші К.К. Сатыбалдин. Шығармашылық ұжымның жетекшісі сәулетші С.Қ. Баймағамбетов, сәулетшілер Т. Ералиев, З.С. Баймағамбетов, В.И. Сидоров, М.Е. Еркінов. Абылайханның скульптурасы хандық қымбат киімді киген, ат үстінде әскери жасақталып, оң қолындағы таяғын (жезлін) үндеуші әрі өктемші жоғарыға созып отырғандай бейнеленіп қоладан жасалған. Монумент сұрғылт-қоңыр шлифтенген граниттен көп ярусты сегіз қырлы тұғырдан жасалған.

		Төрт шеткі бағаналар атты скульптураны ұстаушы негіз болып табылады. Тұғырдың алдыңғы жағында метал тақтайшада «Абылай хан (1711-1781)» деген жазу жазылған.
5	Ескерткіш туралы мәлімет көздері	Алматы аласының Мәдениет басқармасы Алматы жолсерігі. Алматы: Credos, 2009
6	Сақталуы, реставрация жасалған уақыты	2000 жылы 16 желтоқсанда Калинин ескерткішінің орнына орнатылған. Жақсы сақталған.
7	Қорғалуы, кімге жүктелген	Қалалық әкімшілігінің қарамағында
8	Қандай экскурсияларда пайдаланады	қалалық шолу, тақырыптық (сәулет, тарихи, өнер-зерттеу экскурсияларында)
9	Карточка жасалған уақыты, экскурсоводтың аты-жөні	07.05.15 ж. Тағай Арайлым

1	Нысанның аты	«Абай атындағы қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры»
2	Осы нысанмен байланысты тарихи оқиға	<p>Театр 1934 жылы 13 қаңтарда М. Әуезовтың либреттосына жазылған «Айман-Шолпан» музыкалық спектаклімен ашылды. Қойылым барысында Иван Коцыктың өңдеуімен жазылған қазақ халқының халық әндері мен күйлері орындалды. Спектаклдің қол жеткен табысы орасан болды, барлық ел жаңа театрдың ашылғанынан хабардар болды.</p> <p>Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры – қазақтың тұңғыш кәсіби музыкалық театры, 1937 жылдан Қазақ опера және балет театры деп аталады. 1941 жылы академиялық мәртебесі, 1945 жылы Абай есімі берілді. Композиторлар Е.Г. Брусиловский, А. Жұбанов, М. Төлебаев, Л. Хамиди, режиссер Ж. Шанин, әншілер Қ. Жандарбеков, Қ. Байсейітов, К. Байсейітова, М. Ержанов, Ғ. Құрманғалиев, Ү. Тұрдықұлова, биші Ш. Жиенқұлова, т.б. ұлттық опералық музыканың негізін қалады. 1934 жылы Брусиловскийдің халық музыкасының негізінде жазылған тұңғыш ұлттық операсы «Қыз Жібек» қойылды. 2-дүниежүзілік соғыс жылдары Алматы қаласына келген орыс музыка өнерінің қайраткерлері (әншілер М.Д. Михайлов, С.Ф. Большаков, дирижер В.И. Пирадов, балет артисі Г.С. Уланова, т.б.) қазақтың опера және балет өнері кадрларының шығармашылық жағынан өсіп, жетілуіне, классикалық музыка дәстүрін игеріп, үйренуіне тікелей ықпал етті. Жұбанов пен Хамидидің «Абай» (1944) операсының қойылуы ұлттық опера өнерінің елеулі кезеңі болды. Театрда А.В. Селезнев, Ю.П. Ковалев, Д.Т. Әбіров сияқты балетмейстерлер,</p>

		<p>И.И. Зак, Ғ.Н. Доғашев сынды дирижерлер жемісті еңбек етті. Опера театры Қазақстанда музыкалық шығармашылық пен ұлттық әншілік-орындаушылық өнердің дамуында үлкен рөл атқарды. Театр – Еуразия аймағындағы классикалық өнердің ең ірі орталықтарының бірі болып табылады. Оның қабырғасында қазақстандық көрнекті орындаушылар – Р. Жаманова, Б. Төлегенова, Е. Серкебаев, А. Днишев, Р. Бағланова, М. Мұхамедқызы, Н. Үсенбаевалар ән салды.</p>
3	Нысанның орналасу жері, оның мекенжайы	Алматы қаласы, Қабанбай батыр көшесі 110, Қабанбай батыр мен Панфилов көшелерінің қиылысында орналасқан.
4	Сипаттамасы	<p>Театр ғимараты 1941 жылы (сәулетшілер Н.А. Круглов, Н.А. Простаковтың жобасы бойынша) ірге көтерген театр тек сәулеттің ғана емес, тұтастай алғанда, ұлттық мәдениеттің кезеңдік ғимараты болып табылады. Архитектура ескерткіші болып табылады. 1996 – 2000 жылдары күрделі жөндеуден өткен ғимарат қазақтың ұлттық сәулет өнері жетістіктеріне негізделі отырып, орыс классикалық архитектурасымен үйлесімді өзіндік тың архитектуралық шешімін тапқан. Ғимарат құрылысының композициялық орталығы – 1170 орынды көрермендер залы. Сахна жақсы көрінеді, дыбыс естілуі анық. 2-қабатта ғимарат интерьерін көріктендіре түсетін кең фойесі бар. Капительді бағаналар, қабырға өрнектері оюлы басқыш қоршаулары, жалпы ғимараттың ішкі еңсесін сәулеттеуде негізгі рөл атқарған қазақтың дәстүрлі ою-өрнек үлгілері (қошқармүйіз, ырғақ, жапырақ гүл, сыңар мүйіз, т.б.) ғимарат архитектурасында кеңінен қолданылған. Оның екі қапталы мен алдыңғы жағындағы бақ, хауыздар ғимарат әсемдігін әрлендіре түскен. Театрдың екі қапталындағы</p>

		бактарға М.О. Әуезов (1967, мүсіншісі Т.С. Досмағамбетов) пен Ж. Жабаевтың (1971, мүсіншісі Х.Е. Наурызбаев, екеуінің де архитекторы М. Мендіқұлов) ескерткіштері қойылған. Қазақ опера және балет театры Ленин орденімен марапатталған (1959)
5	Ескерткіш туралы мәлімет көздері	1. www.gatob.kz атты ресми сайт 2. Алматы жолсерігі. Алматы: Credos, 2009
6	Сақталуы Реставрация жасалған уақыты	Жақсы сақталған Театр ғимараты 1941 жылы архитектор Н.А. Простаков, Т.Қ. Бәсеновтың жобасы бойынша ірге көтерген. 1996 – 2000 жылдары күрделі жөндеуден өткен.
7	Қорғалуы, кімге жүктелген	Қазақстан Республикасы мемлекетінің қарамағында
8	Қандай экскурсияларда пайдаланады	Қалалық – шолу, тақырыптық (архитектуралық, тарихи, әдебиет, өнер-зерттеу экскурсияларында)
9	Карточка жасалған уақыты, экскурсоводтың аты-жөні	07.05.15 ж. Тағай Арайлым

1	Нысанның аты	Қазақстан Республикасы Бірінші Президент атындағы саябағы
2	Осы нысанмен байланысты тарихи оқиға	Қазақстан Республикасы Бірінші Президенті атындағы саябағы (дендропарк) 2010 жылдың шілде айында ашылды. Оның құрылысы 2001 жылы басталған жылдан бастап жоспарланған элементтер – аллея, бульварлар мен дендрарлық учаскелерінің құрылысы және дендрарлық жоспар бойынша жасыл желек отырғызу жұмысы жүргізілді. «Пекин – 2008» олимпиадалық алау эстафетасына Алматы қаласының қатысу құрметіне саябаққа 100-ден аса атаулы қайындар мен шыршалар отырғызылды. 2011 жылы 100 түп тянь-шань шыршасы отырғызылған. Саябақ аумағында 2001 жылы ҚР Бірінші Президенті Н. Назарбаевтың өз қолымен отырғызған емен ағашы өсіп тұр. 2011 жылы 11 қарашада ҚР Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Қазақстан» монументалды сәулет композициясының ашылу салтанаты болды.
3	Нысанның орналасу жері, оның мекенжайы	Алматы қаласы, Бостандық ауданы, Науаи көшесі мен Әл-Фараби даңғылының қиылысында
4	Сипаттамасы	Дендропарктің жалпы аумағы 73 гектарды құрайды. Саябақтың кіре беріс ортасында қала ішіндегі ең үлкен биіктігі 21 м., кешкісін сәуле шашып әуен шығаратын су бұрқақ орын алған. Жалпы су сыйымдылығы 2820 текше метр, диаметрі 52 метр, 8 сорғы топтамасынан және түрлі жарықтандырғыштан құралған. Бұл су бұрқақ әр түрлі диаметрлі 13,5 м; 37 м; 48 м; 53 м көлемді дөңгелек кесе тәріздес. Сүбұрқақ ортасында жұлдызнама белгілеріндегі медальдармен қоршалған

		<p>тәж тәріздес архитектуралы бейне орын алады. Тәж ортасынан 30 метр биіктікке дейін ағатын 70 мм диаметрі су бұрқақтың басты су ағысы ағады. Бас су бұрқақ форсункаларының жалпы саны 302 дана. Суббұрқақтың жоғары жағында галерея ұйымдастырылған. Қабырғада салынған суреттер де әр алуан.</p> <p>«Қазақстан» монументалды сәулет композициясы қола, гранит және мәрмәр тастан бүркіт тәріздес құйылған. Ескерткіш ортасында Бірінші Президент бейнесі кескінделген. Бүркіттің қанатында Алматы және Астана қаласының символы орын алған, ал символикалық картада Қазақстандағы елеулі сәулеттік және тарихи нысандар бейнеленген.</p> <p>Саябақтың бас жоспарында 9,5 гектарлы су кешені мен 4,8 гектарлы тау сілемінің құрылысы бар. Саябақтың оңтүстік бөлігіндегі 24 метрлі жер аумағына тау өзені мен жасанды тау ландшафты композиция жоспарланған. Басқа таулы бөлімшелеріне жасанды су өзендері мен көлшіктер қарастырылған. Саябақтың орталығында жабық-климатрондар оңтүстік және солтүстік жартышар флорасының құрылысы жоспарланып қарастырылған. Қазіргі уақытта болашақ климатрондар құрылысы орнында алты су бұрқақтар, гүлзарлар мен демалыс алаңдары орын алған.</p>
5	Ескерткіш туралы мәліметтер көздері	Алматы жолсерігі. Алматы: Credos, 2009
6	Сақталуы, реставрация жасалған уақыты	Жақсы сақталған, абаттандыру жұмыстары әлі күнге дейін жүргізілуде
7	Қорғалуы, кімге жүктелген	Қалалық әкімшілік қарамағында

8	Қандай экскурсияларда пайдаланады	қалалық шолу, тақырыптық (табиғаттану) экскурсиялары
9	Карточка жасалған уақыты, экскурсоводтың аты-жөні	07.05.15 ж. Рысбек Жания

4.3. Экскурсиялық маршрутты құру және аралап шығу

Экскурсия маршруты – нысандарды көрсету үдерісімен байланысты, тақырыптың ашылуына мүмкіндік беретін экскурсиялық топтың жүріп өтетін жолы. Маршруттың міндетінің бірі – тақырыптың толық ашылуына мүмкіндік туғызу.

Маршрутты құрастырудың тәжірибесінде қалыптасқан нұсқалары: хронологиялық, тақырыптық және тақырыптық-хронологиялық. Маршрутты хронология бойынша құрастыру – әйгілі адамның өмірі мен іс-әрекетіне арналған экскурсияларда пайдаланылады. Тақырыптық қағидатта нысандарды экскурсияның тақырыбы немесе оның тарауларының ашылуымен сәйкес көрсетеді.

Тақырыптық-хронологиялық қағидат көп жағдайда қалалық, көп жоспарлы шолу экскурсияларында пайдаланылады, мұнда хронология тек қана тараулардың ішінде сақталады.

Маршрутты құрастыру – жоғарғы квалификацияны қажет ететін, жаңа экскурсия жасаудың технологиялық элементі болып табылатын көп сатылы рәсім. Автобус маршрутын жасағанда «Жол ережелері», «автомобиль көлігінің Жарғысы», «Жолаушыларды тасымалдау ережелері», т.б. нормативтік құжаттарды пайдалану қажет.

Жалпы маршрутқа қойылатын талаптар:

- қауіпсіздік;
- қозғалудың ыңғайлылығы;
- көлікті нысан қасында ыңғайлы орналастыру;
- санитарлық орындар мен демалу орындарының болуы;
- жол ережелеріне сәйкестігі.

Маршрут нысандарды қараудың дұрыс жүйелілік қағидаты арқылы құрылады:

- нысандар қисынды жүйелілікпен көрсетіледі;
- маршрут бойынша бір өткен жерден қайтып өтпеу (көшемен, алаңдардан, көпірден);
- нысанмен танысатын алаңның болуы;
- нысандар арасында қозғалу уақыты 10-15 минуттан аспау керек.

Көліктік экскурсияны дайындаған кезде көлік маршрутының бірнеше нұсқасын дайындайды, оның себебі жол кептелісі, қала магистралдарында ремонт жұмыстарының жүргізілуі. Автобус маршрутын құрастыру маршрут кестесін және паспортын бекітумен, километражды, көлікті пайдаланатын уақытын есептеумен аяқталады. Маршрут толық жасалып болғаннан кейін оны аралап шығады.

Маршрутты аралап шығу қозғалас трассасын, экскурсиялық нысанның орналасу жерін, оларға бару жолын, аялдамаларды айқындау мақсатында өткізіледі. Маршрутты аралап шығу, экскурсия жүргізуге қажетті уақытты анықтауға мүмкіндік береді. Маршрутты аралап шығу, экскурсия ұзақ уақыт өткізілмеген жағдайда, қалада белсенді құрылыс немесе реставрациялық жұмыстар жүргізіліп, нысандарға жол күтпеген жерден жабық болып, немесе көрсету нысаны реставрацияға алынып, жан-жағы қоршалып, оны көрсетуге мүмкіндік болмауында өте қажет. Маршрутты айналып өткеннен кейін, барлық түзетулер, айқындалған жағдайлар, өзгертулер картаға енгізіледі. Соның көмегімен соңында маршруттың ақырғы нұсқасы дайындалады, оған топ болып жүріп өтетін барлық көшелер мен алаңдардың атаулары, көрсету объектілері (шартты белгілер арқылы) және экскурсанттар автобустан шығатын жерлері көрсетіліп, қай жерде қандай тарау қарастырылатыны енгізіледі. Сұлбада автобустың жүру жылдамдығы да көрсетіледі: жай – сағатына 30 км, орташа – 40-45 км, жылдам – 60 км. Автобустың жылдамдығын көрсету өте-мөте жаңа экскурсоводтар экскурсияны игерген кезде маңызды. Экскурсиялық маршруттың дайын сұлбасы бекітуге беріледі, содан кейін жергілікті көлік инспекциясымен бекітіліп көбейтіледі.

Сұлба туристік мекемелерінің методистеріне, экскурсоводтарға, диспетчерлерге, экскурсиялық автобус жүргізушілеріне таратылады. Бұл барлық тізбектердің жұмысын нақты ұйымдастыруға көмек береді, жақсы құрастырылған маршрут экскурсоводка көрсету және әңгімелеу кезінде жүргізушіге қалай жүруін көрсету үшін, қай көшеге бұрылуын, қандай ескерткіштің қасында тоқтау керектігін, автобусты қай жерге, қалай тоқтату сияқты мәселелерге алаңдамай жұмыс жасауына мүмкіндік береді.

Маршрутты аралап шығу жаңа экскурсиялық тақырыпты дайындау кезінде маңызды кезендердің бірі. Маршрутты аралап шығуды ұйымдастырған кезде шығармашылық топтың мүшелерінің алдына келесідей міндеттер қойылады:

1. Экскурсия маршруты өтетін қала көшелерінде және алаңдарында болып жатқан жағдайлармен танысу. Егер жолдарда жөндеу жұмыстары жүріп жатса, немесе автокөлік өте көп болған жағдайда қосымша жүру жолдары қарастырылады.

2. Нысан қай жерде орналасқанын анықтау, сонымен бірге автобус немесе топтың тұратын орнын да анықтау.

3. Нысанға автобуспен баратын жолды және тұратын орнын анықтау, экскурсиялық көрсетудің алаңдарын таңдау.

4. Сонымен қатар хронометраж өткізіледі: бір объектіден екінші объектіге бару, әрқайсысын көрсету және суреттеу, автобустың объектілер арасына кететін уақыты анықталады. Экскурсияның жалпы ұзақтығын, оның ұзындығын километрде есептеп шығару.

5. Тандалған методикалық тәсілдердің тиімділігін және пайдалылығын тексеру.

6. Объектілерді көрсететін және экскурсиялық топты орналастыратын жақсы нүктелерді таңдау. Объектілерді көрсететін және экскурсиялық топты орналастыратын негізгі және резервті нүктелерін таңдау қажет, резерв нүктесі, негізгі нүктеде басқа экскурсиялық топ тұрып, бос болмаған жағдайда қажет.

7. Экскурсанттардың қауіпсіздігі үшін, маршруттың потенциалды қауіпті жерлерін анықтап, жолдардың жағдайын тексеру және сақтық шараларын қолдану.

Бақылау мәтінін дайындау

Маршрут бекітілгеннен кейін, экскурсияның тексті құрылады. Шығармашылық топпен жасалған мәтін бюро (фирма) мәтіні немесе бақылау мәтіні деп аталады.

Бақылау мәтінінде материал экскурсияның мақсатына орай, тақырыбына сәйкес баяндалады, хронология сақталады, бірақ маршруттағы көрсету нысандардың реттілігі есепке алынбайды. Бақылау тектінде әдебиеттен үзінділер, статистикалық мәліметтер, оларды алған деректер және экскурсияның кіріспесі, мазмұны, қорытындысы, логикалық ауысулары толық жазылады.

Бақылау мәтініне маршрутқа байланысы жоқ мәліметтер де кіреді, олар осы экскурсияның басқа нұсқауларын жасауға қажет болады. Бақылау мәтінінің көлемі 3 сағаттық автобус экскурсиясына 40-50 басылым бет, ал жаяу экскурсияларында 25-30 беттен кем болмау керек.

Әрбір топ мүшесімен жасалатын өзіндік, жеке мәтініне қойылатын талап осы бақылау мәтініне сәйкес келуі, бұл жерде бақылау мәтіні эталон болып саналады.

Экскурсоводттың жеке мәтіні. Бақылау мәтінінің негізінде әрбір экскурсовод өз мәтінін құрастырады. Материал экскурсия құрылымы бойынша баяндалады (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) және маршрут бойында нысандар ретімен көрсетіледі.

4.4. «Экскурсовод портфелі»

«Экскурсовод портфелінің» негізгі мақсаты көрсетудің жетіспейтін тізбесін көз алдына келтіру. Экскурсияда кейбір қажетті нысандар толық сақталмаған жағдайда, оның алғашқы қалпы қандай болғанын анықтау үшін суреті көрсетіледі. Не болмаса келешекте бұл жерде не болатынын көрсету үшін болашақ құрылыстың жобасымен таныстыру қажет.

Нысанға қатысы бар жеке адамдардың суреттері, құжаттардың, колжазбалардың түпнұсқаларының көшірмелері жинақталады. Портфельге, сонымен қатар географиялық карталар, сұлбалар, сызбалар кіреді. Портфель жиынтығы әрбір тақырыпқа арналады. Оларды пайдаланған кезде ыңғайлы болуы үшін қалың қағазға жапсырып, көлемі тиімді, автобустың арты-

нан көре алатындай болу керек. Саны да көп болмау керек, әрқайсысына түсінік парағы қыстырылады. Әр экспонатқа – фотосурет, сурет, сұлба, құжат көшірмесіне рет саны қойылады. Ол экспонаттарды экскурсанттарға көрсетудің ретін анықтайды. Оларды пайдалану әдістемесі маршрут аралаған кезде тексеріледі. «Эксурсовод портфелінің» материалдарын жинауға үлкен көмекті мұражайлар, мұрағаттар, көрмелер береді.

Бақылау сұрақтары:

1. Жаңа экскурсия құрудың қанша сатысы бар?
2. Экскурсияның қанша бөлігі бар?
3. Жаңа экскурсия құрудың кезеңдері.
4. Экскурсия тақырыбына қойылатын міндеттер.
5. Нысандарды іріктеу қағидаттары.
6. Нысан карточкасы қамтитын мәліметтер.
7. Экскурсия маршрутын құруға қойылатын талаптар.
8. Маршрутты аралап шығудың мақсаты.
9. Бақылау мәтінінің түсінігі.
10. «Эксурсовод портфелі» түсінігі.

5-тарау

ЭКСКУРСИЯНЫ ӨТКІЗУ

5.1. Экскурсиялық көрсетудің әдістемелік тәсілдері

Көрсету әдістемесі – экскурсиялық әдістеменің маңызды және ең күрделі бөлігінің бірі. Көрсету тәсілдері нысанды тек көрсету емес, оның мазмұндық ерекшелігін білдіреді.

Көрсету тәсілдері бірнеше тәсілдерден тұрады: объектіні бақылауды ұйымдастыру (зерттеп тану), қоршаған ортадан қажетті объектіні бөліп көрсетуге мүмкіндік беру; объектіні керекті түрде көруге мүмкіндік беру; нысанның ерекшелігін, бір көз тастағанда білінбейтін бөліктерін табу, т.б.

Алдын ала көрсету тәсілі экскурсанттар ескерткіштің орналасқан жерінде болған кезде қолданылады. Алдын ала оларды көру үшін 1,5-2 минут уақыт бөлінеді. Экскурсовод әңгімесімен қошталмайды. Экскурсанттар өз бетінше нысанмен танысады. Осыдан кейін экскурсовод экскурсанттардың назарын нысанның тарихына, оны қоршаған ортасына сипаттама береді.

Бұл тәсілді пайдаланудың екінші нұсқасы болады – экскурсовод басында нысанды бақылау кезінде, оның қандай сапалық және нақты ерекшеліктеріне көңіл аудару керек екеніне назар аударады.

Панорамалық көрсету. Бұл тәсіл көбінде қала панорамасын, архитектуралық ансамбль, әсем ландшафты көрсеткенде пайдаланылады. Ол үшін мұнара, бекініс дуалдары, төбелер сияқты биік жерлер қолайлы. Осы биік нүктелер арқылы қаланың шайқас алаңы, жазықтар, өзендер панорамасын, таулар орографиясын көрсетуге болады. Сонымен экскурсанттардың алдарынан ашылған панорамалық суреттемелерді тез қабылдауын жақсарту үшін, олардың зерттелетін объектілерінің композициялық ортасын тауып топтың назарын аудару қажет. Объектілерді тек алдын ала тандаған ретімен көрсету керек.

Мысалы, Алматыда Көктөбеден бүкіл қала панорамасын көруге болады. Экскурсанттардың алдында ашылған кеңістікті қабылдауын белсендендіру үшін, бақылау панорамасында композициялық орталықты анықтап топтың көңілін соған аудару керек. Экскурсовод тақырыпты ашатын объектілерді көрсетеді, жалпы панорамадан жекеге көшеді.

Экскурсиялық анализ. Осы тәсілдің көмегімен объектілерді детальды бақылау жүргізіледі. Экскурсиялық анализдің тарихи, көркемөнерлі, жаратылыстану ғылыми түрлері бар.

Көрермен реконструкция тәсілі (қайта құру) сыртқы бейнесі өзгертілген объектілерді көрсеткенде қолданылады. Бұрынғы қалпын экскурсанттар экскурсовод әңгімесінің көмегімен ойында қайта құрып елестете алады. Бұл тәсіл ұмытылмас орындарды, әскери шайқас, халық көтерілісі, ереуіл (забастовка) орындарды көрсеткенде қолданылады. Тәсілдің міндеті – экскурсанттарға ұмытылмас орындарды, ғимараттарды, құрылыстарды бұрынғы қалпында елестетуге мүмкіндігін береді. Реконструкциялық әдіс көбінесе архитектуралық, тарихи, әдеби экскурсияларда кеңінен қолданылады.

Локализация тәсілі қоршаған ортадан көруге қажетті объектіге экскурсанттардың көңілдерін тарту үшін қолданылады. Оның мағынасы – болған оқиғаларды нақты бір жермен ұштастыру. Локалды деген сөз – «жергілікті, өзінің бір белгілі орны» деген ұғымды білдіреді.

Материалды бергенде бұл тәсіл жалпыдан жекеге ауысу қажет. Мысалы «осы цехта алғашқы автомобиль жасалған».

Салыстыру тәсілінің міндеті – ерекше тек осы объектіге тән бөліктерін табу, оның қайталанбайтын оригиналдығын көрсету. Экскурсанттарға объектінің нағыз көлемін (ескерткіштің биіктігін, камал дуалының ұзындығын, көшенің енін) елестетуге мүмкіндік береді.

Көрермен монтажы – бұл реконструкция әдісінің бір бөлігі болып табылады. Экскурсовод көрермен монтажын қолдана отырып, бірнеше құрылыстардың немесе бірнеше ескерткіштердің сыртқы түрін, сонымен қатар олардың бөлек элементтерінен қажетті образ құрады. Көру монтажында әртүрлі сызулар, «Экскурсовод портфеліндегі» суреттер қолданылуы мүмкін.

Мемориалды тақтаны көрсету тәсілі. Экскурсиялық маршрутта мемориалды тақта болса, әңгімені нысанның талдауынан, осы жерде болған оқиғалардан бастайды.

Қимыл-қозғалыс методикалық тәсілі экскурсанттардың нысанды (ғимарат, құрылыс, көше, алаң) айнала жүріп танысуы үшін қолданылады. Экскурсанттар нысанның жан-жағын қарап, биіктігін, тереңдігін, арақашықтығын анықтайды.

Нысандарды жүріп бара жатқан автобустан көрсету. Объектілер жайлы оны көрмей тұрып алдын ала жалпы сипаттама береді, объект көрінгенде экскурсанттардың назарын оған аударады.

Айтылған тәсілдерден басқа да көптеген тәсілдер бар. Айта кететін болсақ, абстрактілік, интеграциялық, аналогия тәсілдері. Экскурсоводтың тәжірибесі мол болған сайын ол өзінің практикасында әдістемелек тәсілдерін көбірек қолданады, оларды тиімді пайдалана отырып, көздеген нәтижеге жетеді.

Сонымен, экскурсиялық көрсетудің үлкен мағынасы бар. Әңгімелеудің мазмұны нысанға, оның сақталуына байланысты. Көрсету тәсілдері нысанды тек көру ғана емес, оның мазмұндық ерекшелігін білдіреді.

5.2. Экскурсиялық әңгімелеудің негізгі әдістемелік тәсілдері

Экскурсияда жиі қолданылып жүрген әңгімелеудің бірнеше тәсілдері бар. Экскурсиялық әңгімелеудің әдістік тәсілінің негізгі мақсаты: фактілерді, оқиғаларды, т.б. әңгіме нысандарын елестету. Экскурсияда жиі қолданылып жүрген әңгімелеудің бірнеше тәсілі бар.

Әңгімелеу тәсілдері екі топқа бөлінеді:

1. Әңгімелеу формаларымен байланысты (анықтама, бейнелеу, репортаж, дәйексөз пайдалану) бұл тәсілдер айтылғанды еске сақтауға, ойша қайталап, бір жүйеге келтіруге көмектеседі.

2. Сипаттама тәсілдерін түсіндіреді, сұрақ-жауаптар, көргенге сүйену, тапсырма тәсілдерін біріктіреді. Бұл тәсілдер сыртқы оқиғаларды, нақты кейіпкерлердің іс-әрекетін бейнелейді.

Экскурсиялық анықтама тәсілі – көруді реконструкциялау, локализация мен абстракция тәсілдерімен бірге пайдаланады. Экскурсовод көріп жатқан объект туралы қысқаша сипаттама береді: салынған уақыты, авторы кім, көлемі, салынған себебі, т.б. ақпарат береді. Мазмұны және құрамы бойынша бұл тәсіл экскурсиялық жол ақпаратына ұқсас болады.

Суреттеу тәсілінің мақсаты – экскурсанттардың сана-сында көрсетілетін нысанды дұрыс кейіптеу (форма, көлем, қандай материалдан жасалынған, қасындағы объектілерге қарағанда орналасуы). Бұл тәсіл нысанның сипатты белгісін, сыртқы түрінің ерекшелігін, реті бойынша баяндауды талап етеді. Ол әдетте екі-үш минуттан аспайды және көбінесе, жалпы шолу экскурсиясында қолданылады.

Суреттеу тәсілі тек ескерткіштерді ғана көрсету үшін емес, сонымен қатар тарихи оқиғаларды сипаттау үшін қолданылады. Тарихи оқиғаның суреттемесін қалпына келтіру үшін көру реконструкциясы әдістемесін басшылыққа алу керек. Автобустен экскурсия жасағанда суреттеу тәсілі автобустан шыққан кезде де, шықпай терезеден қарап отырса да, барлық көрсетілулерде қолданылады.

Сипаттама тәсілі – нысанның басқадан айырмашылығын көрсету арқылы жүзеге асырылады. Нысанның ерекшелігіне, қасиетіне тоқталады. Суреттеу тәсіліне қарағанда сипаттама беру тәсілі арқылы экскурсанттарға берілген нысанды жақсы түсіндіріп, оның өзіндік ерекшелігін көрсетуге болады. Сонымен бірге, сипаттау жағынан басқа ұқсас нысандардың қатарында өз орнын алады, немесе керісінше оның қасиеттерін сипаттау, басқа нысаннан өзгешелігін көрсетеді. Суреттеу тәсілі нысанның тек қана сыртқы жақтарын сипаттап, оның ішкі, көзге көрінбейтін қасиеттеріне мән бермесе, сипаттау тәсілі нысанның сапалы жақтарына баға беріп, танымдық, көркем құндылығына, автордың біртума шешіміне, айқындылығына, сақталу дәрежесіне тоқталады.

Түсіндіру тәсілі – мұнда материалды ұсынған кезде тарихи оқиғалардың негізі мен оның болған себебіне тоқталады. Бұл тәсіл барлық экскурсияларда қолданылуы мүмкін. Ол көбінесе, өндірістік-экономикалық, табиғи экскурсияларда, әңгімелеудің

ішкі байланыс үрдісінде түсіндіріледі. Түсіндіру тәсілі ескерткіш, сурет, мүсін сияқты өнер туындылар көрсетілетін экскурсияларда кеңінен қолданылады. Түсіндіру тәсілі өзінің дәйектілігімен, дәлелділігімен ерекшеленеді.

Дәйексөз пайдалану тәсілі – шығармалардан өзгертілмей келтірілген сөздер, немесе біреудің сөзін бұзбай қайталау. Дәйексөз қысқа, дәлме-дәл, анық болуы шарт және орынды келтіріліп, уақытында айтылуы керек. Дәйексөзді келесі жағдайда пайдаланады:

- өзіңнің ойыңды нақтылау үшін, тілдің ерекшелігін сақтау үшін және біреудің беделді пікірімен танысу үшін;
- біреудің пікірімен таныстыру үшін. Дәйексөз келтіруде поэзияның төрт шумағын, прозаның 6-8 сөйлемін пайдаланған дұрыс әрі тиімді болмақ.

Комментарий беру тәсілі мерзімді басылымда екі түрде пайдаланылады – оқиғалардың мағынасын, құбылыстарды, текстерді түсіндіру кезінде немесе оқырмандарда қызығушылық тудыратын бір нәрсе жайлы сынап айтылған сөз кезінде.

Экскурсияда комментарий беру тәсілі экскурсанттар бақылап тұрған нысан жайлы экскурсовод оқиғаның мағынасы немесе тарихи және мәдени ескерткіштің авторының түпкі ойы туралы материалды баяндаған кезде пайдаланады.

Кейде комментарий сәулет тақырыптарында ғимараттардың сыртқы түрін, оның конструкциясын, инженерлік құрылысының ерекшелігі жайлы сынап айтылған сөзде пайдаланады. Комментарий тәсілін мұражай экспозициясын көрсеткенде және көрмелерде экспонаттарды түсіндіру кезінде кеңінен қолданады.

Дискуссия тәсілі – ашық диалог арқылы экскурсанттардың белсенділігін арттыруға бағытталады. Осы тәсіл экскурсияның кейбір бөлімдерін, мазмұнның монологтық формасын диалог мәліметтеріне айналдыруға мүмкіндік береді. Екі-үш экскурсант өз пікірлерін айтады. Содан кейін экскурсовод қорытындылай келе, шешім қабылдайды.

Сұрақ-жауап тәсілі – экскурсанттарға сұрақ қою арқылы белсенділігін арттыру үшін қолданылады. Мұнда әңгімелеу барысында тыңдаушыларды ынталандыру үшін әр түрлі сұрақтар қойылады.

Репортаж тәсілі – бұл тәсілдің ерекшелігі алдын ала дайындалмайды, экскурсовод экскурсанттармен бірге бір оқиғаның куәгері болған кезде қолданылады. Мысалы, зауыттар мен фабрикаларда жұмыс істеп тұрған конвейерді көрсету кезінде жүргізілетін әдіс. Экскурсовод көз алдында өтіп жатқанға қысқаша түсініктеме береді, репортаж жүргізеді.

Әдеби монтаж тәсілі – белгілі бір оқиғаны немесе белгілі адам бейнесін көз алдына келтіргендей етіп көрсеткісі келсе, экскурсовод әдеби монтаж тәсілін қолданады. Оның мәнісі бір немесе бірнеше авторлардың шығармаларынан үзінділер іріктеліп алынады да, олардан біртұтас композиция жасалынады. Үзінділердің мазмұны экскурсия тақырыбын, негізгі сұрақтардың мағынасын ашады. Бұл тәсіл көбіне әдеби, әсіресе әдеби-көркемөнер тақырыптарындағы экскурсияларды өткізген кезде пайдаланылады. Әдеби-монтаждың экскурсанттарға эмоциялық әсер ету дәрежесі жоғары болады.

Арнайы әдістемелік тәсілдер

Қарастырған экскурсиялық тәсілдер негізгі тәсілдер болып саналады, бірақ олардың басқа да тәсілдері бар, олар арнайы тәсілдер деп аталады, себебі түрлі экскурсияларды өткізген кезде, кейбір жағдайларда негізгі тәсілдер жарамайды. Тәжірибелі экскурсовод мақсатына жету үшін көптеген әдістемелік тәсілдерді пайдаланады, солардың бірі – *оқиғаға қатысушылармен кездесу*. Экскурсия мазмұнын толығырақ зерттеу үшін жазушылармен, әртістермен, ғалымдармен, өндіріс озаттарымен, т.б. кездесуді ұйымдастыруға болады. Бұл тәсілдің талабы – шақырылған оқиға куәгерінің сөзі ұзаққа созылмауы және экскурсоводтың әңгімесіне сәйкес келуі. Кездесу кезінде пайдаланатын тәсіл – әңгімелесу. Әңгімелесу қиын тәсілдердің біріне жатады, экскурсоводпен басқарылмаса, қойылған мақсатына жетпейді.

Үн таспаға жазылған дыбыстарды тыңдау – бұл тәсілді экскурсоводтар жиі қолданады. Әйгілі композиторлардың, жазушылардың тұрған жеріне бару, әдебиеттік, өнер зерттеу экскурсияларында өткізіледі. Жазылған дыбыс ұзаққа созылмау керек, себебі бұл тәсіл эмоция тудыру, экскурсия арқылы әсер алу үшін пайдаланады. Бірақ экскурсияның логикасын бұзбау керек.

Салт жоралары элементтерін пайдалану тәсілі – әскери-тарихи тақырыбына өткізілетін экскурсияларда, мемориалды орындарда, отанымыздың тәуелсіздігі үшін күрескендердің жерленген, мәңгі от жанып тұрған естелік орындарында қолданылады. Экскурсанттар гүл шоқтарын қойып, үнсіздік минутына қатысып, құрметті қарауыл ауысуын көреді.

Зерттеу тәсілі – көптеген жағдайларда балалар топтарымен жұмыс істегенде қолданылады. Бұл тәсіл қарапайым зерттеулерді жүргізу арқылы іске асады, мысалы құдықтың тереңдігін анықтау үшін оның ішіне жанып тұрған қағазды тастайды, от алғашы қабырғаларына жарық түсіреді, кейіннен құдықтың түбіне жарық түсіп тереңдігін шамалап анықтауға мүмкіндік береді. Өндіріс орнында оқушылар қызығып белгілі уақытта қанша өнім шығаратынын санайды. Зерттеу тәсілі экскурсанттардың белсенділігін арттырады.

Тапсырма беру тәсілі – зерттеу тәсілінің бір түрі. Оның негізі экскурсоводтың топқа тапсырма беруі – мемориалды тақтаның жазуын оқу, шырша мен қарағайдың инелерінің ұзындығын салыстыру, жазушының немесе суретшінің басқа туындаларын еске түсіру болып табылады. Экскурсанттарға осы сияқты тапсырма бергенде, ойламаған жерден экскурсанттар оларды осы арада орындауға тырысады. Бұл әдістемелік тәсілдің мәні – экскурсанттарды қызықтыру, ойландыру, олардың ойлау қабілетін арттыру. Тапсырманың жауабы әңгімелеу кезінде айтылады.

5.3. Экскурсияның технологиялық картасы

Экскурсияны құру кезінде шығармашылық процестің аяғында жасалатын қорытынды құжат, яғни оның соңғы кезеңі – сынамалық экскурсияны өткізу барысында қабылдау комиссиясына тапсырудың алдында құрылады. Ол құжатта экскурсоводтың әңгімелеу барысында қолданатын тақырып, мақсат, экскурсия тапсырмалары, маршруттың қолайлы нұсқасы, оның ұзақтығы мен ұзындығы, көрсету объектілері, аялдау орындары, тақырыпшалар, ұйымдастырылған және методикалық нұсқаулықтар, көрсету мен әңгімелеудің методикалық тәсілдері көрсетіледі.

Технологиялық карта нақты объектілер бойынша экскурсияның мазмұнын экскурсанттарға көрсетеді. Оның мақсаты – экскурсоводқа экскурсияны жүргізу барысында позитивті нәтижеге жетудің дұрыс жолын көрсету.

Сонымен қатар экскурсоводтың технологиялық картасы экскурсиялық қызметтің жүргізілуіне үміткер болып табылатын туристік-экскурсиялық ұйымды сертификаттау барысында талап етілетін негізгі құжат.

Технологиялық карта экскурсия секілді 3 бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды. Кіріспе мен қорытындының экскурсиялық нысандармен байланысы жоқ және картада графикалық рәсімделген негізгі бөлімге дейін және одан кейін орналастырылады. Бұл екі бөлімдерде экскурсовод міндетті түрде топқа экскурсия туралы мәліметтер беруі қажет, яғни топтың көрсету объектілері мен экскурсиялық әңгімелеудің мазмұнына назарын аудару үшін арнайы нұсқаулықтар болуы қажет. Кіріспеде экскурсиялық топқа тәуелді нұсқаулықтар көрсетілуі мүмкін.

Бірінші баған – «маршрут». Бұл бағанда экскурсиялық топ жүріп өтуі тиіс көшелер, қиылыс даңғылдар, гүлзарлар, тас жол, алаңдар көрсетіледі. Содан соң экскурсовод технологиялық картаға сай экскурсияның алғашқы тақырыпшасын, яғни көрсету объектісіне дейінгі жолдың үзіндісін атайды. Әрі қарай алдыңғы объектіден келесі объектіге дейінгі жолдардың үзіндісі жазылады.

Екінші баған – «аялдама орындары». Бұл бағанда маршрут нүктелері көрсетіледі, яғни автобус аялдамасы мен объекті одан шықпай көру немесе автобус аялдамасы мен одан шығу, сонымен қатар жаяу экскурсия барысындағы аялдамалар көрсетіледі. Аялдамаларды нақты және дәл көрсету қажет, мысалы, «Республика алаңы. Тәуелсіздік монументінің сол жағында», «Абай алаңы. Абай Құнанбаев ескерткішінің оң жағында». Бұл бағанда мақсатқа сәйкес автобустан шығудың қысқы және жазғы нұсқаларын көрсетуі тиіс. Қыс уақытында қатты аяз болса, шығулар азайып, экскурсиялық нысан көліктен шықпай көрсетіледі. Технологиялық картада сонымен қатар жаңбыр немесе басқа да қолайсыз метеорологиялық жағдайларға ұсыныстар берген жөн.

Үшінші баған – «көрсету нысандары». Бұл бағанда экскурсанттарға аялдамада, автобустан түспей аялдасыз жүріп өту немесе топпен жаяу жүріп өту кезінде нақты экскурсиялық объектілер көрсетіледі. Қосымша объектілермен қатар негізгі объектілер де бірге көрсетілуі мүмкін. Көрсету барысында нысанның атауы, авторлар, яғни мүсіншілер мен сәулетшілердің аты-жөнін сипаттау қажет.

Төртінші баған – «ұзақтылығы». Бұл көрсету объектісі мен экскурсиялық әңгімелеуіне қажетті уақыт бағаны. Дәл осы уақыт аралығында экскурсанттарға өздері көріп шығуға берілетін (егер экскурсияның жалпы жоспарында талап етілсе) уақытты да ескеру қажет. Төртінші бағанда көрсетілген уақыт үзінділері экскурсияның жалпы ұзақтығын құрайды.

Бесінші баған – «ақпараттың негізгі мазмұны». Бұл бағанда маршрутқа сәйкес қысқаша түсініктемесі бар тақырыпшалардың атаулары жазылады. Тақырыпша экскурсия тақырыбының құрамдас бөлігі. Ол құрамындағы ақпаратқа сай бір немесе бірнеше объектілер де болуы мүмкін, сонымен қатар экскурсанттар категориясына да байланысты болып келеді. Тақырыпшалар экскурсия мәліметтерінің ішкі қисынына сай тақырыпты дәйекті түрде ашады.

Жоғарыда аталып өткен тақырыпшалар аздаған өзгерістермен кез келген ірі қаладағы экскурсия үшін қолданылуы мүмкін.

Алтыншы баған – «ұйымдастыру бойынша нұсқау». Экскурсиялық топты нысан жанында орналастыру мен орын ауыстыру тәртібі, олардың қауіпсіздігі, ескерткіш орындары мен тарихи-мәдени ескерткіштері жанында өзін-өзі ұстау ережелері, табиғатты қорғау талаптары, санитарлық-гигиеналық талаптардың орындалуына байланысты барлық сұрақтар алтыншы бағанда жазылады. Ұсыныстарды нақтылап берген жөн. Мысалы, «Автобусты Гоголь көшесіндегі 28 Панфиловшылар саябағының кіре-беріс жеріне тоқтату», «Топты Даңқ мемориалының алдына орналастыру», «Цехқа кірер алдында нысандарды көру тәртібін, қауіпсіздік ережелерін түсіндіру» және т.б.

Жетінші баған – «әдістемелік нұсқаулар». Бұл бағанда экскурсоводқа көрсету мен әңгімелеуге байланысты маңызды көрсеткіштер жазылады. Және бұл бағанда көрсету барысында экскурсовод назар аударуға тиісті нысандардың нақты бөлшектері, оларды талдау жүйелілігі іріктеліп жазылады, сондай-ақ көрсету мен әңгімелеудің методикалық тәсілдері және оларды қалай қолдану керектігі, «экскурсовод портфеліндегі» мәліметтерді қолдану бойынша кеңестер, логикалық ауысулардың бірнеше нұсқалары, дәйексөз үшін мәліметтер ұсынылады.

Әдіснамалық зерттеулерді құрастырып болғаннан кейін арнайы мамандардан оның сапасы туралы қорытынды және туристік-экскурсиялық мекеме басшысының бұйрығын растау қажет.

Технологиялық картаның титул бетінде келесі мәлімет көрсетіледі

«БЕКІТЕМІН»

Туристік ұйымның жетекшісі _____
(қол кою)

(күні, мөр)

**«.....» тақырып бойынша экскурсияның
технологиялық картасы**

Экскурсия түрі (топтастыруға сәйкес) _____
Ұзақтығы (с.) _____
Ұзындығы (км) _____
Экскурсияның мақсаты _____
Экскурсияның міндеттері _____
Экскурсияның маршруты (негізгі нүктелері) _____
Құрастырған күні _____
Құрастырушының аты-жөні _____

Технологиялық картаның екінші бетінде экскурсияның мақсаты, міндеттері, маршрут және экскурсияның тараулары көрсетіледі.

Технологиялық картаны толтырудың үлгісі

Маршрут	Аялдама орындары	Көрсету нысандары	Ұзақтылығы	Ақпараттың негізгі мазмұны	Ұйымдастыру бойынша нұсқаулары	Әдістемелік нұсқаулары
28 Панфиловшылар паркі. Паркті айналып автобус Қазыбек би көшесінде, Достық данғылына жетпей тоқтайды	Паркке орталық кіру	Кафедралды собор	10	28 Панфиловшылар паркінің тарихы. 1887, 1911 жылдардағы жер сілкінісі. Кафедралды собор, А.П. Зенковтың ғажап туындысы.	Собормен танысқан кезде топ парктің батыс жағындағы саяжалдар қосылған жерде, ағаштар көлеңкесінде орналасады. (Ғимаратқа топты пушкалар артында орналасқан қиғаш саяжалмен алып барады)	Собордың нақты ерекшеліктеріне көңіл аудару үшін алдынала кара және локализация тәсілдері қолданады. Соборды көрсеткенде иллюстрациялық ымды қолданады. Өңірмеде бейнелеу, дәйексөз келтіру тәсілдерін қолдану керек. Жер сілкінісінің күшін көрсету үшін «экскурсив» портфеліндегі Покровский шіркеуінің жер сілкініске дейін және жер сілкіністен кейінгі суреттерін көрсету.

... Қабанбай батыр көшесінен онға Панфилов көшесіне бұрылу	Аялдама Панфилов көшесінің алдында Қабанбай көшесінде. Автобустық-пайды	Абай атындағы опера балет театры, «Алматы» қонақ үйі	8	Тараулар. «Алматы Қазақстанның мәдени орталығы» Театр өнері, ОБТ республиканың жетекші театры	Автобус Қабанбай батыр көшесіне бұрылып, светофор алдында тоқтайды	Сілтеуіш ыммен театрға көңіл аудару, оған сипаттама берілген тарихы, репертуары, жетекші әртістері жайлы әңгімені сипаттау тәсілі арқылы жүргізу. «Алматы» қонақ үйі жайлы экскурсиялық анықтама беру, сілтеуіш ыммен АТС ғимаратына көңіл аудару...
--	---	--	---	---	--	--

5.4. Экскурсия жүргізудің техникасы

Әрбір экскурсияның нәтижесі көп жағдайда оның жүргізу техникасына, әдісі мен арақатынасына байланысты.

Экскурсия жүргізу техникасына бірқатар талаптар қойылады, олар: экскурсоводтың топпен танысуы; экскурсанттардың автобустан шығып қайта кіруі; экскурсоводтың микрофонды пайдалануы; экскурсияға берілген уақытты сақтау – жалпы және оның жеке тарауларына берілген уақыт; экскурсанттардың сұрақтарына жауап беруі, т.б.

Экскурсияның сюжеті, тақырыбы экскурсанттарға белгілі болу керек.

Әр экскурсияның өз кіріспесі болады, топ құрамына қарай тақырып бірдей болғанымен, кіріспе әртүрлі болады. Экскурсовод кіріспенің қалай айтылатынына аса көңіл бөлу керек, себебі кіріспе экскурсанттарға нақты нұсқау береді, олармен байланыс орнатуға септігін тигізеді.

Экскурсоводтың топпен танысуы. Экскурсовод автобуска кірген бетте топпен амандасып, өз аты-жөнін айтады. Экскурсиялық мекемесін атап, автобус жүргізушісімен таныстырады.

Экскурсияның басынан экскурсовод өзінің топпен араласу әрекетін қалыптасқан ережелерге бағындырғаны маңызды, өйткені экскурсовод басынан бастап топпен дұрыс қарым-қатынас құра бастайды. Кіріспені бастау алдында экскурсовод 10-20 секунд үнсіз тұрып топтың көңілін өзіне аударады, осы кезде топпен алғашқы танысу өтеді, экскурсовод пен экскурсанттардың арасында контакт пайда болады.

Экскурсияның желісі экскурсанттарға алдын ала таныс болу керек. Экскурсанттар тақырыпты білу керек. Әрбір тақырыптың кіріспесі әртүрлі болады. Кіріспе туристік топ құрамына байланысты болады.

Экскурсанттардың автобустан шығуы. Шығуға алдын ала дайындалу керек. Оған көңіл бөлмесе, топтың бір бөлігі автобуста қалып кетуі мүмкін. Онымен бірге олар объектімен танысу мүмкіндігінен айырылады. Аялдама саны кіріспе сөзде айты-

луы тиіс, нысандардың ерекшелігімен экскурсанттарды қызықтырып шығудың қажеттілігін түсіндіру керек.

Аялдамаларда экскурсовод автобустан бірінші шығып, нысанға қарай экскурсанттарды жетектеп апарды.

Экскурсанттарға берілген уақыт регламенттің сақтау туралы ескерту жасайды, өзгерістер болса, ол туралы қосымша хабарлайды. Басқа себептермен тоқтаған кезде (санитарлық аялдама, сувенир алу, т.б.) тұратын уақыты айтылады, уақыт тәртібін сақтауын сұрайды.

Топты объект алдында орналастыру. Экскурсияны жасаған кезде, нысанды қарау үшін, нысанның қасында топты орналастырудың бірнеше варианты анықталады. Оның себебі әдістемелік нұсқауы бойынша белгіленген орынның бос болмауы, немесе күн сәулесінің көруге кедергі жасауы керек. Басқа да кедергі жасайтын себептер болады. Күн ыстық болған кезде көлеңкеге, жауын кезінде талдың, немесе шатыр астына тұрғызу қажет.

Егер нысанды қоршаған ауласымен бірге көрсететін болса, онда алыстау тұру қажет, ал нысанның жеке бөліктері көрсетілсе, жақын тұрады. Осы ерекшеліктер әдістемелікте «Ұйымдастыру нұсқаулары» графасында айтылып кетеді. Нысан қасында бірнеше топ тұрғанда, топтар арасында арақашықтықты сақтау қажет, бір экскурсоводтың әңгімесі екіншіге кедергі жасамау керек.

Экскурсанттардың бір нысаннан екінші нысанға жаяу қозғалысы. Экскурсовод жүру бағытын көрсетіп, топтың ортасында болады. Экскурсоводтың әңгімесі естілу үшін алдыңғылар мен соңғы экскурсанттың арасы 5-7 метрден аспау керек, себебі экскурсоводтың әңгімесі, нұсқаулары естілмей қалады. Жүру жылдамдығы жер бедеріне, топтың құрамына, ауа райына байланысты.

Жаяу экскурсиясында жүру жылдамдығы баяу болады, экскурсанттар асықпайды жүреді себебі көрсету нысандары бір біріне жақын орналасады. Автобус экскурсиясында жүру жылдамдығын белгілеу қиындау болады. Экскурсовод нысан алдында топтың толық жиналуын күтеді, топ толық жиналғанда ғана әңгімесін бастайды.

Уақытты қадағалау. Экскурсияны жүргізу кезінде, әр нысанды көрсетуге нақты өлшенген уақыт беріледі. Кейде экскурсоводқа байланысты емес себептерден (автобустың кешігіп келуі, топтың ұзақ жиналуы) экскурсия кешірек басталуы мүмкін. Автобус экскурсия аяқталатын белгіленген ауқыттан кешікпей қайту керек, сондықтан ондай жағдайда экскурсия уақытын қысқартуға тура келеді. Мұндай жағдайда тақарыпша санын қысқартпай-ақ, қосымша мәліметтер көлемін азайту керек. Қалай да болса, барлық негізгі нысандар көрсетілуі тиіс.

Автобустың қозғалысы кезінде көрсету және әңгімелу. Экскурсиядағы әңгімелеу объектіні көрсетуден басталады, экскурсант қандай объект немесе оның қандай бөлігі туралы айтылатынын нақты білуі тиіс. Экскурсовод өз әңгімесін барлық экскурсанттар объектіні көріп тұрғанына көзі жеткеткеннен кейін ғана бастайды. Әңгімеде дәйексөзді (цитата) пайдалану тәсілі маңызды рөл атқарады. Цитаталарды кішкене карточкаларға (көлемі 10x15 см) жазып, экскурсия алдында дайындап қою керек.

Экскурсанттардың сұрағына жауап беру. Жол үстінде экскурсанттар экскурсоводқа сұрақ қояды. Кейде тақырыпқа байланысы бар объектісі туралы, кейде оған қатысы жоқ сұрақтар болуы мүмкін. Экскурсовод кіріспе сөзінде, экскурсия соңында барлық сұрақтарға жауап беріледі деп топпен келісіп алу керек.

Автобустағы экскурсоводтың орны. Экскурсовод нысанды да, топты да, олардың реакциясын байқау үшін, көріп отыру керек. Бүкіл экскурсия бойы экскурсовод топ алдында тұрып сөйлейді, немесе жиі автобустың алдыңғы жағындағы айналмалы креслода отырып, топқа қарай бұрылып әңгімелейді.

Үзілісті пайдалану. Экскурсовод үнемі сөйлеуге тиісті емес, яғни сезім эффектісін күшейту немесе тақырыпшаларды бөлу, қысқа демалыс жасау үшін үзіліс керек. Үзілістер қала маңы экскурсияларында, алыс жол жүргенде, санитарлық тоқтаулар үшін де керек.

«Экскурсовод портфелі» экспонаттарымен таныстыру. Көрсетумен бірге экскурсовод көрнекті құралдарды пайдалану техникасын да игеруі тиіс. Көрнекті құралдар, баяндау мате-

риалдары қажет еткен кезде көрсетіледі. Көрнекті құралдар – карта, сызбалар, суреттер, макеттер, археологиялық, палеонтологиялық жәдігерлердің, этнографиялық бұйымдардың суреттері, жойылған нысандарды ойда жақсы елестетуге мүмкіндік береді.

Сөйтіп, экскурсия жүргізудің барлық аспектілері дұрыс ойластырылмаса, бақылауға жағдай жасалмаса, ешбір нысан жайлы қызықтыратын әңгіме, ешбір ескерткішті көрсететін әдіс-тәсілдер нәтижеге жеткізе алмайды.

Жаңа экскурсия жасаудың соңғы кезеңі – **маршрутты өткізу және бекіту**.

Дұрыс жасалған маршрут көп жағдайда экскурсияның соңғы нұсқасының ойдағыдай болуына ықпал етеді.

Маршрут логикалық негізделген қағидатта, келесі талаптар арқылы құрылады:

- экскурсиялық объектілер арасында жүрген кезде нысандар, белгіленген логикалық жүйе арқылы көрсетіледі, бір өткен жерлер қайталанбайды (қайталап өту, «ілімек жасау»);
- объектінің көруге қолайлы орналасуы (оны көруге ыңғайлы алаңның болуы);
- объектілер арасында жүріп өту уақыты, көрсету мен әңгімелеудің ұзақ паузаларын алып тастағанда, 10-15 минуттан аспау керек;
- маршрут жақсы жабдықталуы тиіс, яғни санитарлық аялдамалар мен көлік тоқтайтын орындар болуы қажет.

Маршрутты құрастыру жұмысы топ жүріп өтетін көшелердің және алаңдардың атаулары, объектілер орналасқан орындары, экскурсанттар көліктен түсетін жері, қай жерде қандай тақырыпшалардың ашылатыны белгіленген экскурсия маршрутының желісін жасаумен аяқталады. Ақырғы жасалған маршрут желісі жол полиция Департаментінің бөлімімен келісіледі. Осыдан кейін көлік инспекциясы бекіту үшін маршрут А 4 форматында жасалады және көшірмелері экскурсияны өткізетін экскурсоводтарға, автобус жүргізушілеріне, жол полиция қызметкерлеріне таратылады. Сонымен қатар, көлікті пайдаланатын

уақыты мен километражы көрсетілген маршрут паспорты бекітіледі. Көлік кептелісі болып, айналып өтуге мәжбүр болған жағдайда қосымша нұсқаулары болу қажет.

Маршрут «сыналатын экскурсия» кезінде тапсырылады. Оны шығармашылық топтың жетекшісі немесе топтың бір мүшесі өткізеді. Экскурсияға шақырылған комиссия мүшелеріне **тыңдау карточкасы таратылады**, онда келесідей мәліметтер көрсетіледі:

1. Экскурсияның атауы.
2. Экскурсияның түрі.
3. Экскурсияның ұзақтығы.

4. Экскурсияның мазмұны: берілген тақырыпқа, мақсатына, міндеттерге сәйкестігі.

5. Экскурсия жүргізу әдістемелігі: экскурсия құрылымы (кіріспе, негізгі бөлігі, қорытынды), нысандар қасында уақытты дұрыс пайдалану, экскурсоводтың топпен жұмыс жасауы, логикалық ауысулар, методикалық тәсілдерді пайдалану.

6. Экскурсия жүргізу техникасы.

7. Экскурсоводтың сөйлеу мәдениеті: сауаттылығы, нақтылығы, түсінікті болуы, эмоционалдығы.

8. Тыңдау бойынша қорытынды: экскурсия мазмұнының бақылау мәтініне, технологиялық картасына сәйкестігі.

9. Экскурсоводқа кеңес.

Экскурсия аяқталғаннан кейін талқыланады, сапасына, жүргізу техникасына, сөйлеу мәдениетіне, т.б. баға беріледі, кемшіліктері анықталады. Кемшіліктермен басқа карточкаға экскурсияның жақсы жақтары жазылып, басқа экскурсоводтарға көмек әлде кеңес ретінде беріледі.

Қабылдау комиссиясының ескертулері бойынша экскурсия материалдарына, оның ішінде маршрутқа өзгерістер енгізіледі. Шығармашылық топқа маршрутты өңдеу үшін уақыт беріледі, дайын болған кезде маршрут қайтадан қабылданады.

Қабылдау комиссиясының шешімі оң болған кезде, туристік-экскурсиялық мекеменің басшысымен маршрутты қабылдау және бекіту жайлы бұйрық шығарылып, аталған маршрут мекеменің жұмыс жоспарына енгізіледі.

Экскурсияның әр тақырыбына қажетті құжаттар

N п/п	Құжаттың аты	Құжат мазмұны
1	Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	Экскурсияны дайындау барысында пайдаланылған кітаптар, брошюралар, мақалалар, т.б.
2	Маршрутқа енгізілген нысандар карточкасы (паспорт)	Экскурсиялық нысандарды сипаттайтын мағлұматтар. Ескерткіш түрі, оның атауы, онымен байланысты болған оқиға, орналасқан орны, қысқаша сипаттамасы, авторы, нысанның салынған уақыты, дереккөздері.
3	Экскурсияның бақылау тексті	Тақырыпты ашатын, дереккөздерінен таңдалып және тексеріліп алынған материалдар. Мәтіннің мазмұны мен кіші тараулардың маңызды сұрақтарын ашып көрсетеді. Мәтін кіріспе, негізгі бөлім, қорытындыдан, логикалық ауысудан тұрады.
4	Экскурсоводтардың жеке мәтіні	Экскурсияның құрылымы мен маршруты көрсетілген, әдістемелік тәсілдерге сәйкес дайындалған экскурсоводтың өзіндік материалы.
5	Маршруттың сызбасы (карта)	Жеке параққа топтың жүрер жолы көрсетіледі. Маршруттың басы мен соңы, көрсету нысандары, оларды бақылау орындары, нысандарға шығу аялдамалары белгіленген.
6	«Экскурсовод портфелі»	Суреттер, фотосуреттер, сызба, карта, репродукциялар, графиктер, құжат көшірмелері, кәсіпорынның өнімдерінің үлгілері, т.б. көрнекілік құралдары бар папка.

7	Тақырып бойынша әдістемелік құрал	Экскурсия жүргізуге арналған нұсқаулар. Көрсету мен әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері, нысандарды көрсету реті анықталады және экскурсанттардың құрамын ескере отырып, экскурсия жүргізу техникасы анықталады.
8	Экскурсия мәліметтері	Тақырып бойынша мәліметтер – реферат, анықтама, кесте, сандық мағлұмат, құжат көшірмелері, әдеби шығармалардан алынған үзінділер.
9	Экскурсия тақырыбы бойынша өткізетін экскурсоводтардың тізімі	Экскурсия жүргізуге рұқсаты бар экскурсоводтардың тізімі. Бұл тізім экскурсияға жіберілген жаңа экскурсоводтармен үнемі толықтырылып тұрады.

Бақылау сұрақтары:

1. «Әдістемелік тәсіл» түсінігі, әдістемелік тәсілдер не үшін қажет?
2. Әдістемелік тәсілдердің топтастырылуы.
3. Әңгімелеудің тәсілдері.
4. Көрсетудің тәсілдері.
5. Ерекше әдістемелік тәсілдер.
6. «Экскурсия жүргізу техникасы» түсінігі.
7. Экскурсоводтың топпен жұмысын ұйымдастыру.
8. Микрофонды пайдалану, микрофонсыз жұмыс істеу.
9. Топтың қозғалыс жылдамдығы мен оның мағынасы.
10. Экскурсанттардың сұрақтарына жауап беру.
11. Көрнекілік құралдарын пайдалану техникасы.

6-тарау

ЭККУРСОВОДТЫҢ ШЕБЕРЛІГІ

6.1. Экскурсоводтың жеке қасиеттері

Заманауи экскурсовод – жеке гармониялық дамыған, рухани қасиеттерге өте бай (мейірімділік, ашық мінезділік, шынайылық) тұлға, моральдық қасиеттерге (шыншылдық, ұқыптылық, батылдық, қоғамдық ортада өзін-өзі ұстау тәртібі) және сыртқы келбет тартымдылығына сай болу керек.

Кез келген адам психологтар белгілі бір тип түріне жатқызатын әртүрлі жеке тұлғалық қасиеттерге ие:

- шығармашылық, бақылаушылық, байқағыштық, ой жұмсақтығы – интеллектуалды тип;
- темпераменттік, эзілқойлық, сыпайылық – эмоционалды тип;
- қырсықтық, шешім қабылдаушылық, өзіне ие болу – еріктік тип.

Кез келген жеке қасиеттер өзіндік ерекшеліктерге ие. Негізгі ерекшеліктерді үш топқа бөлуге болады.

Экскурсоводтың тұлғалық қасиеттері өмір бойы қалыптасады, білім алуынан бастап, тәрбиесінен басталып, кәсіби іс-әрекетімен жалғасады.

Кәсіпқой экскурсоводты белсенді өмірлік ұстанымынан, пайдалану мүмкіндіктері мен жағдайларына байланысты жеке көзқарас қалыптастыра алуынан, кәсіби қабілеттерінен тануға болады. Әрбір адамның өмірлік мақсатымен, оның арман-тілектерімен және оны жүзеге асыруымен тығыз байланысты өзіндік өмірлік позициясы бар.

Белсенді өмір ұстанымы кез келген адамда мақсатқа талпынушылық пен еңбекке қабілеттілікте, берілген тапсырмаға жауапкершілігі арқылы көрініс береді.

Психологтар өмірлік ұстанымның үш деңгейін бөліп көрсетеді:

- төменгі (өмірлік тәжірибенің жетіспеушілігі, ары қарай дамуға, білім алуға, өмірдің әртүрлі жақтарынан жаңа қырын тануға ниеттенбеу, талпынбау);
- орташа (қоршаған ортада әрекет етудегі нақты бір жинақталған тәжірибе мен оны орындаудағы пассивтік қатынас);
- жоғарғы (ортада болып жатқан барлық өзгерістерге белсенді әрекет ету, бейім болу, түсіну мен дамуға деген талпыныс).

Экскурсоводқа қажетті тұлғалық қасиеттер төменде қарастырылған.

1. Туа біткен қабілеттер, табиғатынан адамдардың бойында 2 түрі болуы мүмкін:

- жалпы қасиеттер – интеллект, жұмысқа қабілеттілік, мән беру мен дамыған есте сақтау қабілеті. Жалпы қабілеттер барлықтарында ұқсас болып келеді;
- арнайы қасиеттер – әр адамда әр түрлі; олар үш деңгейге бөлінеді: шығармашылық (әдеби, музыкалық, бишілік), гуманитарлық (жақсы сөйлеу мәнері, жазбаша жазу қабілеті) және математикалық (аналитикалық ақыл-ой мен техникалық қабілеттіліктер).

Экскурсовод үшін жақсы есте сақтау қабілеті, аналитикалық қабілеттер, ұйымдастырушылық және т.б. қабілеттерге ие болуы өте маңызды.

2. Темперамент. Дұрыс құрастырылған сөз және кең ғылыми білімділік өз сөзіне сенімділікті ауыстырамайды, әдемі дауыс ырғағы, аудиторияны өзіне қарата алу, нақты әрі қатты дауыстап айту қабілеті.

Кез келген экскурсовод экскурсия кезінде темперамент түрлерінің ерекшеліктерін ескеру қажет, яғни экскурсанттарға эмоция арқылы жағымды әрекет жасау мүмкіндіктерін білуі тиіс. Адамдарды енжар қалдырмайтын театрлық қойылымдар, көркем фильмдер көп жағдайда темперамент ерекшелігіне негізделген. Экскурсия тыңдаушыға үлкен эмоциялық әсер қалдыруы керек.

Экскурсия қатысушыларына экскурсовод әңгімесі де, көрсету нысаны да әр келкі әсер тигізетіні белгілі, бұл әрбір адамның

индивидуалдық ерекшеліктеріне, темперамент типтері мен мінез-құлықтарына байланысты. Сондықтан да экскурсовод экскурсияны темпераменті әртүрлі адамдардың барлығына қызығушылық тудыратындай етіп құрастыруы тиіс.

Экскурсоводтар темпераменті бойынша кез келген басқа адамдар сияқты сангвиник те, холерик те, флегматик те, меланхолик те болуы мүмкін.

Экскурсовод-сангвиник тез әрі қатты дауыстап сөйлейді, үнемі қозғалыста болады, экскурсанттардың өтініштері мен ұсыныстарына жылдам назар аударады.

Экскурсовод-холерик тез ренжігіш, экскурсия көрсету мен айту барысында тез асығыстық танытып, өз эмоциясын артық көрсетіп алуы мүмкін.

Экскурсовод-флегматик жайбасар, керісінше қимылдары мен жесттері де бірқалыпты жай болады. Жеткізуі баяу әрі бәсең. Бұл топқа жататын экскурсоводтар топтың әрбір мүшесімен сөйлесуге, олармен байланыс орнатуға тырыспайды.

Экскурсовод-меланхолик темпераментті адамдардың қызықты экскурсия өткізуге мүмкіншіліктері төмен: өте тұйық, экскурсанттардың жеке өтініштері мен ұсыныстарын қабылдау қабілеті төмен. Меланхоликтердің қозғалыстары тұйық, белсенділігі жеткіліксіз, босаң адам.

Ішкі психологиялық ерекшеліктеріне байланысты:

- интроверт – өзінің ішкі әлемімен өмір сүретін және басқа адамдардың ойы мен тілек-өтініштерімен келісе бермейтін адам;
- экстраверт – тез байланыс орнатқыш, қоршаған ортаға ашық, мейірімді әрі түсінетін адам.

Темпераменттің көрінуі – жалпы мәдениет пен адами тәрбиесінің сөзсіз нәтижесі, еріктік қасиеттеріне бағынуы мен өзінің эмоциясын басқара алуына байланысты. Экскурсовод өзінің жағымсыз эмоцияларын – өзін нашар сезінуі немесе көңіл-күйінің жоқтығын, шаршағандығын немесе көңілі толмайтындығын білдірмеуі тиіс. Экскурсоводтың кәсіби шеберлігі – жағымсыз қасиеттерін ішінде сақтап, оны айналасындағылар тек мейірімді әрі күлімсіреп тұрған адамды көрсете алуы болып табылады.

3. Интуиция (лат. тілінен аударғанда *intuitio* – *intueor* – «болжамдап қарау») – түзу ақпаратқа дәлелдер арқылы жету жолын түсіну мен өз ойларының негізінде құрастыру қабілеттілігі. Интуиция – экскурсоводтың адамдармен жұмыс істеуде үнемі қажетті психикалық белгі. Тәжірибелі экскурсовод, өзінің интуициясына сүйене отырып, экскурсантардан алдын ала сұрауларынсыз олардың қызығушылығын анықтай алады және бұл негізде анықтауға кіріспе әңгіменің бір бөлігін қысқартып немесе ұзартуға, тақырыптан тақырыпқа логикалық өтудің мазмұнын өзгерте алады. Интуиция кейбір адамдарда туа бітті пайда болады, ал кейбір адамдарда жұмыстың бірнеше тәжірибелік жылдарынан кейін ғана туындайды.

Экскурсовод дамыған интуиция арқылы топтың көңілін жақсы түсінеді және соның арқасында керекті сөз ырғағын таңдайды, экскурсия уақытын қысқарту немесе біраз ұзарту, маршрутты дәлдеу, көңілді нақты нысандарға акценттеу шешімдерін қабылдайды. Интуиция шиеленіс жағдайды да шешуге көмектеседі.

4. Оптимизм, өмірге қызығушылық, белсенділік, қоршаған ортада кез келген нәрсенің және адамдардың тек жақсы жақтарын көре алу. Экскурсовод-оптимист әртүрлі әлеуметтік топ адамдары мен әртүрлі жастағы адамдар арасында барлық экскурсиялық микроұжымда қатты қиналмай-ақ жағымды орта қалыптастыра алады. Өзінің экскурсанттарын шынайы күлкімен қарсы алып, алғашқы бір минут ішінде топ арасында оң күй әсерін тудырып, ең байыпты адамдардың көңіл күйін көтеруге тырысады.

Экскурсоводқа топ мүшелерінің барлығын оптимистік күйге келтіруге шынайы мейірімді жымыюы, шынайылығы, ерекше дауыс ырғағы, айтылған сөзге сенімділігі, өз жетістіктеріне сенуі көмектеседі.

5. Кәсіби маман ретінде беделі. Экскурсоводтың беделі оның жеке тұлғалық қасиеттеріне, біліміне, практикалық іс-әрекеттеріне, моральдық құндылықтарына, белсенді өмірлік ұстанымына байланысты.

Экскурсовод өзін топқа таныстыру барысында-ақ экскурсия жетекшісі ретінде топ арасында белгілі бір беделі қалып-

тастырады. Ал экскурсия барысында экскурсовод беделі оның білім деңгейі, кәсіби қабілеттері, топпен байланыс орнатуы, адами қасиеттері арқылы қалыптасады. Кәсіби деңгейдің жетіспеушілігі немесе топпен дұрыс қарым-қатынас орната алмауы экскурсовод беделін төмендетуге немесе тіпті жоққа шығаруға әкелуі мүмкін.

Экскурсоводтың жеке кәсіби қасиеттерін экскурсоводтың өзіндік қайталанбас стилі арқылы, экскурсия сценарийінің құрылуымен, топ мүшелерімен байланыс орнатумен, жүргізу манерасымен және т.б анықталады. Экскурсияның жекелілігі әртүрлі цитаталарды, мақал-мәтелдерді пайдалануы, қызықты логикалық ауысулар, әртүрлі методикалық айту және көрсету амал-тәсілдерін пайдалану, әзіл әңгімелерін қосу, салыстыру мысалдарын пайдалану арқылы анықталады. Тәжірибелі экскурсовод, өзінің экскурсия жүргізу стилін үнемі өзіне жеке баға беру арқылы жетілдіріп отырады.

Экскурсоводтың табиғи қабілеттері практикалық дағды қалыптастыру мен орындау іс-әрекеті кезінде дамиды. Тәжірибе арқылы экскурсиятану бойынша терең білім қалыптасады, адам өзінің мамандығына қажетті біліктілікті мен дағдыны меңгеріп алады, бастауыш маманнан жоғары деңгейдегі кәсіпқойға айналады.

Экскурсоводтың имиджі. Қазіргі таңда «имидж» термині адамның сыртқы мінез-құлқы мен өзін ортада ұстауы, киім кию мен шаш қою үлгісі, құзіреттілігі сияқты жиынтықтары деп түсіндіріледі.

Экскурсоводтың киім кию үлгісі стилді әрі сәнді, алайда объектіні әңгімелеу мен көрсету барысында назар аудартпайтындай қарапайым болуы тиіс. Оның киім кию үлгісі жыл мезгіліне сай, заманауи, ауа райына және экскурсия өту орнына лайықты болуы қажет.

Экскурсоводтың шаш қою үлгісі ыңғайлы әрі киім кию үлгісіне сәйкес болу керек.

Экскурсоводтың манерасы – оның имиджін қалыптастыратын негізгі қасиеті. Алғашқы минуттан-ақ топ мүшелері экскурсоводтың өзін-өзі ұстауын, сөйлесуін, ақпарат беруін бағалайды және бұл бағалауға байланысты топпен қарым-

қатынас орнатуға мүмкіндіктер береді. Экскурсовод үнемі экскурсанттар назарында болады, және оның барлық әрекеттері, сөздері, мимикалары, қимылдары бақылаусыз қалмайды. Экскурсовод манерасы топпен сәлемдесуінде, жүргізушімен әңгімелесуінде, аз уақыт аралығында топпен қарым-қатынас орнату мен қолдау барысында көрініс табады. Жағымсыз манералары (қатты дауыстап немесе өте бәсең сөйлеу ырғағы, біреудің сөзін бөлу, т.б.) топ мүшелерімен байланыс орнатуға және бүкіл экскурсия өткізудің барлық кезеңінде кедергі туғызады. Экскурсовод өз еркімен топты қабылдап, өзін дұрыс әрі шынайы етіп көрсете алуы тиіс.

Бойын тік ұстауы – экскурсоводтың имиджін қалыптастыру үшін өте маңызды. Яғни экскурсовод топқа қараса немесе артқа карап отырса да, топ алдында тұрып немесе топпен бірге қозғалса да, ең басты шарт – тұлғасын тік ұстауы – оның табиғылығы болмақ.

Этикет ережелерін сақтау – орнатылған тәртіп реті. Бұл жерде әдемі әрі уақытылы айтылған сәлемдесу, әйел адамдар мен жас үлкендігіне байланысты сыйластық қарым-қатынасы, экскурсанттармен әңгімелесу барысында ортақ сөз тіркестерін таңдай білуі, мейірімділік пен тактикасына байланысты. Экскурсовод экскурсантты толық әрі мән беріп тыңдауға тиісті, бірақ топ қатысушыларының көптеген сұрақтарымен экскурсияның уақытын созбауы керек.

Тәжірибелі экскурсовод толықтай сөйлеу этикасына ие, яғни белгілі бір нормадағы сөйлеу стилі мен жеткізу, қолжетімді әрі жеңіл ситуациялық қатынас орнату үшін нақты сыпайы сөйлеу формулаларын пайдалана біледі. Мысалы, топпен әңгімелесу барысында қажетті «Қайырлы таң», «Қайырлы күн», «Сіздермен танысқанымға өте қуаныштымын», «Қызықты әңгімелеріңіз үшін рахмет», «Назарларыңызға рахмет» сияқты сыпайылық фразаларын қолданады. Паразит-сөздерді, әдеби емес сөздер айтылмауы тиіс. Сөйлеу этикасы экскурсоводқа жылдам әрі жеңіл топпен жақсы байланыс орнатуға әсер етеді, өзінің беделін көтереді.

Іскерлік этикет тұтынушылармен қарым-қатынас құрудың үш С ережесін ұсынады: соответствие профессиональному уров-

ню (кәсіби дәрежеге сәйкес келу) – сдержанность (ұстамдылық) – спокойствие (сабырлылық).

Шетел туристер тобымен жұмыс істейтін экскурсоводтар үшін шетел тілін, халықаралық этикетті білу ғана емес, сонымен қатар сол елде немесе басқа елдердегі этикет ерекшеліктерін білуі қажет.

Әрбір экскурсовод өзінің мамандығына сұранысын арттыру үшін ол өзінің имиджімен ұзақ уақыт бойы жұмыс істеуі қажет. Сонда ғана төмендегі мақалдағыдай нәтиже бермек: «Ең алдымен өз имиджіңе қызмет етесің, ұзақ уақыттан соң ол саған қызмет етеді».

Экскурсоводтың психологиялық күйі. Экскурсиялар сәтті өту үшін экскурсовод адамдардың психикалық күйін жақсы деңгейде білу керек. Көп адамдардың көңіл-күйі болып жатқан өзгерістерге (біздің жағдайда өзін ұстауы мен экскурсиялық шеберлігі), сонымен бірге денсаулық жағдайына, топ арасындағы қарым-қатынасқа, ауа райына және т.б. байланысты.

Мамандар адамның психикалық күйін 4 негізгі топқа бөледі:

- жалпы психикалық күй (денсаулық, темперамент түрі, мінез-құлық);
- көңіл-күй (эмоционалдық);
- шығармашылық күй (қазіргі кезде шығармашылық іс-әрекеттерге қатысу қабілеті);
- ерікті күй (белсенді әрекеттерге дайындық).

Дұрыс құрастырылып өткізілген экскурсия адамның психикалық көңіл-күйіне жағымды әсер еткенде ғана экскурсоводтың кәсіби шеберлігі туралы әңгіме қозғауға болады.

Адамдармен жұмыс істейтін кез келген маман, өзінің іс-әрекетінде ерекше психологиялық дайындық қажет екендігін біледі. Біріншіден, экскурсовод экскурсияның қатысушылары ұзақ еңбек күндерінен кейін немесе ұзақ отырыстардан (негізінен іскерлік туризмге қатысты) кейін жиі келетінін ескеруі қажет. Екіншіден, экскурсовод экскурсияға топтың көзқарасын біле алатындай жақсы дамыған интуицияға ие болуы қажет.

Экскурсанттардың барлығы ұзақ әңгімені тыңдауға дайын емес, кейде көңілі толмайтындығын іс-қимылдары арқылы ғана емес, сөзбен де айтып салуы мүмкін. Көңілі толмайтындарға

мән бермеуі немесе бірінші сөзінен-ақ экскурсияға қатысушылардың барлығын қызықтыратындай етіп жеткізе алуы қажет.

Психологиялық көңіл-күйдің екінші жағы – экскурсоводтың өзінің көңіл-күйіне байланысты. Экскурсовод мамандығы үнемі физикалық және моралдық формада болуын міндеттейді, себебі экскурсиялар кез келген уақытта болып қалуы мүмкін. Егер экскурсовод өзін комфорттылығын жақсы сезіне алмаса, жұмыстан бас тартқаны дұрыс, бірақ оны алмастыратын адамды табуға уақыт болу керек.

Көптеген экскурсиялардың жетістігі экскурсоводтың психологиялық көңіл-күйіне байланысты. Мәдени іс-шараға қатысушылар, ақпаратты экскурсоводтың көзқарасымен қабылдайды, сондықтан оның көңіл-күйін де қабылдайды, ол экскурсиядан алған жалпы әсерге ықпал етеді.

Экскурсантардың жағымды психологиялық көңіл-күйін қалыптастыру үшін экскурсовод өзінің әңгімелеуінде эмоционалдық және психикалық сезіну жағына көңіл бөліп, қимыл іс-әрекеттерін қолдана білуі тиіс. Эмоционалды сөйлеу адамды жалықтырмайды, керісінше айқын және ауқымды бейнені қалыптастырады.

Тек оптимистік, тек жақсы көтеріңкі көңіл-күй мен шынайы әзіл-әңгімелер ғана экскурсоводқа экскурсияны жоғары деңгейде өткізуіне, ал оның қатысушыларына іс-шарадан демалып, тынығуына мүмкіндік береді.

6.2. Экскурсия жүргізушісіне қойылатын талаптар

Қазіргі кезде экскурсовод өз жұмысының басты маманы болып есептеледі.

Экскурсовод қоғам мүддесіне сай, мемлекеттік талапқа сәйкес, ұлттық ерекшеліктерге сүйеніп, жаңа ғылыми технологияны пайдалана отырып, экскурсияны сапалы да, қызықты өткізуге міндетті.

Өз мамандығының білгірі ретінде экскурсоводқа тәжірибелік біліктілік пен көптеген жан-жақты білім қажет. Экскурсовод мамандарын дайындаудың 4 деңгейі болады:

1. Болашақ экскурсоводтың қалыптасуы.

2. Белгілі бір мамандық орнында – жоғары оқу орнында, колледжде, т.б. білім деңгейін жетілдіру.

3. Экскурсияны жүргізу мен өткізу әдістемесін үйрену. Мұны көбіне арнайы экскурсоводтарды дайындайтын курстарда үйренеді.

4. Экскурсия жүргізу кезінде көпжылдық тәжірибелік, шеберлікті иемдену, білім деңгейін көтеру.

Экскурсоводтың квалификациялық деңгейі, оның мамандығының міндеттерін атқаруында, және де оның өзінің білім деңгейі мен білімділігін көтерудегі белсенділігіне байланысты.

Экскурсоводтың шеберлігін үнемі жетілдірудің түрлі жолдары бар:

- методикалық жұмысын ұйымдастыру шеберлігін жақсарту;
- сапалы методикалық құжатты дайындау. Уақтылы керекті қосымша, жаңа материалдарды бақылау текстіне енгізу;
- экскурсия тақырыбының ерекшелігіне қарай әңгімелеудің, көрсетудің технологиялық картасын дайындау;
- экскурсияны жүргізу техникасын және ұйымдастыру сұрақтарын жетілдіру;
- аудитория мен экскурсоводтың арасында қатынасты орнатып, оны ұзақ уақыт сақтау.

Экскурсоводқа қойылатын мамандық талаптар

Өткізілген экскурсияның жоғары дәрежеде өтуі экскурсия жүргізушісінің шеберлігіне байланысты. Қазіргі таңда экскурсовод – білікті мамандық, сонымен қатар ол педагог, журналист және т.б.

Экскурсоводтың тұлғалық қасиеттері мынадай болуы тиіс:

- ізденгіштік;
- даралық;
- жауапкершілік;
- белсенді өмірлік айқындама.

Экскурсовод шеберлігінің негізі логиканың, психологияның, педагогиканың, гуманитарлық, техникалық немесе жаратылыстану ғылымдарының белгілі салаларын білу болып табылады.

Экскурсовод шеберлігінің тағы бір бөлігіне мыналар жатады:

- білімділік, парасат, мәдениет деңгейі;
- экскурсиялық қызметтің әдістемелігін білуі;
- экскурсия дайындау және өткізу әдістемесін білуі;
- экскурсия жүргізу техникасын игеру.

Экскурсовод өз шеберлігін ұдайы жетілдіріп тұруы қажет, ол үшін ең алдымен оның міндеттерінің шеңберін анықтау керек. Экскурсовод мамандығына міндетті талаптар қойылады.

Экскурсоводтың кәсіби міндеттеріне:

- өткізілетін экскурсияның мазмұнын және жолдық экскурсиялық ақпараттарды жақсы білуі;
- экскурсияның бақылау мәтініне және технологиялық картасына (жолдық ақпаратқа) сәйкес экскурсия жүргізудің методикасын меңгеру;
- экскурсияның бақылау және жеке мәтінін дайындау, экскурсияның технологиялық картасы мен басқа да әдістемелік материалдарын құрастыру;
- экскурсияның бақылау мәтініне жаңа заманауи жаңартулар және өзгертулер мен толықтырулар енгізіп тұру;
- жаңа экскурсиялық тақырыптар мен маршруттар құрастырып, іздестіру;
- халықтың түрлі топтары үшін басқа да жаңа тақырыптар мен экскурсиялар нұсқаларын ұсыну;
- маршрутта экскурсовод өзін тыңдата алуы және экскурсия мәтініне пікір сараптау;
- маршрутты экскурсияда тексеру, экскурсанттарды экскурсия кезіндегі ережелермен таныстыру;
- экскурсанттар мен туристердің экскурсия кезіндегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қауіп жағдайларын алдын алу;
- экскурсиялық қызмет көрсету кезінде құжаттарды белгіленген тәртіппен безендіру жатады.

Экскурсоводтың біліктілік міндеттері:

Экскурсовод:

- экскурсиялық теорияның маңызды сұрақтарын;
- өз жеріндегі экскурсиялық ресурстарды;
- экскурсиялық маршрутты құрастырудың қағидаларын;

- экскурсиялық нысандардың топтастырылуын;
- экскурсия дайындау әдістерін;
- тақырыптық және шолу (көпжоспарлы) экскурсияларының жүргізу тәсілдерін *білуі тиіс*;

Экскурсовод:

- белгілі бір тақырыпқа керекті материалдарды жинап, бақылау мәтінін *құра білуі*;
- экскурсияның технологиялық құжаттарын *жасай білуі*;
- экскурсия жүргізу барысында керекті әдіс-тәсілдерді *қолдана білуі*;
- жолдық ақпарат мәтінін *құрып*, оны *жүргізе білуі*;
- «экскурсовод портфеліндегі» көрнекті материалдарды *қолдана білуі*;
- туристік (экскурсанттар) тобын *басқара алуы тиіс*.

Экскурсовод мамандығын игеруінде негізі – қабілеттілік.

Тәжірибемен бірге экскурсоводта сындарлы (конструктивті), ұйымдастырушылық, коммуникативтік икемдіктер қалыптасады.

Сындарлы (конструктивті) икемділігі – экскурсоводтың ойлау әрекетінің негізі, экскурсиялық материалды таңдап, дұрыс жасау, түсінікті және сендіріп, ұсыну, қажеті болса экскурсия жоспарын қайта жасауына мүмкіндік береді.

Ұйымдастырушылық икемділігі – топқа басшылық жасау, экскурсанттардың назарын қажетті объектіге аудару, бағдарламаны орындау істерін қамтамасыз етуді талап етеді.

Коммуникативтік икемділігі – топпен, маршрутта көлік жүргізушісімен, мұражай, көрме қызметкерлерімен, саяхат ұйымдастырушыларымен қарым-қатынас орнатуды талап етеді.

Экскурсоводқа қойылатын квалификациялық талаптар:

1. Кәсіби білім, шеберлік және кәсіби дағдыларын игеру.
2. Экскурсия жүргізудің әдістерін игеру.
3. Экскурсия дайындаудың әдістерін игеру.
4. Экскурсия жүргізудің техникасын игеру.
5. Экскурсиялық менеджментті игеру.
6. Экскурсия тақырыбымен бірге басқа да жанама тақырыптар бойынша да максималды білімдерді игеру.
7. Экскурсиялық этикетті меңгеру.

6.3 . Экскурсоводтың тіл мәдениеті

Ауызекі сөз. Танымдық үрдіс ретінде экскурсия қабылдаудың екі негізгі түрін – көзбен көру және дыбыс арқылы қабылдау түрлерін пайдаланады.

Экскурсия кезінде экскурсовод бір уақытта:

- ауызекі тіл заңдарына сай өз әңгімесін жүргізетін баяндаушы;
- тыңдаушыларға экскурсия тақырыбына кіретін көрсету нысандары, қала тарихы, оқиғалар туралы ақпарат жеткізуші;
- экскурсия кезінде көрген-білгендердің барлығын түсіндіруші;
- экскурсанттармен әңгімелесе алатын сұхбаттас;
- экскурсанттарды қызықтыратын барлық тақырыптар бойынша кеңес беруші;
- көрсету нысандарын, мәселелер мен оқиғаларды талдай алатын жалынды жүргізуші болуы тиіс.

Филолог мамандары сөзді ішкі және сыртқы сөзге бөледі.

Сыртқы сөз деп адамдардың өзара қарым-қатынас құруын айтамыз. Экскурсовод сөзі толығымен сыртқы сөзге негізделеді. Сыртқы сөз арқылы экскурсовод топқа жаңа ақпараттарды, қызықты мәліметтерді жеткізеді, өзінің пікірін көрсетеді, көрсету нысандарын түсіндіреді. Сыртқы сөз экскурсоводқа ақпараттарды жеткізу және тиісті психологиялық көңіл-күй қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Шартты түрде сыртқы сөзді екі бөлікке жіктеуге болады:

- белгілі бір нысандар, табиғи және тарихи қызықтыратын объектілер, оқиғалар мен тұлғалар туралы хабар беру;
- айтқан ақпараттар туралы өз пікірін жеткізу.

Ішкі сөз деп адам өз ойында айтатын сөздер мен сөйлемдерді түсінеміз. Адам психикасына сай ол өз-өзімен ұзақ уақыт үнсіз диалог жүргізеді, өйткені адамның ойлау үрдісі осылай ұйымдастырылған. Ішкі сөз адамның біліміне, тәжірибесіне және дағдыларына негізделеді. Экскурсия кезінде экскурсовод алдымен өз ойында сөйлем құрып, осыдан кейін ғана оны дауыстап

айтады. Бұл өте жылдам өтетін үрдіс. Сөйтіп, ішкі сөз толық сөйлемдер мен қорытындылардан тұратын сыртқы сөздің дайындық кезеңі болып табылады.

Экскурсоводтың сыртқы сөзі мен естігенін қорытып тұрған тыңдаушылардың ішкі сөзін жасырын диалог әдістемелік тәсілі деп айтуға болады.

Сөз мәдениеті дегеніміз – бұл сөйлемді құрастыру, әңгімені жүргізу қисыны, сөздің дұрыс реңкі мен дыбысы, әсершіл грамматикалық тәсілдерді пайдалану, жесттер мен ым-ишараны үйлесімді түрде пайдалану. Сөз мәдениетінің элементтері – грамматика ережелерін орындау, дұрыс екпіндер, түсінікті сөйлемдер, қисынды әңгімелеу, тіл байлығы. Сондай-ақ, тіл мәдениеті – дұрыс таңдалған сөз нақышы, тілдің психологиялық мәдениеті, тілдің коммуникативтік мәдениеті.

Сөздің *психологиялық мәдениеті* – оның қолжетімділігі, мазмұндылығы, бейнелеу байлығы мен әсерлілігі. Сөздің осындай қасиеттеріне сүйеніп, тыңдаушыларға белсене әсер етуге: кеңес беруге, тыйым салуға, қолдау жасауға, сөуге, марапаттауға болады. Экскурсияда әдістемелік тәсілдерді пайдалану тілдің дәл осы психологиялық мәдениетіне негізделген.

Сөздің *коммуникативтік мәдениеті* – экскурсовод пен аудитория арасындағы қарым-қатынас орнату.

Экскурсовод нағыз ділмарға айналуы тиіс. Ораторлық, яғни сөз шеберлігі өнері – бұл қысқа әрі әдемі сөйлеу, сөз байлығы, тыңдаушылардың назарын ұзақ уақыт ұстай алу шеберлігі. Ораторлық өнер Ежелгі Грекия мен Римде керемет жақсы дамыған әрі бағаланған. Антикалық ділмарлардың пікірінше, тыңдаушыларға ең күшті әсер ету шарты – дауыстың дұрыс ырғағы мен дыбысы және баршаға түсінікті қысқа сөйлемдер болған.

Оратор сөзінің, яғни тыңдаушыларға түсінікті әрі әсерлі сөздің шарты – алдымен айтқан сөзді өз ойында құрастыра білу, одан кейін қисынды түрде түзілген қысқа сөйлемдер арқылы дауыстап айта білу.

Экскурсовод:

- нысандарды көрсету кезіндегі негізгі әңгіме;
- баяндама – белгілі тақырып бойынша көпшілік алдында сөз сөйлеу;

- реферат – мәселені қысқаша ғылыми түрде баяндау;
- дәріс – белгілі тақырып бойынша ауызекі баяндама;
- ауызекі сөздің қосымша түрлері – ескерту, пікір, баяндама кезіндегі анықтама және сұрақ-жауап;
- мақал-мәтелдер, жұмбақтар, дәйексөздер сияқты сыртқы сөздің 6 формасын пайдаланады.

Сөздің нақышы (стилі) сөз мәдениетінде ерекше орын алады. Тұрмыста, рефераттарды, хаттарды, ресми құжаттарды, экскурсия мәтіндерін жазған кезде сөздің көркем, іскерлік, ауызекі сөз, ғылыми, публицистикалық, кәсіби-техникалық нақыштары қолданылады.

Экскурсиятануда да сөздің бірнеше стилі қолданылады. Мысалы, экскурсияның бақылаулық мәтіні әдеби тілде, ал жеке дара мәтін ауызекі сөз нақышында құрастырылады. Әрбір экскурсовод өзіне тән сөз нақышын қалыптастырады.

Экскурсовод сөзінің жеке дара нақышы оның кәсіби шеберлігі деңгейін, сөз байлығы мен оның мәдениетін көрсетеді.

Экскурсовод сөзінің негізгі сипаттамалары.

Дикция (лат. dictio – сөздің айтылуы) – сөздерді айту мәнері. Дикция адам туылғанынан бастап қалыптасады, алайда оны адам жасына қарамастан жетілдіруге болады. Жұмысы аудитория алдында сөйлеумен байланысты мамандарға: оқытушыларға, радио және тележүргізушілерге, актерлерге, экскурсоводтарға ауадай қажет. Дикциясы дұрыс адам сөздер мен сөлемдерді ап-анық, дыбыстарды бұрмаламай, сөздердің жалғауларын жұтпай айта алады.

Дикцияны түзеу үшін логопедтер ұсынған бірталай жаттығуларды орындауға болады. Мысалы, экскурсоводтар, басқа да бұқаралық мамандар сияқты, күнде бірнеше минут бойы жаңылтпаш айтуы мүмкін.

Жаңылтпаштардың мысалдары.

Қанат қанағаттанарлық баға алды,
Қанағат қанағаттанарлықсыз баға алды.

Хан баласы ханзада
Болды ғашық ханшаға.
Алып ханнан хабар,
Ханшайымды табар.

Омартаға балалар барар,
Балаларды аралар талар.

Ғарышкер ұшты ғарышқа.
Ғарышқа ұшты ғарышкер.
Айтшы, ғарыш алыс па?

Сөздердің екпіндерін дұрыс қою қажет. Тыңдаушылар қатені байқап қалса, экскурсоводтың айтқан сөзі дұрыс қабылданбайды. Екпіндерді дұрыс қою үшін білмеген екпіндерді сөздіктерден қарап алу керек. Сөз ішіндегі екпінмен бірге, логикалық екпінді (акут) яғни сөйлемдегі ең маңызды сөздерді ерекше бөліп айта білу қажет.

Интонация (дауыс реңкі) яғни дауыстың бір жоғарылап, бір төмендеуі сөз мәдениетінің маңызды бөлігі. Сөз ырғағымен экскурсовод кейбір сөйлемдердің мағынасын анық жеткізе алады, топтың назарын қажетті жерде аудартады. Сонымен қатар, дұрыс интонация арқылы оқиғаның маңызын көрсетуге, әңгімені күлкілі немесе маңызды қылуға, сұрақ немесе тұжырым реңкін жеткізуге болады. Экскурсия жүргізген кезде экскурсовод әңгімелеп тұрған мәліметтерге байланысты, сөз ырғағын ауыстырып тұрады. Бірқалыпты, іш пыстыратын сөз болмауы тиіс.

«Мезі болған» (штамп) сөйлемдер. Ауызекі сөздің кейбір қатып қалған қалыпқа, штампқа, кезекші сөздерге айналып кеткен сөздерді (мысалы, «біз қол қоюшылар», «қабылдап алдым», т.б.) айтпауға тырысу керек. Осындай «кезекші» сөздер адамды жалықтырады тіпті, экскурсанттар айтқан сөзді қабылдамай кетеді.

Ғылыми терминдер мен шетел сөздері. Мұндай сөздерді себепсіз пайдалана бермеу керек, өйткені тыңдаушылар мұндай сөзді қабылдамайды. Сонымен қатар, экскурсияда осындай сөздерді пайдалану реті топтың кәсіптеріне, жасына, экскурсия тақырыбына байланысты болады. Егер термин өте қажетті болса, экскурсовод оны қысқаша және түсінікті түрде айқындап беруі қажет. Мысалы, палеолит туралы әңгімелеген кезде палеолит – көне тас дәуірі, адамзаттың ежелгі кезеңі деп түсіндіру керек.

Әңгіменің аса «ғылымдылығы» болсын, тым қарапайымдылығы болсын, экскурсанттарды қызықтырмайды. Көңілі басқа затқа ауысып кетеді.

Сондай-ақ, шетел сөздерін көп пайдалану да дұрыс емес. Егер ондай сөз қолданылатын болса, топтың басым бөлігіне түсінікті болуы тиіс. Егер біреуі ұқпай қалса, қысқаша түрде түсіндіру қажет.

Синонимдер мен антонимдер. Синонимдер – тұлғалары әртүрлі, мағынасы жақын сөздер, ал антонимдер – мән-мағынасы бір-біріне қарама-қарсы қолданылатын сөздер. Синонимдер мен антонимдер экскурсоводтың сөзін әшекейлейді, сөзді дұрыс қабылдауға септігін тигізеді. Мысалы, қайта-қайта «айтты» деген сөзді қолдана берудің орнына «деді», «депті», «деп айтыпты», «жеткізді» сияқты синонимдерді пайдалану керек. Антонимдер тыңдаушылардың назарын аудартады. Мысалы, экскурсовод: «Мына ғимарат кедей сияқты болып көрінеді, алайда мұнда өз табыстарын жасырған, көрсеткісі келмеген бай адамдар тұрған», – деп айтуы мүмкін. «Бай» мен «кедей» антонимдері айтылған сөздің мән-мағынасын күшейтеді.

Мақал-мәтелдер (немесе жұмбақтар) орынды айтылса, экскурсовод сөзінің әсерін күшейтеді. Дегенмен, аса көп айта бермеу керек, өйткені экскурсия фарсқа айналып кетуі мүмкін. Мақал-мәтелдер қысқа түрде қуаныш пен мұң, махаббат пен өшпенділік сияқты сезімдерді айқындай алады. Мысалы, экскурсия кезінде: «Ат қиналмай жол шалмас», «Аз да болса саз», «Шегірткеден қорыққан егін екпес», «Сөзбен айтпай, көзбен қана көру керек», «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» сияқты мақал-мәтелдерді айтуға болады.

Орынды айтылған қысқа *дәйексөздер* экскурсовод сөзін бейнелі қылады. Дәйексөздерді кішкене карточкаларға жазып, қажет болған кезде оқып отыруға болады.

Қанатты сөздер яғни афоризмдер экскурсовод сөзін байытады. Афоризм бір қысқа сөйлемде көңіл-күйді, сөздің мән-мағынасын жеткізе алады. Кейбір қанатты сөздердің мысалдары.

Жақсылық та тілден,
Жамандық та тілден.

Адамға шабатын арыстаннан жүк таситын есек артық.

(Саиф Сарайи)

Су өзінің өрт сөндіре алатынын білмейді.

Дұшпаныңа әділ бол.

(Абай)

Түсінудің өзі де адамның үлкен еңбегі.

(Бауыржан Момышұлы)

Қысқа айтушылық (лаконичность) – ойды қысқа әрі мағыналы сөздермен айқын жеткізе алу қасиеті. «Лаконичность» деген сөз Лаконика атауынан шыққан. Лаконика өңірінде тұрған ежелгі Спарта тұрғындары қысқа сөз айтуымен әйгілі болған. Бұл нағыз дарындылық. Кейбір сөз шеберлерінің өзі де аса ұзақ сөйлемдер мен тіркестерді пайдаланады. Өте ұзын сөйлемдерді қабылдау өте қиын, сондықтан оны бір-бірімен қисынды түрде байланысты бірнеше сөйлемдерге бөлу қажет. Мысалы, «Алматы – Іле бойы жазығының оңтүстігін Алатау селімдерінің солтүстігінде Республика жерінің оңтүстік-шығыс бөлігіндегі Іле Алатауының солтүстік беткей баурайында, теңіз деңгейінен 700-1000 метр жоғары Үлкен және Кіші Алматы өзендері аңғарларына орналасқан, аумағы 170 шаршы километр, халық саны 1 552 349 Қазақстанның ең үлкен қаласы» деген сөйлемді мынадай қысқа сөз тіркестеріне бөлуге болады: Алматы – Қазақстанның ең үлкен қаласы. Ол Іле Алатауының солтүстік беткей баурайында орналасқан. Аумағы 170 шаршы километр, халық саны 1 552 349 адам.

Артық сөздер мен сөйлемдер экскурсовод әңгімесінде мүлдем болмауы тиіс. Көбінесе, олар қыстырма сөздер, «паразиттер», мысалы: «жаңағы», «әлгі», «болып табылады» (жиі айтыла берсе), «е-е», «м-м-м», тіпті, «вот», «значит», «да». Жиі қайталанған паразит сөздер тыңдаушылардың ызасын келтіреді тіпті, экскурсовод еңбегін жокқа шығарады.

Дауыс күші мен реңкі – экскурсовод сөзінің маңызды қасиеттері. Көптеген жағдайда экскурсиялар сыртта өтеді, онда неше түрлі бөтен дыбыстар кедергі жасайды. Экскурсовод микрофонсыз-ақ анық әрі қатты сөйлеуді үйренуі тиіс. Дауысын тыңдаушылардың артқы қатарына арнауы керек, сонда экскурсанттардың барлығы оны ести алады. Алайда, кейбір экскур-

соводтардың әдеттеріндей, айғайлаудың да қажеті жоқ. Кейбіреулер айқайды мүлдем жақтырмайды, сондықтан мұндай «айқайлы» экскурсияға риза болмайтыны анық.

Сөз ырғағы мен күші. Экскурсовод дауысы барлығына естілуі қажет және оның ырғағы тыңдаушылар айтқан сөз мағынасын түсінетіндей болуы тиіс. Дегенмен, сөз тым баяу болып кетсе, тыңдаушылар жалығып кетеді тіпті, есіней бастауы мүмкін.

Сөз ырғағы шамамен минутына 100-120 сөз болады. Экскурсовод мұны ескеруі қажет. Екі минутқа созылатын баяндама 1,5 интервалымен 14 кегльмен басылған А4 бір парағына сияды. Осыған орай қажетті көлемдегі мәтіндерді құрастыруға болады. Сөз ырғағы экскурсия өтетін жерге, топ құрамына, көрсету нысандарының санына, экскурсия тақырыбына байланысты. Сөздің жылдам, орташа, баяу, жатық және үзік-үзік ырғағы болады. Тәжірибелі экскурсовод, сөзін қашан жылдамдататынын, қай кезде бәсеңдететінін біледі. Мысалы, сөздің жылдам ырғағы экскурсияның соңында тыңдаушылардың назарын аудартады, ал қайталанбас, әйгілі нысанды көрсеткенде, экскурсия қорытындыларын жасаған кезде сөз ырғағы баяу, салмақты болғаны дұрыс.

Пауза (лат. pausa – тоқтату) деп үзілісті айтамыз. Антикалық ораторлар паузаның маңызын жақсы білген. К.С. Станиславский сияқты атақты актерлер мен режиссерлер де паузаларға ерекше көңіл бөлген. Станиславский, мысалы, «пауза – сөздің ең маңызды элементі және оның басты көзірлерінің бірі», – деп айтқан. Сөз айтқан кездегі шағын үзіліс тыңдаушыларға да, әңгімешіге де аздап демалып алуға мүмкіндік береді.

Ораторлық өнер мамандары паузалардың бірнеше түрлерін бөліп атайды:

- жазбаша мәтінде нүкте немесе үтір қойылуы тиіс жердегі ауызекі сөздегі *интонациялық* паузалар. Паузалармен қаратпа сөздер, күрделі сөйлемдердің бөліктері, кіріспе сөздер көрсетіледі;
- *ойлануға қажетті* паузаларды экскурсовод маңызды сөздердің алдында тыңдаушылардың ерекше назарын аударту үшін жасайды;

- экскурсиялық әңгіме бөлімдерінің арасындағы немесе, мысалы, әңгіме мен қорытынды арасындағы *талғаулы* пауза;
- кейбір сөйлемдерді ерекше маңызды қылатын *психологиялық* паузалар;
- экскурсанттар айтқан сөздің мағынасын немесе нысанның мән-мағынасын терең сезінуі үшін жасалатын *эмоционалдық* пауза;
- *мағыналық* паузалар экскурсияның әртүрлі бөлімдерінің арасында, мысалы, бір нысаннан екіншіге, бір тарихи дәуірден екіншіге көшкенде жасалады.

Сөйтіп, экскурсовод сөзінің қарастырылған қасиеттері көпшілік алдында баяндау мәдениетін құрады. Сөйлеу әдістерін пайдалана білу шеберлігі тәжірибемен бірге ұлғая түседі. Жұмысқа жаңадан кіріскен экскурсоводтар өздерінің сөз байлығы мен мәдениетін ұдайы жетілдіруі қажет.

Ауызекі сөздің бейвербалды амалдары – ойлау үрдісімен тығыз байланысты жесттер және ым-ишаралар. Олар экскурсиялық әңгіме мен көрсету үрдісінде маңызды орын алады. Бейвербалды амалдар – адамның эмоционалды қалпынан хабар беретін, құрамына ым-ишара, дене қалыбы, визуалды байланыс, дауыс ырғағы, дауыс екпіні, жанасу сынды амалдар кіретін қарым-қатынастың тілдік емес формасы. Зерттеуші-ғалымдардың пікірінше, бейвербалды амалдар вербалды амалдарды толықтырып, оларға қосымша мағына үстейтін, коммуникативтік актіні жалғастыруға қызмет ететін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етуге көмектесетін қарым-қатынастың түрі болып саналады.

Жер бетінде ым тілін қолданбайтын бірде бір адам жоқ. Көптеген ым-ишаралар бізге ежелгі дәуірден жеткен және оның өзіндік тарихы да бар. Келісу мен келіспеуді білдіретін жоғары көтерілген немесе төмен бағытталған бас бармақ ежелгі римдіктердің қарым-қатынасында қолданылып, өзіндік мағынаға ие болған. Жекпе-жектің аяқталғанында император гладиатордың жанын сақтап қалу не оның өмірін қию туралы ақпаратты осы ишараны қолдану арқылы білдірген.

Қарым-қатынаста ым-ишаралардың халықаралық және баршаға түсінікті түрлері де баршылық. Мысалы, адам өзгенің

өзіне назар аударуын немесе оның қойған сұрағына жауап беруін өтінуді білдіретін ым-ишара – қолын көтеру болып табылады. Алайда бұл көптеген ым-ишаралар барлық халықта бірдей түсінікті, бірдей мағынада қолданылады деген сөз емес. Бір халықтың қарым-қатынасында қолданылатын бейвербалды амалдар, басқа бір халықта түсініксіз болып келуі де мүмкін. Амандасу кезінде адамдар бір-бірімен қол алысып амандасады. Бұл – баршаға бірдей түсінікті ым-ишара.

А. Пиз бір халықтың коммуникациясында қолданылатын белгілі бір кинема санау ұғымын білдірсе, басқа бір халықта дәрекі қимылды немесе мүлдем басқа мағынада қолданылатын бейвербалды амалды аңғартатындығы туралы жазады. Осы пікірге сүйене отырып, қандай да бір халықтың қарым-қатынасындағы сан санау мен санды көрсетуде қолданылатын бейвербалды амалдар екінші бір халықтың қарым-қатынасында вербалды амалдың орнын ауыстыра алатын немесе соған қосымша мағына үстеп, оны толықтырып тұратын ым-ишарат ретінде жұмсалуды мүмкін. Дегенмен мағына жағынан сәйкес келмеуі әбден ықтимал. Бұған мысал ретінде мынаны келтіре кетейік. Мысалы, неміс халқының қарым-қатынасындағы сан көрсетуде қолданылатын *бас бармақты* көрсету қимылы 1 деген санды бейнелесе, гректерде *аузыңды жап* деген мағынаны аңғартады. Осыған орай белгілі бір халықтың коммуникациясында қолданылатын бейвербалды амал, екінші бір халықтың қарым-қатынасында мүлдем басқа мағынаға ие болады, сонымен бірге мағынасы жағынан мүлдем сәйкеспейді деген қорытынды жасауға болады [Ешимов М.П. Бейвербалдық амалдардың ерекшелігі: қол қимылдары].

Жесттер экскурсоводқа тыңдаушылардың назар аударуына көмектеседі. Мамандар жесттердің келесі түрлерін атайды:

- ритмикалық жесттер ауызекі сөздің әсерін күшейтеді;
- сілтеуіш жест болмаса, нысандарды жақын жерден көрсету мүмкін емес. Ым-ишарамен (көзбен, бас иезуімен) немесе жестпен (қолмен, саусақпен) көрсетуге болады. Нысанды саусақтарын бірге жинап және осы кезде аудиторияға қарап тұрып, көрсету қажет;
- символдық жесттер, мысалы, «о,кей», «керемет», «V» (жеңіс), т.б;

- бейнелеуші жесттер;
- бағыттаушы жесттер экскурсиялық топтың нысан жанында дұрыс орналасуына, басқа нысанға көшуге, автобұсқа жылдам мінуге көмектеседі.

Әңгіменің соңында паразит-жесттер туралы айту қажет. Кейбір экскурсоводтар қайта-қайта киімін, шашын шұқып тұрады, басын сілкиді, қолын уқалайды және т.с.с. Мұндай қимылдар, әрине, экскурсанттарды жалықтырады және әңгімені дұрыс қабылдауға кедергі келтіреді.

Бақылау сұрақтары:

1. Экскурсоводтың жеке қасиеттеріне не жатады?
2. Экскурсоводқа қойылатын мамандық талаптар.
3. Экскурсовод этикасы дегеніміз не?
4. Экскурсоводтың кәсіби міндеттері.
5. Экскурсоводтың тіл мәдениетіне қойылатын талаптар.
6. Экскурсовод сөзінің негізгі сипаттамалары.
7. Экскурсовод сөзінің жеке дара нақышы.
8. Ауызекі сөздің бейвербалды амалдары.

7-тарау

ТАҚЫРЫПТЫҚ ЭКСКУРСИЯЛАР

7.1. Шолу және тақырыптық экскурсиялары

Қалалық шолу экскурсиясы – ол қала жайлы жүйелі әңгіме-леу, ең маңызды ескерткіштерді көрсетуге негізделген. Мұндай экскурсияның мақсаты – алдын ала қаламен танысып, оның мәдени құндылықтарына жалпы сипаттама беру, бірегей объектілерді көрсету. Шолу экскурсиялары көп жақты, себебі көптеген оқиғаларды, объектінің бөлшектерін қамтиды. Шолу экскурсияларын дайындауда нақты қатаң шегі жоқ, әртүрлі материалдарды пайдалануға болады. Сонымен қатар шолу экскурсиясында мағыналық негізі бар, тақырыбы немесе бірқатар тақырып, олар өз кезегінде тақырыпшаларға бөлінеді. Шолу экскурсияларына экскурсанттар үшін қолжетерлік және қызықты болатын, көп жоспарлы, көп тақырыпты материалды біріктіруге мүмкіндік беретін құрылымдық принцип таңдалады.

Қалалық шолу экскурсияларының тақырыптары аса өзекті, себебі олар сұранысқа жиі ие болады әрі жергілікті халыққа да, басқа қалалардың азаматтарына да қызықты. Қаланың туристік мекемелерімен өткізілетін шолу экскурсиялардың саны, әрқашан тақырыптық экскурсияларға қарағанда басым болады.

Қалалық шолу экскурсиялары – ерекше экскурсиялар, олар қаланың өзгешелігімен, ешбір басқа қалаға ұқсамайтын даму тарихымен ерекшеленеді. Мұндай экскурсиялардың хронологиялық шеңбері – қаланың пайда болуы, ол туралы алғашқы мәліметтердің пайда болуынан бастап, бүгінге дейінгі тарихы және даму болашағы. Қалалық шолу экскурсияларында қала тарихы, өнеркәсібінің қысқа сипаттамасы, ғылымы, мәдениеті, халыққа білім беру саласы, т.б. тақырыпшалар қарастырылады. Шолу экскурсияларының бір қиыншылығы – бір тақырыпшадан екінші тақырыпшаға ауысу. Ауысу кезінде бір-бірін толықтырып жалғасатын жүйелі ой тізбегі болу керек. Ірі қалаларда шолу экскурсияларының бірнеше түрі болуы мүмкін.

Қалалық шолу экскурсияларының жалпы ұзақтығы: жаяу экскурсия – 2-2,5 сағат, көліктік экскурсия – 3,5-4 сағат. Мұндай экскурсияда тақырыпша санының 9-12 болғаны дұрыс.

Шолу экскурсияларында тарихи және архитектуралық ескерткіштер: алаңдар, соборлар, мешіттер, шіркеулер, сарайлар, көрікті тұрғын кешендері, т.б. нысан ретінде қарастырылады. Олардың бір жағынан өнер туындылары ретіндегі, екінші жағынан тарихи оқиғалардың куәгері ретіндегі екі жақты құндылығы бар. Сонымен қатар қоршаған табиғи ландшафтпен үйлесуі де қызығушылық тудырады.

Шолу экскурсиясының маршруты тақырыптық-хронологиялық қағидат бойынша құрылады. Кейбір тақырыптар толығымен тек қана мұражайларда айқындалады. Шолу экскурсияларында мұражайға берілетін уақыт 40 минуттан аспау керек.

Шолу экскурсияларын дайындау кезінде, түрлі жоспарлы ақпараттардың болуы көп жағдайда қиыншылық тудырады, ол қиыншылықтар тақырыппен, мазмұнымен, объект таңдауымен, оларды сипаттауымен белгіленеді. Сондықтан шолу экскурсияларын ұйымдастырған кезде келесі ережелерді білу керек:

- негізгі тақырыбын жақсы түсіну және тақырыпшалардың анық аталуы;
- барлық тақырыпшалар жүйелі түрде реттелуі қажет, оларды экскурсияның жалпы композициясына қисынды түрде енгізу керек;
- ойластырылған қисынды ауысулар мен байланыстардың болуы;
- дәстүрлі, белгілі материалды айтқан кезде қызықты өзіндік методикалық әдісті табу;
- тақырыпшалардың ішінде материалды хронология бойынша орналастыру.

Қалалық шолу экскурсиясы қала жайлы жалпы түсінік береді, архитектуралық көркімен, тарихымен, табиғатымен, экономикасымен, назар аударарлық орындарымен таныстырады. Мысалы, «Алматы – оңтүстік астана». Алматы қаласы бойынша шолу экскурсиясында келесі тарқырыпшалар бар:

1. Қала тарихы. Маршрутты Республика алаңынан бастаған дұрыс, себебі Тәуелсіздік монументінің композициясы

экскурсоводттың біздің елеміздің тарихы жайлы әңгімесін иллюстрациялайды. Экскурсияға жоғарғы керемет асқар тау шыңдарының панорамасы және алаңның әсем архитектуралық ансамблі ұмытылмас әсерге бөлейді.

2. «Алматы – әкімшілік орталығы». Бұл тақырыпша Астана алаңында, ҚБТУ ғимаратының, бұрынғы Үкімет үйі алдында қарастырылады.

3. Қатаң сын жылдары (соғыс жылдары). Жартылай Абылайхан данғылында әңгімеленіп, 28 Панфиловшылар паркіндегі Данқ мемориалының қасында жалғасады.

4. Қала архитектурасы. Достық данғылында өткізіледі, мұндағы қызықтыратын нысандар – «Қазақстан» қонақ үйі, Республика сарайы, ҚМЭБИ (бұрынғы Жоғарғы партия мектебі), т.б.

5. «Алматы – мәдени орталық» тақырыбы Сәтбаев көшесі, Абай және Аблайхан данғылдары бойымен жүріп өткенде қарастырылады, ондағы қызықты нысандар – өнер мұражайы, цирк, неке сарайы, спорт орталықтары, театрлар. Осы нысандармен таныстырғанда әңгіме білім, өнер және спорт жайлы болады.

6. Спорттық Алматы тақырыпшалары қаланың барлық спорт және мәдени ошақтары орналасқан (стадион, спорт сарайы) Абай данғылында өткізіледі.

7. «Алматы – ғылым және білім орталығы» тақырыпшасы әл-Фараби атындағы университет мысалында көрсетіледі.

8. «Алматы – бақ қала». Бұл тақырыпша Кіші Алматы шаткалында, Медеуге апаратын жол үстінде айтылады.

Шолу экскурсиялары кез келген қалада құрылымы жағынан бір біріне ұқсас болады. Қаланың тарихы, кәсіпорындарының қысқаша сипаттамасы, ғылымы, мәдениеті сияқты тақырыпшалардың міндетті түрде экскурсия құрылымына кіреді. Шолу экскурсиялардың бір-бірінен айырмашылығы қала тарихының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, Верный қаласының ресми тарихы ІХХ ғасырда басталса, Тараз қаласының тарихы І ғасырдан басталады. Аталған екі қаланың даму тарихы, екеуі де Ұлы Жібек жолында орналасқанымен мүлдем ұқсамайды. Тараз қаласының экономикасы, қалақұрылысы 10-12-ғасырларда өркендегені жайлы көптеген жазба деректерінде кез-

десе, Верный қаласының орнындағы елді мекендер ұмытылып кеткен.

Қалалық шолу экскурсиялар көбінде сұранысқа ие болғандықтан, туристерге қызмет жасағанда бағдарламаға енгізіледі. Қысқа мерзімге келген туристер үшін бұл экскурсия аз уақытта қаланың тарихы, мәдениеті, экономикасы, табиғаты мен негізгі назар аударарлық орындарымен танысуға мүмкіндік береді. Бұл экскурсияны құруға қойылатын негізгі талап – композициялық біртұтастық, логикалық байланыстың болуы.

Нысандарды іріктеп алу үшін келесі қағидаларды басшылық ету керек:

- тек тақырыпқа қатысы бар нысандарды таңдау;
- негізгі сұрақтарды толық ашатын типтік нысандарды енгізу;
- тек түпнұсқалық ескерткіштерді көрсету, өйткені өзгертілген, қайта салынған нысандар өз уақыты жөнінде аз мәлімет береді;
- қызықты нысандар ескерткіштер шоғырланған орындардан алшақ орналасса оларды экскурсия құрамынан қысқартып тастау керек. Мысалы, Алматыда ол Райымбек кесенесі, Верныйдың ескі бекінісінің орны, Мұсылман университеті, т.б.

Қалалық шолу экскурсиясы өткізу жағынан басқа экскурсияларға қарағанда ең қиыны, себебі бұл экскурсия көптеген салалардың: тарихтың, экономиканың, архитектураның, өнердің, т.б. білімін, әңгімелеу мен көрсету тәсілдерінің көптеген түрлерін пайдалануды қажет етеді.

Экскурсия мәтінін жазып, әдістемелік нұсқауды жасағанда, басқа да қалалық шолу экскурсияларының материалдарын жинаған кезде қала дегеніміз не, оның қандай типтері болатынын да қарастыру керек.

Тұрғындар саны бойынша қалалар:

- 500 000-нан астам – өте ірі;
- 200 000-нан астам – ірі;
- 100 000-нан астам – орташа;
- 50 000-нан астам – кіші қалаларға бөлінеді.

Орындайтын функциясы бойынша – астаналық қалалар, көпфункционалды, өндіріс орталықтары, мәдени орталықтары, курорт, көлік торабтары, порт, т.б. қалаларға жіктеледі.

Пайда болу уақытына қарай ежелгі, ескі, жаңа қалалар деп бөлінеді.

Қалалық экскурсияларда атақты адамдардың ескерткіштері жиі көрсетіледі. Ескерткіштерді көрсете білу, оның сипаттамасын беру, ескерткіш арналған адам туралы әңгімелей білу қажет. Топты ескерткіш алдында мүсіннің көлемін толық көретіндей қылып орналастыру өте маңызды. Ірі ескерткіштерді көрсету үшін 20 метрден жақын тұрмау керек, ең дұрысы, симметрия сызығынан тысқары орналастыру. Бюстерді тамашалау үшін 7-10 метр арақашықтық ең тиімді болып саналады. Нысандарды көрсеткенде оны қасындағы көшелермен, алаңмен, ағаштармен, т.б. үйлесімдігін көрсету қажет.

Көрсету мен әңгімелеудің үлгісін Ш. Уәлиханов ескерткішінің мысалында көрсетейік. Ш. Уәлиханов ескерткіші 1969 жылы орнатылған, скульпторы Наурызбаев, архитекторы Ш. Уәлиханов. Ғылым Академиясы алаңының симметриялық композициясы. Сәулетшінің ойы бойынша ескерткіш шығыс архитектуралық стиліне жақын. Монументке симметрия бойынша қара габбродан жасалған тұғырлар орналасқан, олар кеңістікті екіге бөліп тұр. Композицияны фонтан суы аяқтайды. Ескерткіш тұғыры қара габбро тастан орнатылып, оған Шоқанның суреттері және ұлттық оюлар салынған. Қоладан жасалған фигурада ұлы ғалым-демократ ой үстінде тұрғанын көреміз. Әскери форма киген, ол қарапайым және табиғи кейіпте тұр. Бір қолында кітап, екінші қолы иегінде. Ғалымның ой үстіндегі бейнесі қазіргі күнге сәйкес.

Ескерткішті көрсету Шоқанның өмірбаянымен аяқталады.

Қалалық шолу экскурсияларының тағы бір ерекшелігі – қаланың үнемі өзгеріп тұруы, себебі қала дамиды, онда жыл сайын жаңа ғимараттар, ғылыми және мәдениет мекемелері, спорттық құрылыстар, мемориалды тақталар, т.б. пайда болады.

Осы өзгерістердің бәрі экскурсияға дер кезінде енгізілу керек, әйтпесе экскурсанттар экскурсоводтан біліктілеу болып, ұятты жағдай болуы мүмкін.

Мазмұны бойынша экскурсиялар екі топқа бөлінеді – *шолу және тақырыптық экскурсиялар*. Экскурсиялардың алуан түрлілігі олардың тақырыптарымен анықталады. Тақырыпқа байланысты экскурсияның мазмұны құрастырылады. Тақырыптық экскурсиялар бір тақырыпты ашып көрсетуге және бір оқиғаға (бір топ оқиғаларға) арналады. Тандалған тақырып бүкіл экскурсия бойы сақталады. Тақырыптық экскурсияны өңдеу кезінде экскурсовод бірқатар талаптарды сақтау керек:

- нақты тақырыпты жетік зерттеу, проблеманың түрлі көзқарастарын, амалдарын білу;
- анықталған және объективті ақпаратты жинау;
- экскурсия негізі болып есептелетін тақырып бойынша терминологияны, анықтамаларды игеру.

Тақырыптық экскурсиялар бірнеше топқа бөлінеді, ал олар өз кезегінде кіші топшаларға бөлінеді.

Тарихи экскурсиялар:

- тарихи-өлкетанулық;
- археологиялық;
- этнографиялық;
- тарихи-өмірбаяндық;
- тарихи мұражайларға экскурсия.

Табиғаттану экскурсиялары (экологиялық):

- ботаникалық;
- зоологиялық;
- астрономиялық;
- орнитологиялық;
- геологиялық;
- спелеологиялық;
- ландшафтық;
- бірегей табиғат ескерткіштеріне экскурсиялар.

Өндірістік:

- өндірістік-тарихи;
- өндірістік-экономикалық (банктің, биржаның қызметі);
- өндірістік-техникалық;
- оқушылар үшін мамандыққа бағытталған экскурсиялар.

Өнертану:

- көркемдік;
- театралдық;
- музыкатану экскурсиялары.

Әдебиеттік:

- әдебиеттік-өмірбаяндық;
- тарихи;
- әдебиеттік-көркемдік экскурсиялар.

Діни экскурсиялары

Тақырыптық экскурсиялардың классификациясына бүгінгі күні діни экскурсияларын қосуға болады, олар туристік-экскурсиялық мекемелерде 90-жылдардан бері жиі сұранысқа ие болып жүр. Діни экскурсиялары –экскурсияның жаңа түрі болып табылады, олар нақты конфессияның қағидаларына, тарихына, дәстүріне, діни жоралармен таныстыруға арналады. Бұл экскурсиялар мешіттерге, монастырлерге, шіркеулерге, киелі жерлерге барумен байланысты (мысалы, Арыстанбаб, Қожа Ахмет Иассауи кесенелері).

Тақырыптық экскурсиялар бір жоспарлы емес және бірнеше түрлі саланың білімін байланыстырады, бір бірінен өте сирек бөліктенеді. Мұнда тарихи ғылымдар, этикалық түсініктер, мәдениеттану аспектілері біріктіріледі. Бұның бәрі экскурсия жүргізудің нақты жағдайына, қаланың немесе аймақтың танымдық ресурстарына байланысты.

7.2. Табиғаттану экскурсияларын өткізу ерекшеліктері

Табиғат деп барлық қоршаған айналаны айтамыз. Табиғатты сүйю, аялау үлкен педагогикалық міндет. Адамдар табиғатты зерттей отырып, өз ой-өрісін, сөйлеу қабілетін, білімділігін дамытады, отанға деген сүйіспеншілік сезім тұдырады. Табиғи экскурсиялар танымдықты ынталандырады, денсаулықты нығайтады, көңіл-күйді көтереді, қоршаған ортаға қамқорлықпен қарауды тәрбиелейді.

Табиғаттану экскурсиялары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болып, әйгілілігі бойынша бірінші

орында болған. Олардың мақсаты – табиғат жайлы білім алу, адамның онымен әрекеттестігін көрсету, экологиялық сана сезімінің қалыптасуына себепші болу.

Табиғаттану экскурсияларын дайындау өз өлкесінің табиғатын зерттеуден басталады, содан кейін тақырыбы мен мақсаты анықталып, ары қарай жалпы схема бойынша экскурсияның кезеңдері дайындалады. Бұл экскурсиялардың ерекшелігі – табиғат нысанын оның табиғи жағдайында зерттеу. Нысандарды көрсету уақытын анықтау өте маңызды (тәуліктің уақыты, жыл мезгілі).

Табиғаттану экскурсиясының маршруты тақырыптық қағида бойынша құрылады, нысандар саны 10-12 болу керек. Нысан – орман массиві, қалалық саябақ, ландшафт, дала, т.б. болып табылады. Нысанға табиғи құбылыстар да жатады – күннің батуы, шығуы, теңіз суының толысуы мен қайтуы, бұлттар.

Мүмкіндігінше нысандардың арасындағы арақашықтықты да қарастыру керек, экскурсанттар үшін оған жету қиындыққа түспейтіндей қылу керек. Табиғат нысанын зерттеу барысында карточка (нысан құжаты) құрастырылады.

Табиғат нысанының карточкасы

Нысан түрі	Сипаттамасы
Нысанның сипаттамасы	
Пайда болу уақыты	
Пайда болу себебі	
Маусымдық құбылыстар	
Жануар әлемі	
Өсімдік әлемі	
«Қызыл кітапқа» енгізілген өсімдіктер мен жануарлар	
Шаруашылық маңызы	
Нысанның қазіргі күйі	
Қорғауға алынуы	
Қосымша мәліметтер	
Әдебиеттер	
Карточканы құрастырған экскурсоводтың аты-жөні	
Толтырылған күні	

Табиғи экскурсияларды дайындау үшін көптеген деректерлер: құқықтық база, арнайы өлкетану әдебиеттері, өсімдік анықтауыштары, жергілікті жердің картасы мен схемасы, туристік жорықтың техникасына арналған әдебиеттер және қауіпті өсімдіктің түрлері зерттеледі.

Маршрутты құрастыру кезінде қауіпсіз жерлерді таңдап алу қажет. Көрсету орнын алдын ала, маусым ерекшелігін ескеріп, таңдайды. Бір нысанды көрсетуге 10-12 минут уақыт бөлу керек, ал көрсету орны нысанның биіктігінен 2-2,5 есе қашық, ал көрсету бұрышы 45 градус болу қажет. Топты жардың шетіне және басқа да қауіпті жерлерге тұрғызуға болмайды. Егер бару жолы немесе көру нысаны өмір үшін қауіпті және қиындық тудыратындай болса (тауда немесе үнгірде) экскурсияның кіріспесінде қауіпсіздік ережелерін түсіндіруі ұзартылады.

«Экскурсовод портфелі» табиғи көрнекіліктерден – гербарий, минералдар үлгілері және фотосуреттер, макеттер, аудиожазбалар жинағынан тұру қажет.

Табиғаттану экскурсиялары шолу, тақырыптық және кешенді экскурсиялар болып бөлінеді. Шолу экскурсияларының тақырыптық экскурсиялардан айырмашылығы – табиғи нысандардың әртүрлі болуы. Шолу экскурсияларында территорияның географиялық орны, оның табиғи жағдайы: жер бедері, климаты, топырағы, пайдалы қазбалары, өсімдік және жануар әлемі қарастырылады. Шолу экскурсияларына қорғауға алынған табиғи нысандарда, табиғи қорықтарда, ұлттық қорықтарда, табиғи ескерткіштерде, қорықтық зоналарда, зоологиялық саябақтарда, ботаникалық бақтарда, дендро-бақтарда өткізілетін экскурсияларды жатқызуға болады. Қазақстан Республикасының Заңы бойынша бұл аумақтарды мәдени-ағарту, оқу, туристік, рекреациялық мақсатта пайдалануға болады. Заң бойынша ірі ерекше қорғауға алынған аумақтарда экскурсиялық зоналар болады. Қорықтар мен ұлттық саябақтар жанында мұражайлар ашылған.

Мұндай экскурсиялар нақты белгіленген маршрут бойынша өткізілуі тиіс. Қорықтар мен олардың жанындағы мұражайларда экскурсияны сол қорықтың қызметкерлері жүргізеді.

Шолу экскурсиялары қатарына Кіші Алматы өзенінің аңғарында өткізілетін «Алып Тянь-Шаньмен кездесу» экскурсиясы да кіреді. Бұл экскурсияда геология, зоология, ботаника тақырыптары қозғалады.

Тақырыптық табиғаттану экскурсияларына гидрологиялық, минералогиялық, астрономиялық, табиғат ескерткіштеріне бару экскурсиялары жатады.

Зоологиялық экскурсиялардың мақсаты – жануарларды көрсету және бақылау, олардың өмірі, қылықтары, қоршаған ортаға бейімделуі, адам үшін маңызы жайлы әңгімеленеді. Бұл экскурсиялар зоопаркте, дельфинарийде, океанариумде өткізілуі мүмкін. Егер экскурсия кезінде жануарларды көру мүмкіндігі болмаса, «экскурсовод портфеліндегі» суреттерді пайдалану қажет. Өңірдің «Қызыл кітапқа» енген жануарлары: ілбіс (барыс), ақ тырнақты тянь-шань аюы, т.б. туралы айтып кету міндетті.

Ботаникалық экскурсиялар ең қолжетімді, сондықтан кең тараған экскурсиялардың бірі болып табылады. Олар қалалық ботаникалық саябақта, мәдени және демалыс паркінде өткізіледі.

Гидрологиялық экскурсиялар теңіздер, көлдер, өзендер жағалауында, сарқырамалар, т.б. су көздерінің жанында өткізіледі. Бұл экскурсияларда су адам өмірінде, балықтар, су өсімдіктері, су жәндіктері сияқты тақырыпшалар қарастырылуы мүмкін. Гидрологиялық экскурсияларды океанариумде немесе дельфинарийде де өткізуге болады.

Табиғи экскурсиялардың тақырыбы алуан түрлі болады. Оны туристер мен қатысушылардың құрамына сәйкес түрлендіру қажет. Сол себепті әртүрлі өлкетанушы мамандармен, оқу, зерттеу мекемелерімен, қорықтармен, ұлттық саябақтармен, мұражайлармен, зообақтармен, ботаникалық бақтармен, метеостанциялармен, мекемелермен байланыста болған дұрыс.

Табиғаттану экскурсияларында көрсетудің көрермен реконструкциясы тәсілі, ал әңгімелеудің методикалық тәсілдерінен сипаттау, түсіндіру және суреттеу тәсілдері қолданылады.

7.3. Сәулеттік қала құрылыс экскурсияларының ерекшеліктері

Сәулеттік экскурсиялар тәрбие беруде маңызды рөл атқарады, тұлғаның үйлесімді дамуына, тарихи-мәдени мұраға қызығушылықты тудырады. Бұл экскурсиялар архитектуралық ескерткіштерді тауып, оларды қорғауға үлесін қосады.

«Архитектура» (грекше – құрылысшы) сөзінің мағынасы – құрылыс өнері.

Сәулеттік экскурсияларда әдетте, сәулет ескерткіштері, тарихи ғимараттар, бірегей құрылыстар көрсетіледі. Қандай да болсын елді мекенде ескі немесе бірегей нақышта салынған ғимараттар мен құрылыстарды кездестіруге болады. Қазіргі Қазақстанда олардың саны онша көп емес, дегенмен, тарихи нысандардың жанында заманауи технологияларына сай жаңа ғимараттар салынып, экскурсиялық объектілерге айналууда. Мұндай жайт әсіресе, Алматы мен Астана қалаларында кеңінен орын алууда. Шолулық және сәулеттік экскурсияларды жүргізетін экскурсиялық ұйымдар өз экскурсияларын «ескі» және «жаңа» қалалардың контрастына сүйеніп жасайды. Өкінішке орай, көптеген тарихи орындар, оның ішінде сәулет ескерткіштері жойылууда. Олардың орнына жаңа символдар болып саналатын нысандар, мысалы, Бәйтерек, ресми резиденциялар, зәулім қонақ үйлер мен элиталық тұрғын үйлер, гипермаркеттер мен ойынсауық орталықтары салынууда. Келешекте «қаланың ішіндегі қала» қағидасы бойынша салынатын сәулет кешендері экскурсияларды қызықтырмақ. Тарихи құндылығы бар ескі құрылыстар Ескерткіштерді қорғау туралы Заңмен формалды түрде қорғалуы тиіс, сондай-ақ ескі қала фрагменттерін музеефикациялау жобалары да жоқ емес. Бірақ шынында тарихи экскурсия кезінде экскурсовод сақталған ескерткіштердің орнына «портфеліндегі» жоқ болып кеткен нысандардың фотосуреттерін көрсетуге мәжбүр болады.

Архитектура – адамдардың іс-әрекеттері мен өмір сүруінің материалдық ортасын құраушы ғимараттар, құрылыстар немесе олардың кешендері деп айтуға болады. Архитектураның алуантүрлілігі табиғат жағдайларымен, ұлттық дәстүрмен, қалыптасу дәуірі-

мен ерекшеленеді. Сәулет ескерткіштері қатарына тарихи қалалар (Түркістан, Тараз, Шымкент, Алматы), архитектуралық ансамбльдер мен кешендер, қаладағы немесе ауылдағы тұрғын үйлер, сарайлар, театрлар, әкімшілік және қоғамдық ғимараттар жатады.

Сәулет экскурсияларының нысандары дегеніміз – сәулет ескерткіштері, бау-бақша және монументалды-бейнелі өнерінің туындылары: мүсіндер, декорациялық әшекейлер, торкөздер мен қоршаулар, сонымен бірге қалақұрылыстық мекемелерінің қызметімен, сәулетшілердің өмірі және шығармашылығымен байланысты тарихи ескерткіштер.

Сәулеттік экскурсияларда маңызды әдістердің бірі – жүріп отырып объектілерді көрсету, сонда ғана архитектуралық нысандардың конструкциясын, эстетикалық жағын дұрыс көруге, шынайы қабылдауға, олардың әрбір тетігін анықтап көруге болады.

Сәулеттік экскурсияларды дайындаған кезде біріншіден Қазақстан Республикасының:

- 1) Архитектура және қалақұрылыс туралы (22 қазан 1993 ж.);
- 2) Тарихи-мәдени мұраны пайдалану және қорғау туралы (27 сәуір 1998 ж.) заңдарына сүйену қажет.

Бірінші заң архитектура мен қалақұрылыстың негізгі жұмыс бағытын белгілейді: планировканы, тұрғын орындарды реконструкциялау, құрылыс жұмыстарын жүргізу, т.б.

Екінші заңда мемлекеттік тарихи ескерткіштерді қорғу, қалпына келтіру, өз қарамағына алу және оларды ғылыми-тәрбие мақсатында пайдалануды ұйымдасту туралы айтылған.

Сәулет өнерінің кіші және ірі түрлері бар.

Сәулет өнерінің кіші формалары ашық кеңістікті ұйымдастыру үшін, сәулет-қалақұрылыстық немесе саябақ композицияларын толықтыру үшін қолданылады. Ол функционалды-сәндік (фонтандар, сатылар, шарбақтар) немесе мемориалды рөл атқарады, қала абаттандыру элементтері ретінде қолданылады (көше шамдары, киоскілер, орындықтар, аялдамалар).

Архитектураның алуантүрлілігіне ең алдымен табиғи жағдай, ұлттық дәстүр, пайда болған кезеңі себепші болады. Дәлел үшін папуастың лашығын, орыстың избасын, эскимостың иглуын, қытайдың пагодасын, АҚШ-тағы Манхеттен кешені немесе Кампучиядағы Ангкорватты еске түсіру жеткілікті.

Сәулеттік қала құрылыс экскурсияларының түрлері: шолу-архитектуралық; белгілі бір дәуірдің немесе кезеңнің сәулет ескерткіштерімен таныстыру; көрнекті сәулетшілердің шығармашылығымен таныстыру; осы заманғы сәулет өнерінің үздік үлгілерімен таныстыру; қаланың бас жоспарымен, жаңа аудандар құрылысын салумен таныстыру экскурсиялары.

Сәулет өнерінде тарихи қалыптасқан түрлі **белгілі үлгілер:** ежелгі Грекия, ежелгі Рим, романдық, готика, қайта өрлеу, барокко, классицизм, эклектика, конструктивизм, модерн. Қазіргі күнгі стильдер – хай тек, бионика, т.б.

Сәулет экскурсияларын жүргізу үшін арнайы терминдерді білу қажет.

Сәулет экскурсияларында жиі пайдаланатын терминдер:

Термин	Термин түсінігі
Ансамбль	Бір идеялық көркем ниетпен, эстетикалық жағынан үйлесімді ғимараттар кешені
Апсида	Ғимараттың жарты шеңбер тәрізді бөлігі, ол бөліктер көбінде күмбез шатырлы болады
Аркада	Бағана орнатылып, оның үстін арка тәрізді қақпалармен қосқан галерея
Баллюстрада	Балкондарға, сатыларға сән беретін әсем бағаналармен ұстастырылған қанат
Барабан	Ғимарат күмбезді көрнекі әрі әсерлі көрсету үшін салынатын күмбезасты қабырға. Барабаннан ғимарат ішіне жарық түсіретін ойықтар қалдырылады. Ғибадат орындары мен ескерткіш құрылыстарында кең қолданылған.
Каркас	Негізгі қанқа
Мансарда	Ұй төбесіндегі жылы бөлмелер
Пандус	Сатының орнына жасалған, бірте-бірте төмендейтін жазықтық
Портал	Архитектура элементтерімен кіреберісті безендіру
Портик	Колонналармен бекітілген кіреберістегі шатыр
Ригель	Көлденең жатқан балка
Ротонда	Қабырғасы бағаналар тізбегінен құрылып, төбесі күмбезден жасалған дөңгелек құрылыс (беседка)
Фреска	Ылғал сылаққа суға езген бояулармен салған сурет

Фронтон	Маңдайша қабырға (фр. fronton , лат. frons – маңдай, бет, маңдай алды) – ғимараттың алдыңғы бетіндегі немесе портикпен, яки бағаналар тізбегімен көмкерілген бүйір қабырғасындағы шатырмен карниз аралығындағы үшкүл маңдайша
Цоколь	Ірге тас үстіндегі үй қабырғасының төмен бөлігі

Архитектуралық анализ сәулет өнерінің өзгешелігіне негізделеді. Талдауды нысанды алдын ала қарап, алғашқы әсер алғаннан кейін бастаған дұрыс. Экскурсовод ескерткіштің қалақұрылыстық және табиғи ортасы, үлгілік ерекшеліктері (көлемді аяның композициясы, масштабы, қасбеттің декоративтік зейнеті, интерьер шешімінің өзгешеліктері), құрылыстың тарихы, реставрация жұмыстары, қазіргі қолдануы жайлы сипат береді.

Сәулет ескерткіші, нысан ретінде, бір немесе бірнеше экскурсияға енгізілуі мүмкін. Мысалы, Свято-Вознесенский собор «Алматы – оңтүстік астана» шолу экскурсиясына, «Оңтүстік Астана көшелері», «Алматы – діни орталық» сияқты тақырыптық экскурсиялар құрамына кіреді. Әрқайсысында соборды көрсету, ол жайлы әңгімелеудің өз ерекшеліктері болады.

Сәулет экскурсиялары қала құрылысының тарихын көруге мүмкіндік береді. Әйгілі сәулетшілер мен инженер-конструкторлар қаланы жақсарту, абаттандыру, көше, бульвар, скверлерді декоративті жабдықтау, фонтандар мен декоративтік су қоймалары мен хауыстарды, ескерткіштерді жобалау мен құрылысын іске асыру, монумент пен мемориалдық кешендерді салу жұмыстарын іске асырады.

Мысалы, Алматыда революцияға дейін А.П. Зенковтың, П. Гурданың жобаларымен салынған ағаш үйлерді өткеннің үнсіз куәгері деп айтады («Қызыл таң», Кафедралды собор, халық аспаптар мұражайының ғимараты, әйелдер және ерлер гимназиясының, медициналық колледж ғимараттары).

Тәуелсіздік Қазақстанның архитектурасын стилизация деп сипаттауға болады – онда түрлі тарихи үлгілер және олардың көп нұсқалы қосындысы қолданылған, мысалы Президент резиденциясы (К. Монтхаев, С. Баймағамбетов). 2000 жылдары жаңа құрылыс материалдарын енгізу Алматы, Астана архитектурасын Батыс Еуропада ХХ ғасырдың 70-80 жылдары пайда болған хай-тек стиліне жақындатты.

Алматы қаласының тарихи орталығында жаяу архитектуралық экскурсия «Астана» архитектуралық қорығы бойынша жүргізіледі.

«Астана» қорығы 1993 жылы ҚР министрлер кабинетінің шешімімен құрылды, қаланың тарихи орталығы Гоголь, Зенков, Толе би, Қонаев көшелерінің квадратын қамтиды. Экскурсия кезінде Зенковтың, Гурдэнің және басқа да сәулетшілердің зәулім ғимараттарын: Кафедралдық соборды, Қазақ ұлттық аспаптар мұражайын, «Қызыл таң» мата дүкенінің, Верный қаласының ерлер және әйелдер қалалық училищесінің ғимараттарын тамашалап, ескі Верный қаласының атмосферасын сезуге болады.

Экскурсия кезінде қазіргі күнгі архитекторларының да туындылары көз тартады – Данқ мемориалы, Армия үйі, «Отырар» қонақ үйі, «Арасан» монша комплексі.

7.4. Өнертану тақырыбындағы экскурсиялар

Өнертану тақырыбындағы экскурсиялар халықтың мәдени қазынасымен таныстыруға, тамаша туындылардың мәнін түсінуге, оны жасаушы өнер қайраткерлерінің шығармаларын әлемге паш етуге міндеттенеді. Әр ұлттың өзіне тән туындылары, өнер шығармалары бар. Ол өзіндік ұлттық нақышпен ерекшеленеді. Өнердің дамуы сол елдің өркениеттілігін, ой өрісін көрсетеді. Әр елдің өзіндік салт дәстүріне байланысты қалыптасқан сан қырлы өнер туындылары, түрлері бар. Экскурсия ісінде өнер түрлері келесідей топтастырылады: кино, театр, музыка, бейнелеу және халықтың декоративті-қолданбалы өнері.

Ал экскурсия тақырыбының мазмұнына сәйкес театралды-музыкалық экскурсиялары және бейнелеу өнеріне (сурет өнері, мүсін, декоративті-қолданбалы) арналған экскурсиялар деп сараланып жүр.

Өнертанулық экскурсиялар адамның өнертану шығармашылығымен байланысты қызметінің барлық спектірін қамтиды. Мұражайлар, жауһар сурет өнері – суреттер, мүсіндер, өткен уақыттың зергерлік бұйымдары және т.б. ұсынады.

Өнертанулық экскурсиялар көркемөнер, театралдық, музыкалық мұражайлардың экспозицияларында, сонымен қатар өлкетану мұражайының көркемөнер бөлімдерінде өткізіледі.

Мұражай бағдарына қарай өнертанулық экскурсиялар өнер түрі бойынша бөлінеді.

Көркемөнер экскурсиялары – бұл мұражай экспозициясы бойынша экскурсия, сурет өнері, графика, декоративті-қолданбалы өнер, монументалды мүсін шығармалары, сурет галереясына экскурсия, сурет шеберінің шеберханасына, көрме залдарына, халық көркемөнер кәсіпшілігі бойынша, сурет шеберінің өмірі және қызметімен байланысты орындарға барып, тамашалау.

Олар мектебін сипаттайтын, өнердің жеке жанрларын немесе бағыттарын сипаттайтын, жеке өнер туындыларына, жеке суретшінің шығармашылығына арналған экскурсиялар болып бөлінеді.

Мысалы, Мемлекеттік Ә. Қастеев атындағы өнер мұражайының қызметкерлері келесідей экскурсияларды ұсынады:

1. Мемлекеттік Ә. Қастеев атындағы өнер мұражайы бойынша шолу экскурсиялары.

2. Қазақстанның декоративті-қолданбалы өнері.

3. Қазақстанның бейнелеу өнері.

4. Бейнелеу өнерінің жанрлары мен түрлері.

5. XVII ғасырдың басы мен XX ғасырдағы Орыс өнері.

6. XV-XIX ғасырлардағы Батыс Еуропалық өнер.

7. Кеңес өкіметі кезіндегі өнер.

8. Шығыстың өнері (Үндістан, Қытай, Жапония, Корея, т.б.)

Театртанулық экскурсиялар театр өнерін, жеке театрлардың тарихын, қойылымдардың, актерлар мен режиссерлердің творчестволық өмірбаянын сипаттайтын мұражай материалдарын қамтиды. Мысалы, «Театралды Алматы» экскурсиясы Алматы қаласының театралдық өнерінің қалыптасуы мен дамуы туралы толық мәлімет береді, ең қызықты театрлармен: М. Әуезов атындағы Қазақ Академиялық театрымен, Абай атындағы Мемлекеттік Академиялық опера және балет театрымен, Н. Сац атындағы Мемлекеттік Академиялық балалар және жасөспірімдер театрымен, М. Лермонтов атындағы Орыс драма театрымен, ұйғыр музыкалық комедия театрымен, т.б. таныстырады.

Қазақстанның көне халық әдет-ғұрпында, халық комиктерінің, сатириктерінің ойын көрсетуінде, айтыстарында театр өнерінің де элементтері бар.

Музыкатанулық экскурсиялар музыка мәдениетін сипаттап және оның даму тарихын көрсетеді, музыкалық театрлардың, филармониялардың, жеке қойылымдардың тарихын, музыкалық мәдениетінің жеке қайраткерлерінің – композиторлардың, орындаушылардың шығармашылығын, музыкалық аспаптардың тарихын көрсететін, т.б. мұражай материалдарын қамтиды.

Өнертанулық экскурсияларды келесі топтарға бөлуге болады – түрлі замандардың, кезеңдердің өнері, мектебі, стилі, өнер бағыттарының тарихы.

Бұл топқа жататын экскурсиялық тақырыптар – «Қазақстанның көркемөнер кәсіпшілігі», «Театралды Алматы», «Қазақстанның зергерлік өнері».

Театр және фольклор экскурсиясының басты міндеті осы сала қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне арналады. Кезінде өмір сүрген шебердің өмірімен шығармасына, көз қарасының қалыптасуына, жетілуіне тигізген әсерін көрсету.

Сәндік қолданбалы өнер туындылары көрсетілетін экскурсиялардың негізгі мақсаты халық шығармашылығы мен оның даму үрдісімен сипаттын көрсетіп таныстыру. Бұндай өнер шығармаларын талдаудың бір ерекшелігі оның құрамдық сипатын көрсету. Сәндік қолданбалы өнер саласы өте кең: темірді көркем өңдеу, керамика, ағашқа, тасқа, сүйекке ойма сурет салу, жабыстыру, тоқу, кілем өрнектеу, кестелеу.

7.5. Мұражайлық экскурсиялар

Мұражайлық экскурсия – экскурсиялық қызмет көрсетудің негізгі түрінің бірі, мұндай экскурсия мұражайлық экспозицияларды пайдаланады.

Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңына сәйкес, мұражай ол мұражай экспонаттарын және мұражайлық коллекцияларын сақтайтын, зерттейтін және көпшілікке ұсынатын және мәдени, білім, ғылыми-зерттеулік функцияларын атқаратын, тарихи-мәдени мұраны танымалдылықпен қамтамасыз ететін мәдени мекеме болып табылады.

Мұражай профилін – коллекция құрамы, экспозиция тақырыбы, ғылыми зерттеудің мазмұны анықтайды және мұражай қызметінің барлық бағыттарына әсер етеді.

Профиліне қарай мұражайлар көркемдік, тарихи, әдеби, өнертану, архитектуралық, жаратылыс-ғылыми, техникалық және т.б. мұражайларға жіктеледі. Кешендік мұражайларға өлкетану, мұражай-ансамбль, мұражай қорықтар жатады.

Мұражай бойынша экскурсиялар кейбір өзгешелік ерекшелігіне қарай шолу және тақырыптық болады. Шолу экскурсиялары мұражай туралы жалпы түсінік береді, тақырыптық экскурсияларда тек қана экспозицияның бір бөлігі ғана көрсетіледі. Шолу экскурсиясында экскурсанттар мүмкіндігінше барлық залдарды аралап шығады. Ірі мұражайларда (мысалы, ҚР Мемлекеттік мұражайы) экскурсия кезінде тек қана ең үлкен және қызықты залдар көрсетіледі.

Мұражай экскурсияларында көрсету нысаны – **мұражай заттары** болады. Мұражай заттары құндылығына қарай типтік (мысалы, неолит дәуірінің құралдары), бірегей, тек қана бірлі-жарым экзemplяда сақталған, ерекше құрметтейтін заттарға бөлінеді. **Мұражайлық коллекция** деп бір немесе бірнеше белгілері бойынша ортақ мұражайлық заттардың жиынтығын айтады. Мұражай коллекциясының топтамасын **мұражайлық жинақ** деп атайды.

Мұражайлық экскурсияны жүргізу үшін арнайы негізгі мұражайлық түсініктерді білу керек. **Мұражай фонды** – мұражаймен сақтауға алынған деректердің ғылыми түрде реттелген жинақтары.

Экспозиция – композициясы бойынша ұйымдастырылған, түсініктері берілген, техникалық және көркем безендірілген, табиғи және қоғамдық құбылыстардың мұражайлық өзіндік ерекше бейнесін қалыптастыратын мақсатты және ғылыми тұрғыда негізделген мұражай заттарын демонстрациялау. Экспозицияға мұражайлық заттарды іріктеу өлшемі, олардың коммуникативтік қасиеттері – ақпараттылығы, экспрессивтігі және аттрактивтілігі (тартымдылығы).

Ақпараттылығы – тарихи кезеңнің, оқиғалардың куәгері ретінде болуы.

Экспрессивтілігі – адамның толқу сезімін туғызу мүмкіншілігі.

Аттрактивтілігі – мұражайға келушілер үшін тартымдылығы (формасы, көлемі, түсі, безендірілуі).

Мұражайлық заттардың жинақтары мұражайлық дереккөздерінің түрі бойынша заттық, суреттік, жазбаша және құжаттық, видео және аудиоматериалдар жинақтарына бөлінеді:

1) заттық жинақтар – еңбек құралдары, қару-жарак, әскери құрал-жабдықтар, тұрмыстық заттар, декоративті-қолданбалы өнер, шикізат үлгісі және өнеркәсіптік тауарлар;

2) суреттік жинақтар – сурет өнері, мүсін, литография, графика, суреттер, т.б.

3) жазбаша жинақтар – қолжазбалар және баспа құжаттары, ежелгі басылымдар, хатар, сирек кездесетін кітаптар, т.б.

4) құжаттық, видео және аудиоматериалдар жинақтары – әртүрлі шу дыбыстарын, әйгілі саяси қайраткерлер мен өнер шеберлерінің сөздерін және т.б. жазып алу.

7.6. Қала маңындағы экскурсиялар

Қала маңындағы экскурсиялар шолу және тақырыптық экскурсияларға бөлінеді. Шолу экскурсиясы өлкетанулық экскурсия ретінде өткізіледі. Шолу экскурсиясы әртүрлі табиғи-тарихи объектілер тізімінен құрастырылады, оған: ежелгі және жаңа ескерткіштер, танымал оқиға өткен жерлер, ғылым мен мәдениет, керемет ғимараттар, қорықтар және т.б. кіреді. Мұндай экскурсиялардың тақырыбы ауқымды және көлемі үлкен болады.

Тақырыптық экскурсияда негізгі тақырып мазмұны маршруттың соңғы нүктесінде ашылады, өйткені жол бойында тақырыпқа қатысты объектілер кездеспеуі мүмкін. Маршрут бойында экскурсиялық топтың қызығушылығын келтіретін нысандар кездескен жағдайда экскурсовод нысан жайлы ақпарат беруі тиіс.

Мұндай ақпаратта объект анықтамасы, оқиғалар мен фактілер және нысанға қатысты болмаса да, топты қызықтыратын мәліметтер айтылады. Осындай ақпаратты «бағыт бойындағы экскурсиялық ақпарат» деп атайды.

Бағыт бойындағы экскурсиялық ақпараттың, экскурсиядан айырмашылығы, онда бастапқы орынды әңгіме алады, авто-

бустан шығып қарайтын көрнекіліктің болмауы. Бағыт бойындағы ақпаратқа маршрут өтетін жерді сипаттайтын анықтамалық мәліметтер енгізіледі. Бағыт бойындағы ақпарат жүріп баратқан автобуста берілгендіктен, экскурсоводқа ескерткіштерді қозғалыс кезінде көрсету ережелерін есте сақтау керек.

Бағыт бойындағы ақпараттың мазмұнына қойылатын негізгі талабы: қала маңындағы экскурсияның соңғы нүктесінде жүргізілетін шолу және тақырыптық экскурсиялардың материалының қайталанбауы. Бағыт бойындағы ақпараттың әдістемелік құрылымы болмайды, тек мәтін түрінде ғана құрастырылып, бекітіледі. Әрбір экскурсоводтың жеке бағыттық ақпараты болуы керек.

Композиция жағынан қаласырты экскурсиясы басқа экскурсиялар сияқты құрастырылады және кіріспе мен қорытындыдан тұрады.

Экскурсияның кіріспесі топтың жиналу орнында айтылады, ал экскурсияның өзі қала сыртында немесе экскурсия маршрутында бекітілген нысаннан басталады.

Экскурсоводтың негізгі міндеті экскурсанттардың демалысын ұйымдастыру болып табылады. Өйткені қаласырты экскурсиясы бір күнге дейін созылуы мүмкін (10-14 сағат) сондықтан маршрут барысында түскі ас үшін арнайы орындарда демалуға уақыт бөлінуі қажет.

Бақылау сұрақтары:

1. Қалалық шолу экскурсияларының ерекшеліктері.
2. Қалалық шолу экскурсияларының тараулары.
3. Табиғат экскурсияларының топтастырылуы.
4. ҚР архитектуралық ескерткіштерді қорғау туралы заңдар.
5. Архитектуралық терминдеріне түсінік.
6. Түрлі замандардың сәулет стильдері.
7. Сәулет өнерінің кіші формаларына не жатады?
8. Орта Азия мен Қазақстанның сәулет стилдерінің ерекшеліктері.
9. Өнер тақырыбындағы экскурсиялардың топтастырылуы.
10. Мұражай экскурсияларының ерекшеліктері.
11. Қала маңындағы экскурсиялардың ерекшеліктері.

8-тарау

ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

8.1. Инновация туралы түсінік

«Инновация» терминін 1920 жылы австриялық және америкалық экономист профессор Йозеф Шумпетер енгізген. Инновация (*жаңалық жарату*) – қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін тауып шығару, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып көнені өңдеу, бар нәрсені тіпті де жақсарту, кем нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені тапқырлау, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол, жаңа орта жаңалығымен өмірді жаңарту, сөйтіп адамға және адамзатқа бақыт жарату. Ғалымдар бұл терминге әртүрлі ұғым береді. Іс-әрекет немесе іс-әрекеттің қортындысы. Нарыққа енген және өндіріс немесе әлеуметтік ортаның тәжірибесінде қолданылатын халақаралық стандарттар жинағы «Руководство Фраскати» инновацияны бүкіл инновациялық процесстің өнімі деп есептейді. Инновация кәсіпорындарға тауарларды өткізу мен қызмет ету нарығында бәсекелестікті ұстап тұруға көмек береді. Инновациялық технологиялар ұлттық экономиканың салаларында – өндірісте, ауыл шаруашылығында, қызмет көрсету саласында кеңінен тараған.

Инновациялар үш белгі арқылы ажыратылады:

- пайдалану жағынан – ғылыми-техникалық, ұйымдастыру-экономикалық, мәдени-әлеуметтік, мемлекеттік-құқықтық;
- таралу масштабы бойынша – жаһандық, ұлттық, аймақтық, салалық, локалдық;
- пайда болу ерекшелігі жағынан – эволюциялық және радикалды инновацияларға бөлінеді.

Радикалды инновациялар (латын тілінен – түбегейлі) – нарықта туристік өнімді тез жылжыту немесе сақтап қалу мақсатында бар туристік өнімге түпкі өзгерістер енгізу. Кризис

жағдайында қалып кеткен радикалды инновациялар қайта өңделіп, қойылған мақсат бойынша өндіріледі.

Эволюциялық инновациялар (латын тілінен *evolutio* – өрлеу, өркендеу) ескі тауар мен қызметтердің даму өнімі, жаңа экономикалық және әлеуметтік жағдайларға бейімдеу. Мұндай инновациялар маркетингтік зерттеулер жүргізілгеннен кейін нарыққа біртіндеп енгізіледі.

Бұрын қолданбаған технологиялық, методикалық тәсілдерге және басқа тәсілдермен құрастырылған жаңа туристік өнімдердің талабына жауап беретін инновациялық жобалар құрастырылады. Сол инновациялық өнімді енгізу үшін ұзақ тек қана тиімді шығармашылық жұмысы ғана қажет етпейді, сонымен қатар менеджментпен сол жобаға қатысатын серіктестер арасында бірлескен жұмыс болу керек.

Экскурсиялық қызметтегі инновациялар тақырыбы бойынша жана және сапасы бар бағыттар мен экскурсия өңдеумен түсіндіріледі. Жетілдірілген классикалық экскурсия және де жаңа экскурсиялармен қызметтерді енгізу инновациялық бола алады.

Инновациялық үдеріс – ғылыми, технологиялық, ұйымдық, экономикалық, коммерциялық іс-шаралар бірлігінің нәтижесінде инновациялық өнімнің шығарылуы.

Экскурсиялық өнімді инновациялық деп, ең соңғы технологияларды, құрудың жаңа тәсілдері мен әдістерді пайдаланғанда ғана айтауға болады.

Кейбір экскурсиялық түрлерінің дамуына ғылыми-техникалық революция ықпал етеді. Жаңа технологиялардың көмегімен виртуалды турлар, төтенше турлар, мультимедиялық бағдарламалар, электрондық экскурсия жетекшісі әзірленген. Сарапшылар туристік саладағы инновациялардың *классификациялық белгілерінің* бірнеше негізгі белгілерін анықтайды:

- идеяның пайда болуы (әлеуетті туристердің сұранысы, жаңа ғылыми-техникалық жаңалықтар);
- инновацияның түрі (туристік өнім, туристік қызмет көрсетулер, қонақжайлылықтағы инфрақұрылымдық өзгерістер);

- таралу масштабы (облыс, аумақ, аймақ, ел, құрлық, әлемдік жүйе);
- капитал сыйымдылығы (үлкен, орташа, шамалы).

Туризмдегі инновациялар – бұл туристік нарықта жаңа өнімге сұраныс орнататын және құрамына жаңа компонент енген, өткізудің жаңа формасын қамтитын кешенді мәдени іс-шаралар.

Туризмдегі инновациялық үдеріс келесіге сәйкес дамып келеді:

- әлеуетті сатып алушылардың туристік өнімге сұранысының өзгеруі;
- мамандардың заманауи шығармашылық және технологиялық әзірлемелері;
- туристік ұйымдардың әрекеттерімен, қонақжайлылық индустриясының кәсіпорындрымен, көлік кәсіпорындары мен мемлекеттік құрылымдармен.

Шаруашылық саласындағы өзге де өзгерістер сияқты, инновациялар бірнеше негізгі қағидаларға сәйкес келеді.

1. *Ғылыми қағида*. Инновациялық туристік өнімдер мен қызмет көрсетулердің жасалып енгізілуінде, қазіргі туристердің сұранысына сай келетін, ғылыми білім мен методикалық әзірлемелер қолданылады. Инновациялық экскурсиялар тарихшы, археолог, геолог, географ, биолог мамандарының қатысуымен әзірленеді. Әдетте жаңа экскурсиялық жобасының алдында мұрағаттар мен музейлерде айлар бойы жұмыс жасап, ғылыми экспедициялардың жұмысының өзгешелігімен танысуға тура келеді.

2. *Жүйелілік*. Әзірленіп жатқан инновациялық экскурсиялар мен өзге де туристік іс-шаралар әр ауданның табиғи, тарихи және әр аймақтың әкімшілік ерекшеліктерін, туристік өнімге сұранысын, туристік инфрақұрылым деңгейін, жолдың жағдайын, керекті мамандардың болуын, қаржылық мүмкіндігін ескере жасалады.

3. *Сұранысқа сәйкес келу қағидасы*. Экскурсиятану мен туризмдегі кез келген жаңа енгізулер әлеуетті туристер сұранысы болса ғана дайындалып енгізіледі. Осы сұранысты білу мақсатымен маркетингтік зерттеулер, сауалнама жүргізу, интернет арқылы сұрастыру жүргізіледі.

4. *Позитивтілік.* Өзірленген және енгізілген инновациялар заманауи моральға, көпшіліктің рухани суранысына, оның даму деңгейіне және экологиялық тепе-теңдікке сәйкес келуі тиіс. Экологиялық бағытта жаңа экскурсияларға ерекше назар аударылады: жобаның барлық аспектілері әрине, табиғатқа зиян тигізу үшін емес, көпшілікке пайда әкелу мақсатында жасалады. Жаңа экологиялық жобаларды енгізу кезінде туристердің табиғи және тақырыптық парктер мен қорықтар аумағындағы өзін-өзі ұстау ережелерін жасау қарастырылып жатыр.

5. *Болашағы бар.* Туризмдегі инновациялық жобалар бүкіл туризм сферасының болашақ дамуына бағытталып, қоғамның алға басуын технологиялық прогреспен байланысын ескере отырып құрастырылады.

Экскурсия және туризм салаларындағы инновациялық іс-шаралар келесі бағыттарда дамып келеді:

- жаңа туристік өнімдерді әзірлеу мен енгізу, біріншіден түрлі формамен тақырыптағы экскурсиялар, мысалы түйеқұс фермасына немесе инновациялық кәсіпорындарға экскурсия ұйымдастыру;
- жаңа технологияларды дәстүрлі өнім өндіруде пайдалану, мысалы туризмде экскурсиялардың экстремалды түрінде жаңа маталардан жасалған киімдер мен аяқ киімдерді пайдалану немесе электронды аудиогидпен тауларда экскурсияларды ұйымдастыру;
- ертеректе туристік әлеует деп қарастырылмаған жаңа туристік ресурстарды тарту, мысалы әуе шарындағы экскурсия, сұңғыық кемелердегі немесе ғарыш кемелеріндегі экскурсиялар;
- маркетингтік зерттеулерді жаңа әлеуметтік-мәдени дәрежеде ұйымдастыру, мысалы «тұтынушымен жақындасу» бағдарламасы бойынша, яғни әрбір әлеуетті туристің жеке сұранысын ескере отырып назарға алу;
- түрі бойынша жаңа кешенді экскурсияларды әзірлеу және ескеру, мысалы, қалалық экскурсияларға театрландырылған элементтерді қосу, археологиялық экскурсиялардың қазба және зертхана жұмыстарына қатысу, ал шытырман турлар – геологиялық экскурсияларда қолданылуы мүмкін.

Мәдениет пен қызмет көрсету кез келген қоғамда әрқашан да дамиды, сондықтан уақыт ағынымен экскурсияларға деген сұраныс өзгереді және қоғамның дамуын айқындайтын жаңа технологиялар, қазіргі күнгі сұранысына ие болатын сол немесе басқа да тауарлармен қызметтерге жаңа талаптар пайда болады. Осы талаптардың нәтижесінде экскурсиялардың тақырыбы, өткізілу түрі өзгереді.

Дүниежүзілік туризм ұйымының айтуынша, бүгінгі таңда туристік бағдарламалар мен қызмет көрсету нысандарын жетілдіру мәселесі өте маңызды болып табылады.

Арнайы мамандардың пікірінше саябақ пен қала бойынша экскурсия жасау, белсенді туризмге ұқсас экскурсиямен айналысу, круиздер, экологиялық экскурсиялар, мұражайға бару және қала сыртындағы шаралар, саяхатқа ұқсас экскурсиялар, анимациялық экскурсиялар, комплекстік қалалық және қала сыртындағы экскурсиялар ең үлкен сұранысқа ие.

Әзірлеуші маман туризм бойынша инновациялық экскурсиялар мен бағыттарды белгілі бір бағдарламалар бойынша жасайды, оларға емдік, танымдық, ойын-сауық туризм маршруттары да енеді.

Соңғы жылдары экскурсиялардың жаңа түрлері іске асырылуда:

- жасы келген адамдарға арналған экскурсиялар – «сеньорлар туризмі», туризмнің бұл түрі көркем табиғатымен ерекшеленетін жерлерге танымдық экскурсияларды және мұражай экспозицияларын тамашалауды қамтиды;
- VIP турлар, оның ішінде, мысалы, балық және аң аулау;
- жастарға арналған арнайы экскурсиялар – заманауи фестивалдар мен киім көрсетілімі;
- балаларға арналған анимациялық экскурсиялар;
- қала мен саябақ бойынша толық комплекстік экскурсиялар.

Индивидуалды экскурсиялар – белгілі бір туриске немесе бірнеше туристерге арналған экскурсиялар. Осындай экскурсия туристік нарықта жаңадан пайда болды және келешекте үлкен табысқа жетуі әбден мүмкін.

8.2. Инновациялық экскурсиялардың формалары мен түрлері

Анимациялық бағдарламалар. Экскурсиятанудағы инновациялық бағыттардың ең таңдаулысы – *анимация* (лат. anima – өмір, жан). Анимацияның мағынасы – туристерді болып жатқан оқиғаға тарту үшін тарихи және әдеби кейіпкерлердің «жандануы» әдісі қолданылады.

Туризмдегі анимация – туристік экскурсиялық маршруттардың құрамдық бөліктеріне енетін арнайы бағдарламаларды жасау және жүргізу. Анимациялық бағдарламалар:

- мұражайлық тарихи театрландырылған шоу, олар қарапайым мұражайлық экскурсиялардан театрландырылған элементтері бар қойылымдармен ерекшеленетін. Мұндай шоуларда мұражай экспонаттары, мысалы, көне заманда өмір сүрген жануарларға және адамдарға, ортағасырлық рыцарьлар мен ханымдарға «жан кіреді», сол тарихи кезеңнің киімі мен басқа заттары арқылы бейнелеген уақытты елестетеді;
- тарихи кейіпкерлермен өткізілетін костюмдік бал, ол қонақтарға белгілі бір ел немесе тарихи кезеңмен танысуға мүмкіндік берумен бірге, сол елдің ескі билерін билеп үйренуге, дәстүрлі бал ойындарын ойнауға және ақсүйектер кешінің этикетін үйренуге мүмкіндік береді;
- интерактивті викториналар, бұл тарихи немесе басқа да ақпараттарды қабылдауды жеңілдетуге бағытталған белгілі бір тақырыпта жасалған викториналар. Ол экскурсияны қызықты өткізуге және жандандыруға үлкен көмек береді. Бұл экскурсия барысында туристерге білімдері мен қабілеттерін ашуға, көрсетуге мүмкіндік береді;
- карнавалдар, халықтардың тарихы мен мәдени дәстүрлерінің мәнін ашатын, белгілі танымдық мәндегі көңіл көтеру бағытындағы іс-шаралар;
- тарихи қайта өңделген фестивалдар, ол қонақтарға тарихи оқиғалардың қатысушысы болуға мүмкіндік береді, мысалы, садақ ату, атқа мініп жарысу, қол күрес, т.б.;

- тақырыптық саябақтар бойынша экскурсия, XX ғасырдың соңғы он жылында батыс елдерінің көбінде танымал болған. Әлемдегі ең танымал тақырыптық саябақ болып Диснейленд саналады.
- театрландырылған қалалық экскурсия.

Анимациялық бағдарламаларды *аниматорлар* ұйымдастырады және өткізеді. Аниматорлар – қонақтардың көңілін көтеруші кәсіби мамандар. Аниматорлардың еңбегі байланысқа бейімділік, жарқын болу, адамдардың психологиясын түсіну, экскурсанттардың назарын тұрақты ұстай алу сияқты жеке дара қасиеттерді талап етеді.

Аниматорлар әртүрлі экскурсиялық әрекеттерде жоғары сұранысқа ие.

Анимациялық жұмыстар жүйесі:

- туристердің қызығушылықтарын анықтап алу;
- театрландырылған элементтерді қосу;
- қонақтарды экскурсияның біртұтас қатысушысына айналдыру;
- жаңа ұсыныстар мен бағдарламаларды ұсыну.

Аниматорлар өздерінің жұмыстарында экскурсоводтармен, фольклорлық және басқа да шығармашылық ұжымдармен тығыз қарым-қатынаста болады.

Анимациялық экскурсиялар үшін арнайы сценарийлер жазылады.

Мұражайлық экскурсиялардағы жаңалықтар. Нарықтық қатынастардың дамуына және қоғамның рухани өміріндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты мұражайлар да өз жұмысын жаңартуда.

Мұражайлар тәжірибесіндегі *негізгі жаңалықтар* өлген немесе тірі жануарлардың электрондық макеттері орналасқан орындар, театрландыру, жобалық әдіс, рөлдік ойын, экспозициялар бойынша компьютерлік гидтер сияқты жаңалықтарды пайдаланады.

Мұражайлық театрландырылған мерекелер – туристік нарықта ересектермен қатар балалар арасында танымалдыққа ие. Көбінесе, театрландырылған қойылымдар егін мерекелері, Жаңа жыл, Пасха мерекесі сияқты мереке күндері ұйымдастырылады.

Үйлену тойы. Көптеген тарихи мұражайлар арнайы түрде күйеу жігіт пен қалыңдыққа арнап театрландырылған үйлену тойын өткізеді. Жас жұбайлар үшін халық ойындары мен танымдық элементтері кіргізілген фольклорлық мереке жасайды. Үйлену тойы кешінің соңында арнайы дайындалған орында жастарға барлық ескі дәстүрлерді бақылауға мүмкіндік беретін үстел жасалады.

Жаңа жыл – халықтардың ең сүйікті мерекесі. Мұражайдағы театрландырылған экскурсия барысында мерекенің шығу тарихының құпиясы ашылады, балалар ескі бал биін билеп үйренеді, аяз атамен танысады.

Масленица. Халықтардың бұл дәстүрлі мерекесі мұражайларда ерекше өткізіледі. Экскурсия барысында балаларға орыс Масленица мерекесінің дәстүрлері туралы әңгімелер айтылады, бұл мерекеге байланысты экспонаттар көрсетіледі.

Рөлдік ойындар элементтерімен өткізілетін мұражайлық экскурсиялар мұражай методистері мен экскурсоводтармен жүзеге асырылады.

Мұндай экскурсиялардың кеңінен тараған тақырыптары – тарихи тақырыптар.

«Тірі мұражай» бағдарламасы аясында – елдердің көптеген мұражайларында қолданылатын инновациялық жобалар. Аталмыш бағдарламаның мәні, әдеттегі мұражайлар экспозицияларына немесе мұражай кешенінің территориясындағы экспонаттарға «жан кіреді». Экскурсия барысында келушілер үшін оркестр ойнайды, оркестр мүшелері көне үлгідегі киім киеді, «ортағасырлық суретшілер» келушілердің портреттерін салады. Қазіргі кезде көне шаруа үйлерінің сыртқы бейнесі қайта қалпына келтіру жұмыстары қарқынды жүруде. Олардың қасынан ат қораларды қалпына келтіріп, бақ егіліп, гүлзарлар салынып, көркем қолөнер шеберханалар ашылууда.

Кешенді экскурсиялар дәстүрлі көрсетуді рөлдік ойынмен, театрландырумен, интерактивті тапсырмалармен, т.б. үйлестіреді. Әдетте, инновация екі дәстүрлі экскурсиялардың үйлесуінен тұрады – мұражайлық тақырыптық және қалалық шолу, мұражайға келушілер экскурсия соңында автобустық немесе жаяу қалалық экскурсияның қатысушысы болады.

Қалалық экскурсияларындағы жаңалықтар. Әлемнің көптеген елдерінде ХХІ ғасырдың басында туристік сферада инновация әзірлеу және енгізу үшін бәйге жарияланған.

Туристік инновациялық жобалардың байқауы. Германияда бірнеше жыл бойы иновациялық жобалардың байқауы өтуде; бұған тәжірибелі танымал туристік фирмалармен қатар нарыққа жаңа шыққан фирмалар да қатысады. Жеңімпаздар өздерінің жарнамаларында лауреат логотипін пайдалануға және туристік нарықта жаңалықтарды енгізу мен жасауға байланысты мамандардың кәсіби көмегін алуға құқылы. Инновациялық жобалар көптеген көрсеткіш бойынша бағаланады, оның ең бастысы шығармашылық, түпнұсқалық және идеяның жаңалығы, туристік нарықтағы сұраныс.

Қала бойынша тақырыптық экскурсиялардағы инновация элементтері. Қала экскурсияларындағы инновациялық бағыттардың бірі – нақты бір бірегей нысанға театр, ескі сарай, саябақ, бульвар және т.б. бойынша мини-турларды ұйымдастыру. Аталмыш инновациялық экскурсияларда нысандарды көрсетудегі классикалық әдіс интерактивті ойын элементтерімен, күтпеген панорамдық көріністермен, компьютерлік технологияларды пайдаланумен, театрлық көрініс және жеке үйлерді тамашалаумен ұштастырылады.

Экскурсиядағы инновациялар арасында хобби-турларды айтуға болады. Олар бүгінде туризмдегі сұранысқа ие болып келе жатқан жаңа бір бағыт. Мұндай экскурсиялардың ерекшелігі – тақырыптың өте тар болуы және анимациялық элементтердің қосылуы.

Соңғы кезде аспаздық танымдық-көңіл көтеру экскурсиялары кеңінен тарауда. Мысалы, Сочи туроператорлары экскурсанттарға Лазарев ауданы бойынша шай турына ұсынады.

Балаларға арналған инновациялық қала экскурсиялары. Әдеттегі шолу экскурсияларымен салыстырғанда мұндай экскурсияларда балалардың қызығушылығын арттыру мақсатында ерекше эпизодтар қойылады. Бұл балалар театрына бару немесе циркке бару, аквабаябаққа бару, викториналық ойындар немесе театрландырылған көріністерді тамашалау болуы мүмкін.

Этникалық экскурсиялар – халықаралық туризм дамуына байланысты кеңінен тараған экскурсияның жаңа формасы. Этникалық экскурсияларды инновациялық экскурсияларға жатқызуға болады. Олардың негізінде халықтардың өткен жағымды және жағымсыз тарихымен танысу және білу туралы жаңа идея жатыр.

Этникалық туризмнің дамуына тарихшылармен, этнографтармен, кәсіби экскурсоводтармен және методисттермен тығыз серіктестіктегі инновациялық жобаларды жасау қажет.

Қала сыртындағы экскурсиялардағы жаңалықтар. Қала аумағынан тыс жердегі табиғи саябақтардағы мен қорықтағы экскурсиялар да соңғы уақыттарда инновациялық элементтермен толықтырыла бастады. Дәстүрлі танымдық экскурсиялар қорық аумағындағы мұражайлар мен көрмелерді тамашалаумен, компьютерлік мультимедиялық роликтер мен танымдық фильмдерді көрумен толықтырылуда. Қала сыртындағы экскурсантастардың серуені аясында экскурсантастар театрландырылған көріністер мен қолөнер шеберлерінің жасайтын бұйымдарын жасау үрдісіне қатысуға тікелей мүмкіндік алады. Табиғи көркем жерлерде болатын экскурсиялар барысында әуе шарымен ұшу, тікұшақпен үстінен ұшып айналу, теңіз немесе көлдің түбіне дейін жүзу сияқты инновациялық элементтер қосылады. Жануарлардың тіршілігін бақылау элементі қосылатын экскурсиялар арнайы топтарға арналады (биологтарға, орнитологтарға, ихтиологтарға). Олар жан-жануарлардың, құстардың, балықтар мен өсімдіктердің тыныс-тіршілігін жақыннан бақылап білгісі келетін мамандар.

Оқиғалы туризм – соңғы уақытта пайда болған және көптеген әлем елдерінде танымалдық алып, кеңінен тарап келе жатқан инновациялық бағыттағы туризм түрі. Оқиғалы туризм ережеге сай көп құрамды, көптеген бағыттар мен сипаттарға ие болады. Сұранысқа ие оқиғалы турлардың бірі – кешенді саяхат. Оның ішіне әртүрлі тақырыптағы танымдық экскурсиялар мен экстремалды көңіл көтеру бағдарламалары енеді.

Инновациялық оқиғалы туризмнің ең басты ерекшелігі – танымдық экскурсияларды әртүрлі бағыттағы мамандар – биологтар, экологтар, гидрогеологтар, археологтар және т.б. жүргізеді.

Халықаралық экскурсиялар туристік сфераны дамытудағы мүмкіндігі жоғары бағыттардың бірі. Халықаралық экскурсиялардың мысалы ретінде итальяндық және испандық мамандардың бірлесіп жасаған жобасын айтуға болады. Жаңа проект танымдық және көңіл көтеру бағыттарын экскурсиялық қызметте біріктіре білді.

Инновациялық жеке экскурсиялар. Іскерлік туризмнің соңғы кезде рөлінің артуына байланысты туроператорлар іскерлік туристердің шағын топтарына арналған арнайы экскурсияларды ұйымдастырады. Ережеге сай мұндай экскурсиялардың бағдарламалары қабылдап алушы тарап жағымен келісімге келтіріледі. Экскурсиялар клиенттің жеке тапсырыстары бойынша оңай өзгертіліп тұрады. Мұндай жағдайда экскурсия жүргізушісі клиентін барынша ақпараттармен қамтамасыз етеді және экскурсия барысында маршрутты өзгертіп отырады.

Индивидуалды экскурсияларды өткізудің басты шарты – экскурсовод білімді болуымен бірге оның кез келген сәтте клиентке бейімделе алатын қабілеті болуы тиіс. Сонымен қатар, клиент қалауы бойынша экскурсия маршруты өзгеріп жатса, экскурсия жүргізушісі қалалық мәдени мекемелермен, көңіл көтеру және танымдық орталықтарымен алдын ала келісімде болуы шарт.

Экскурсиялардағы техникалық жаңалықтар. Мәдениет сферасындағы компьютерлер ғасырының басталуы туризм және экскурсия саласына да әсер тигізуде.

Виртуалды мұражай. Көптеген адамдар өздерінің бос уақыттарының үлкен бөлігін компьютер экраны алдында виртуалды саяхаттарда өткізеді. Виртуалды саяхаттар көмегімен әлемнің кез келген нүктесіне баруға болады. Ал мұражайларда тарихтағы ерекше құнды жәдігерлермен танысуға болады. Әлемде көптеген мұражайлар өздерінің виртуалды экскурсияларын құрастырған. Оны кез келген қалаушылар көре алады.

Мұражай бойынша электронды экскурсия жүргізушісі. Кейбір мұражайлардың экспозицияларында компьютерлік сенсорлы экрандар орналасқан. Олар арқылы кез келген мұражайға келуші мұражайдың құрылу тарихы туралы және өздерін қызықтырған кез келген экспонат туралы ақпарат ала алады.

Тау сұрлеулері бойынша электронды экскурсия жүргізушісі. Саяхатқа жалғыз, экстремалды маршрут бойынша тауға немесе өзендерге саяхаттауға аттанған саяхатшы үшін мамандар гидтің қызметін атқаратын арнайы қалтаға салатын мини-компьютер ойлап тапты. Кішкентай ғана құрылғыда экскурсия маршрутында болатын қызықты нысандар, тау соқпақтары, жергілікті флора мен фауна туралы ақпараттар сақталған.

Қызмет көрсетудегі оптималды бағдарламалар – клиенттердің қажеттіліктерін және ұйымдастырылған турлардың тақырыптық ерекшеліктерін ескеріп, туризмдегі инновация аясында мамандар жасаған арнайы бағдарламалар. Экскурсиялық бағдарламалар кез келген туристің қалаға келу мақсатының құрамдық бөліктерін құрайды. Мысалы, іскерлік мақсатпен келген туристерге мамандықтарына байланысты шолу және тақырыптық экскурсиялар ұйымдастырылып ұсынылады.

Экскурсиялық қызмет көрсетудегі оптималдық бағдарламаларда маршруттағы территориялық ерекшеліктер ескеріледі.

Қызмет көрсетудегі оптималды бағдарламалар аясында экскурсияларды жүзеге асыру кезінде экскурсия жүргізушісінің кәсібилігі үлкен рөл атқарады.

Бақылау сұрақтары:

1. Туризмде «инновация» термині кіммен және қашан енгізілді.
2. Туризмдегі инновациялардың сипаттамасы.
3. Инновациялық мұражайлар мысалдарын келтіріңіз.
4. Экскурсиятанудағы технологиялық инновациялар.
5. Инновациялық экскурсияларда қолданылатын техникалық құралдар.
6. Туризмде анимация дегеніміз не?
7. Этникалық экскурсиялардың негізі неде?
8. Экскурсиятануда технологиялық инновациялардың мысалын келтіріңіз.
9. Туристік инновацияның бес қағидатын атаңыз.

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Экскурсиятану пәні оқытады:

- A) экскурсия дайындауды;
- B) экскурсия өткізуді;
- C) экскурсия дайындау мен өткізуді;
- D) экскурсияны құжаттармен қамтамасыз етуді;
- E) экскурсияны әдістемелікпен қамтамасыз етуді.

2. Экскурсияның ұзақтылығы:

- A) 12 с;
- B) 24 сағатқа дейін;
- C) 24 академиялық сағат;
- D) 1 сағат;
- E) 12 академиялық сағат.

3. Экскурсияда білім берудің негізгі қағидаттары:

- A) нысанды көрсету;
- B) әңгімелеу;
- C) мазмұндау;
- D) баяндау;
- E) анимация.

4. Ресейдің алғашқы экскурсионист ғалымдары:

- A) Б.В. Емельянов, Г.П. Долженко;
- B) В.А. Герд, Н.И. Райков;
- C) Б. Омельченко;
- D) Ш. Валиханов;
- E) Томас Кук.

5. ҚР-ның туризм және экскурсия кеңесінің құрылған жылы:

- A) 1968;
- B) 1966;
- C) 1967;
- D) 1965;
- E) 1962.

6. СПбГУ-дің тарихи-филологиялық факультетінде XIX ғасырдың аяғында экскурсиялық әдістемені белсенді қолданған педагог:

- A) Н.П. Анциферов;
- B) И.М. Гревс;
- C) Б.Е. Райков;
- D) Г.П. Долженко;
- E) Б.В. Емельянов.

7. Экскурсияның негізгі белгілер саны:

- A) 5;
- B) 6;
- C) 7;
- D) 9;
- E) 4.

8. Уақыты бойынша ең қысқа экскурсия:

- A) 20 мин;
- B) 30 мин;
- C) 60 мин;
- D) 45 мин;
- E) 50 мин.

9. Экскурсиялық маршрутының ұзындығы

- A) бірнеше метрден 1 км-ге дейін;
- B) бірнеше жүз метрден 10км-ге дейін;
- C) бірнеше жүз метрден 50 км-ге дейін;
- D) бірнеше жүз метрден 100 км-ге дейін;
- E) бірнеше жүз метрден бірнеше жүз км-ге дейін.

10. Экскурсияның негізгі функцияларының саны:

- A) 4;
- B) 5;
- C) 6;
- D) 7;
- E) 8.

11. Экскурсияның құрылымы қанша бөліктен тұрады?

- A) қанша тақырыпша болса, сонша бөлік;
- B) 2;
- C) 3;
- D) экскурсияның түріне байланысты;
- E) 4.

12. Экскурсия кіріспесінің ұйымдастыру бөлігі қамтитын сұрақтар:

- A) ұйымдастыру нұсқауларын (қалай жүру, қайда бару);
- B) негізгі мазмұны бойынша ақпаратты;
- C) ұйымдастыру мәліметтерін (танысу, экскурсия ұзақтылығы, қашықтығы, нұсқау беру);
- D) кездесудің қорытындылауын;
- E) экскурсияның мақсатын анықтуды.

13. Экскурсияның негізгі бөлігі қамтитын сұрақтар:

- A) экскурсия өткізудің нұсқауларын;
- B) бағыттар сызбасын;
- C) негізгі мақсатын;
- D) экскурсиялық нысанның паспортын;
- E) сұрағы бар тарауларды және логикалық ауысуды.

14. Экскурсияның топтастырылуы:

- A) мазмұны, қатысушылардың құрамы, өткізу орны, өткізу түрі, жылжу тәсілі бойынша;
- B) әрекеттің түріне қарай;
- C) топың санына қарай;
- D) өткізу тәсілі, өткізу орны, мазмұны, өткізу түрі бойынша;
- E) құрылымына қарай.

15. Экскурсия кезінде сапалы білім беру үшін келесі ғылымдардың жетістіктерін қолданады:

- A) философияның, өлкетанудың, логиканың;
- B) экскурсиятанудың және өлкетанудың;
- C) этика және эстетиканың;

- D) әдістемеліктің;
- E) философияның, логиканың, педагогиканың, психологияның.

16. Қалалық шолу экскурсиясының негізгі мақсаты:

- A) қала туралы толық жан-жақты мәлімет беру;
- B) қаланың ең көрнекті жерлерін көрсету;
- C) бірегей нысандарды көрсету;
- D) қаланың тарихымен таныстыру;
- E) қаланың мәдениетімен таныстыру.

17. Экскурсоводтың алдында тұрған негізгі психологиялық міндет:

- A) экскурсияның маңызын түсіндіру;
- B) тақырыпқа қызығушылықты сақтау;
- C) топпен байланыс орнату;
- D) топ жетекшісімен байланыс орнату;
- E) топтың құрамын ескеру.

18. Экскурсияның, педагогикалық процесс ретінде негізгі мақсаты:

- A) жеке адамды жан-жақты дамыту;
- B) жаңа білім беру;
- C) қызығушылықты тудыру;
- D) мәдени ағарту әрекетін іске асыру;
- E) оқыту.

19. Әдебиеттің дамуының бір кезеңіне арналған экскурсия:

- A) тарихи-биографиялық;
- B) тарихи-әдебиеттік;
- C) әдебиеттік-көркемдік;
- D) әдебиеттік;
- E) тарихи-көркемдік.

20. Жаңа экскурсия дайындаудағы сатылар саны:

- A) 2;
- B) 3;

- C) 4;
- D) 5;
- E) 6.

21. Экскурсияның қорытындысы қанша бөліктен тұрады:

- A) 2;
- B) 3;
- C) 4;
- D) 5;
- E) 6.

22. «Нысанды көрсету» түсінігіне жатады:

- A) нысанды байқау;
- B) нысанды сипаттау;
- C) дене қимылы;
- D) бақылау;
- E) нысанды жариялау.

23. Экскурсиялық шығармашылық топтың қорытынды құжаты:

- A) әдістемелік өңдеу;
- B) бақылау текст;
- C) жеке тест;
- D) бағыттың желісі;
- E) нысанның паспорты.

24. Экскурсияның технологиялық картасының графасы:

- A) 5;
- B) 6;
- C) 7;
- D) 8;
- E) 9.

25. Туристік мекеменің құжаты болып саналатын текст:

- A) жеке;
- B) тақырыптық;

- С) хронологиялық;
- Д) бақылау;
- Е) бағытталған.

26. Экскурсиялық көрсетудің әдістемелік тәсілі:

- А) анықтама;
- В) репортаж;
- С) араласу;
- Д) локализация;
- Е) персонификация.

27. Экскурсиялық әңгімелеудің әдістемелік тәсілі:

- А) локализация;
- В) көргенді салыстыру;
- С) абстракциялау;
- Д) экскурсиялық анықтама;
- Е) аналогия.

28. Әңгімелеу уақытысына қарай ең ұзақ тәсіл:

- А) түсіндіру;
- В) анықтама;
- С) дәйексөз келтіру;
- Д) бейнелеу;
- Е) сипаттау.

29. Арнайы әдістемелік тәсілдердің мақсаты:

- А) бейнелеу;
- В) экскурсия мазмұнын жақсы меңгеру;
- С) нысанды зерттеу;
- Д) логикалық ауысуларды жасау;
- Е) талдау жасау.

30. «Экскурсовод портфелі» дегеніміз:

- А) экскурсия мазмұны бойынша материал;
- В) экскурсоводтың арнайы сумкасы;
- С) көрнекілік құралдар жиынтығы;
- Д) көрсету нысандарының суреттері;
- Е) техникалық құралдар.

31. Жаяу экскурсиясында жүру жылдамдығы:

- A) 1,1 км/с;
- B) 1-2 км/с;
- C) 2-3 км/с;
- D) 3-4 км/с;
- E) 4-5 км/с.

32. Экскурсияда сұраққа жауапты беру кезі:

- A) тарауларды мазмұндау алдында;
- B) тарауларды мазмұндап болғаннан кейін;
- C) көрсету объектілерінің қасында;
- D) экскурсияның соңында;
- E) кез келген уақытта.

33. Сұранысқа жиі ие болатын экскурсия түрі:

- A) қалалық шолу экскурсиясы;
- B) тарихи шолу экскурсиясы;
- C) табиғаттану экскурсиясы;
- D) өнер зерттеу шолу экскурсиясы;
- E) өлкетану мұражайларды аралау.

34. Технологиялық картаның қандай графасында «экскурсовод портфелінің» материалдарын пайдалануға нұсқау беріледі:

- A) ұйымдастыру нұсқаулары;
- B) әдістемелік нұсқаулар;
- C) маршрут;
- D) аялдамалар;
- E) көрсету нысандары.

35. Шолу экскурсиясында мұражайға берілетін уақыт:

- A) 20 мин;
- B) 30 мин;
- C) 45 мин;
- D) 60 мин;
- E) 1,5 сағат.

36. Технологиялық картаның қандай графасында әңгімелеу мен көрсетудің тәсілдері көрсетіледі?

- A) ұйымдастыру нұсқаулары;
- B) маршрут;
- C) әдістемелік нұсқаулар;
- D) аялдамалар;
- E) тараулардың атауы және негізгі сұрақтардың тізімі

37. Экскурсияның екі тарауын бір-бірімен байланыстыратын экскурсовод сөзінің фрагменті:

- A) біріктіру;
- B) логикалық ауысу;
- C) пауза;
- D) әңгіме;
- E) дәйексөз келтіру.

38. Жаңа экскурсияны дайындаудың басты кезеңі:

- A) тақырып таңдаудан;
- B) экскурсияның мақсатымен міндетін анықтаудан;
- C) тақырып бойынша әдебиет жинақтаудан;
- D) библиографиялық тізім жасаудан;
- E) көрсету нысандарын таңдаудан.

39. Нысанның паспорты:

- A) нысан туралы жалпы мәлімет;
- B) экскурсияның бағыттары;
- C) экскурсиясының негізгі құжаттарының бірі;
- D) биіктік, ендік, сыртқы көрініс;
- E) нысан туралы болмашы мәлімет.

40. Кешенді нысандарды көрсету бұрышы:

- A) 10 градус;
- B) 60 градус;
- C) 30-45 градус;
- D) 20 градус;
- E) 25 градус.

41. Грек тілінен аударғанда «архитектура» сөзінің мағынасы:

- A) құру;
- B) қайта құру;
- C) ұйымдастыру;
- D) орындау;
- E) талдау.

42. Орта Азия мен Қазақстанның сәулет өнеріне әсер еткен ел:

- A) Қытай;
- B) Еуропа;
- C) Монғолия;
- D) Араб және Иран;
- E) Индия.

43. Архитектуралық экскурсияларда негізгі әдістемелік тәсілдің бірі:

- A) репортаж тәсілі;
- B) сұрақ-жауап тәсілі;
- C) сипаттама тәсілі;
- D) анықтама тәсілі;
- E) алдын ала қарап шығу.

44. Әдеби экскурсиялардың міндеті:

- A) әдеби деректердің түрлілігін баяндау;
- B) жазушының шығармашылығымен, өмірімен таныстыру;
- C) танымдық функциясына көңіл аудару;
- D) экскурсия өткізудің дұрыс тәсілін таңдау;
- E) оқу курсына көмек көрсету.

45. Жас өспірімдер экскурсиясын құрудың баптары:

- A) балалар үшін ересектер тақырыбының нұсқауы бойынша құру;
- B) жасы үлкен кіші категориясы бойынша құру;
- C) ересектерге арналған экскурсияны өзгертіп құру;
- D) оқу бағдарламасын экскурсия мазмұнына қосып құру;
- E) жас өспірімдер және ересектер үшін экскурсияны бірдей жасау.

46. Оқушылар үшін экскурсия құрғанда шығармашылық топ кеңес алатын мамандар:

- A) мұражай қызметкерлері;
- B) ғылыми жұмысшылар;
- C) педогогтар
- D) ата-аналар;
- E) философтар.

47. Жас өспірімдер үшін экскурсия өткізудің тиімді тәсілі:

- A) әдебиеттік монтаж;
- B) анықтама;
- C) дәйексөз пайдалану;
- D) түсіндіру;
- E) әңгіме.

48. Экологиялық тәрбие беретін экскурсияның түрі:

- A) архитектуралық;
- B) әдебиеттік;
- C) табиғаттық;
- D) тарихи;
- E) этнографиялық.

49. Кеңес одағының алғашқы жылдарында экскурсиялық іс-әрекетке жалпы басшылық еткен ұйым:

- A) халық ағарту комиссариаты;
- B) Кәсіптік Одақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің жәнінан құрылған орталық туристік-экскурсиялық басқарма;
- C) білім беру басқармасы;
- D) Орталық туризм Кеңесі;
- E) Бүкілодақтық комсомол Кеңесі.

50. Экскурсиялық менеджменттің негізгі мақсаты:

- A) басқару;
- B) тұтынушыларды тарту;
- C) дифференциалдық бабын тауып қызмет көрсету;
- D) өз жолын тауып қызмет көрсету;
- E) кадр дайындау.

51. Экскурсияда әңгімелеудің әдістемелік тәсілдер саны:

- A) 5;
- B) 10-нан аса;
- C) 20-дан аса;
- D) 50-ге жуық;
- E) 100-ге жуық.

52. Экскурсиялық көрсетудің методикалық тәсілдер саны:

- A) 5;
- B) 10-нан аса;
- C) 20-дан аса;
- D) 50-ге жуық;
- E) 100-ге жуық.

53. Мұражай экскурсиясында топтағы ықтимал адам саны:

- A) 5-10 адам;
- B) 10-15 адам;
- C) 15-20 адам;
- D) 20-25 адам;
- E) 30 адамнан аса.

54. Автобус экскурсиясында топтағы адам саны:

- A) 20 адамға дейін;
- B) 20-дан аса;
- C) 30-ға дейін;
- D) 40-қа дейін;
- E) автобустың сымдылығына қарай.

55. Экскурсиядағы негізгі элемент:

- A) көрсету;
- B) әңгімелеу;
- C) қозғалыс;
- D) мимика;
- E) вербалды ым.

56. Экскурсанттарға білімнің нақты саласы бойынша ақпарат бергенде экскурсияның атқаратын функциясы:

- A) эстетикалық;
- B) тәрбие беру;
- C) танымдық-ақпараттық;
- D) жарнамалық;
- E) бос уақытты мәдени ұйымдастыру.

57. Қандай белгі арқылы нысандар негізгі және қосымша болып бөлінеді:

- A) мазмұны бойынша;
- B) функционалды белгісі бойынша;
- C) сақталу дәрежесі бойынша;
- D) аттрактивтілігі бойынша;
- E) пайда болу уақыты бойынша.

58. Экскурсияның қай кезеңінде ұзақтығы бойынша әңгіме көрсетуге тең:

- A) экскурсовод рөліне кіріскен кезде;
- B) автобустан шыққан кезде;
- C) автобустың қозғаласы кезінде;
- D) нысан алдында;
- E) экскурсияның соңында.

59. Кешіккен экскурсанттарды күту уақыты:

- A) 5 мин;
- B) 10 мин;
- C) 15 мин;
- D) 20 мин;
- E) 30 мин.

60. Аталған православие шіркеуінің қайсысы А.П. Зенковтың туындысы болып табылады:

- A) Әулие Вознесенский соборы;
- B) Никольский;
- C) Құтқарушы-Христос;
- D) Софийская;
- E) Георгиевский.

61. Экскурсия жүргізу әдістемесі келесі талаптарға бағынады:

- A) көрсету әңгімелеуге тең;
- B) көрсету әңгімелеуге қарағанда көлемдеу;
- C) көрсету әңгімелеуден азырақ;
- D) аталған нұсқалардың бәрі қолданылады;
- E) ол маңызды емес.

62. Тақырыптық экскурсияның кіріспесіне қажетті уақыт:

- A) 3-5 мин;
- B) 7 мин;
- C) 10 мин;
- D) 10-15 мин;
- E) 20 мин.

63. Шолу, көп жоспарлы экскурсиялардың кіріспесіне қажетті уақыт:

- A) 3-5 мин;
- B) 5-7 мин;
- C) 7-10 мин;
- D) 10-15 мин;
- E) 20 мин.

64. Тақырыптық экскурсиясында ықтимал нысан саны:

- A) 3;
- B) 5-7;
- C) 7-10;
- D) 15;
- E) 20.

65. Шолу, көп жоспарлы экскурсияларында ықтимал нысан саны:

- A) 3;
- B) 7;
- C) 10;
- D) 15-20;
- E) 25.

66. Экскурсияны дайындау барысында нысандарды таңдау кезеңінен кейінгі кезең:

- A) библиографиялық тізім жасау;
- B) маршрут құрастыру;
- C) экскурсия текстін жасау;
- D) әдебиет көздерін таңдау;
- E) бақылау текстін жасау.

67. Экскурсиялық теорияның негізін қалаған ғалым:

- A) В.И. Омельченко;
- B) Б.В. Емельянов;
- C) В.Г. Квартальнов;
- D) Н.К. Крупская;
- E) Р.А. Дьякова.

68. Жаңа экскурсия құрастырудың басты кезеңі:

- A) мәлімет жазу;
- B) мұражай экспозицияларымен танысу;
- C) экскурсиялық нысандарды таңдаудан;
- D) мақсатты анықтау;
- E) тақырыпты таңдау.

69. Экскурсовод өз мамандық деңгейін қанша уақытта жоғарлатып отырған жөн:

- A) жылына бір рет;
- B) жарты жылда бір рет;
- C) үш жылда бір рет;
- D) екі жылда бір рет;
- E) үнемі.

70. Маршрут құрастыру кезеңінен кейінгі кезең:

- A) библиографиялық тізім жасау;
- B) көрсету объектілерін таңдау
- C) экскурсия текстін жасау;
- D) маршрутты аралап шығу;
- E) бақылау текстін жасау.

71. Экскурсияның ұзақтылығы қанша уақыттан кем болмайды:

- A) 45 мин;
- B) 30 мин;
- C) 60 мин;
- D) 1,5 сағ;
- E) 2 сағ.

72. Экскурсияның ұзақтылығы қанша уақыттан аспайды:

- A) 5 сағ;
- B) 6 сағ;
- C) 10 сағ;
- D) 15 сағ;
- E) 24 сағ.

73. Экскурсияның қортындысына берілетін уақыт:

- A) 3 мин;
- B) 5 мин;
- C) 10 мин;
- D) 30 мин;
- E) 7 мин.

74. Экскурсовод үшін қай категория ең жоғары болып саналады:

- A) экстра класс;
- B) люкс класс;
- C) жоғары класс;
- D) 1 категория;
- E) барлығы.

75. Егер экскурсия бір себептерден кеш басталса, экскурсоводтың әрекеті:

- A) экскурсияның жалпы уақытын ұзарту;
- B) әңгімеден бір тарауды немесе нысанды алып тастау арқылы экскурсияның жалпы уақытын сақтау;
- C) әр тарау бойынша және нысан жайлы әңгімені бір келкі қысқарту арқылы экскурсияның жалпы уақытын сақтау;

- D) әңгімені де, көрсетуді де қысқарту;
- E) экскурсияны өткізетін уақытын өзгерту.

76. Экскурсияны жүргізудің әдістемесі келесі талаптарға бағынады:

- A) көрсету әңгімелеуге тең;
- B) көрсету әңгімелеуге қарағанда көлемді болады;
- C) көрсету әңгімелеуден азырақ;
- D) аталған нұсқалардың бәрі қолданылады;
- E) экскурсия жүргізуіне талаптар қойылмайды.

77. Нысанды көрсету дегеніміз:

- A) экскурсовод пен экскурсанттардың мақсатты жүйелік әрекеті;
- B) экскурсовод басшылығымен нысандарды бақылау;
- C) нысанның анализі;
- D) экскурсанттардың өзіндік белсенді жұмысы;
- E) нысанмен өз бетінше танысу.

78. Жаңа экскурсияны дайындаған кезде оның ұзақтығы мен қашықтығы анықталатын кезең:

- A) маршрутты аралап шығу;
- B) маршрут құрастыру;
- C) экскурсия текстін жасау;
- D) экскурсияны маршрутта тапсыру;
- E) бақылау текстін жасау.

79. «Экскурсия» терминіне ең алғашқы болып (1882 ж.) түсіндіріп берген кім?:

- A) М.П. Анциферов;
- B) Л. Бархаш;
- C) Л.Н. Ушаков;
- D) В. Даль;
- E) А.В. Бакушинский.

80. Жаңа экскурсия дайындау барысында негізгі кезеңдер саны:

- A) 10;

- B) 12;
- C) 15;
- D) 18;
- E) 20.

81. Экскурсия саласы пайда болғанына қанша жыл:

- A) 50 жыл;
- B) 100 жылдан аса;
- C) 200 жылдан аса;
- D) 1000 жылдан аса;
- E) ежелгі кезде пайда болды.

82. XX ғасырдың экскурсия ісінің ең дамыған жылдары:

- A) 70-80 жылдары;
- B) 30-40 жылдары;
- C) 90-шы жылдары;
- D) 20-шы ғасырдың басы;
- E) 50-60 жылдары.

83. «Экскурсия» деген сөз қай тілден пайда болды:

- A) грек;
- B) итальян;
- C) латын;
- D) неміс;
- E) ағылшын.

84. Мазмұны бойынша экскурсиялар қанша топқа бөлінеді:

- A) 1;
- B) 2;
- C) 3;
- D) 4;
- E) 5.

85. «Гидизм» дегеніміз не?

- A) нысандарды жүйесіз бақылау;
- B) дұрыс жолға қойылған көрсету;

- С) мұражайға бару;
- Д) ескерткішті көру үшін автобустан шығу;
- Е) нысанмен өз бетінше танысу.

86. Жаңа экскурсия дайындау кезінде көрсету нысандарын таңдағаннан кейінгі кезең:

- А) библиографиялық тізім жасау;
- В) маршрут құру;
- С) экскурсия мәтінін жасау;
- Д) маршрутты аралап шығу;
- Е) экскурсияны маршрутта тапсыру .

87. Жаңа экскурсия дайындау барысында библиографиялық тізім жасаудан кейінгі кезең:

- А) экскурсиялық материал деректерін анықтау, мұражай фондымен танысу;
- В) маршрутты аралап шығу;
- С) экскурсияны маршрутта тапсыру;
- Д) экскурсиялық материалды бір қалпына келтіру;
- Е) экскурсия мәтінін жасау.

88. Қозғалу тәсілі бойынша экскурсиялар қаншаға бөлінеді:

- А) 2;
- В) 4;
- С) 5;
- Д) 1;
- Е) 3.

89. Жаңа экскурсия дайындау барысында экскурсияның жүргізу техникасын анықтаудан кейінгі кезең:

- А) технологиялық қартаны құрастыру;
- В) экскурсиялық материал деректерін анықтау, мұражай фондымен танысу;
- С) маршрутты аралап шығу;
- Д) экскурсияны тапсыру;
- Е) экскурсияны бекіту.

90. Шолу экскурсиясында ықтималды тараулар саны:

- A) 1-2;
- B) 3-4;
- C) 6-7;
- D) 9-12;
- E) 15-тен аса.

91. Экскурсиялық әңгімелеудің талаптарына жатады:

- A) байланыстылық, қисындылық, сенімділік;
- B) дұрыс таңдалған нүкте;
- C) жойылып кеткен объектілерді көрсету;
- D) әңгімелеуге қолайлы уақыт таңдау;
- E) анықтама беру.

92. Автобус экскурсиясында көрсетудің қанша түрі бар:

- A) 1;
- B) 4;
- C) 5;
- D) 2;
- E) өте көп.

93. Экскурсияда әңгімелеудің қандай түрлері пайдаланылады:

- A) баяндау, реконструкциялық;
- B) дәлелді;
- C) мәнерлі;
- D) түсінікті;
- E) әңгімелеудің түрлері жоқ.

94. Практика жүзінде әңгімелеудің қанша ерекшеліктері болады:

- A) 5;
- B) 8;
- C) 6;
- D) 7;
- E) 4.

95. Шолу экскурсиясының қортынды бөлігінің ұзақтылығы:

- A) 2-3 мин;
- B) 3-5 мин;
- C) 1-2 мин;
- D) 5-7 мин;
- E) 10 минуттан аса.

96. Архитектура ескерткіші:

- A) Шарын каньоны;
- B) Берел қорғаны;
- C) Кафедралды шіркеу;
- D) Әнші құм;
- E) Есік қорғаны.

97. Табиғат ескерткіші:

- A) Шарын каньоны;
- B) Берел қорғаны монументі;
- C) Кафедралды шіркеу;
- D) Ш. Уалихановтың ескерткіші;
- E) Есік қорғаны

98. Экскурсиялық нысанға жататыны:

- A) ғимараттар мен құрылыстар;
- B) экскурсовод портфелі;
- C) маршрут кестесі;
- D) әдістемелік нұсқау;
- E) экскурсиялық топ.

99. Экскурсиялық нысандар қандай болу керек:

- A) ірі;
- B) танымал, әдеттегіден тыс (экзотикалық);
- C) аз танымал;
- D) көзге түспейтіндей;
- E) таныс емес.

100. Экскурсия кезінде бір нысанмен екінші нысанның арасы қанша уақыттан аспау керек:

- A) 15 мин;

- В) 10 мин;
- С) 3-5 мин;
- Д) 30 мин;
- Е) 20 мин.

101. «Экскурсовод портфелінің» міндетінің бірі:

- А) әңгімелеуді жақсарту;
- В) экскурсияның құрылымын сақтап қалу;
- С) маршрутты қысқарту;
- Д) нысандарды бір нақты жүйеге салу;
- Е) көрсету кезінде жетіспейтін тізбесін көз алдына келтіру.

102. М. Ауезовтың мұражайына бару экскурсияның қай түріне жатады:

- А) тарихи-өмірбаяндық;
- В) кәсіптік-тарихи;
- С) тарихи-өнерлік;
- Д) әдеби-өмірбаяндық;
- Е) әдеби-көркемдік.

103. Қандай құжатсыз экскурсия жүргізуге тиым салынады:

- А) жеке тексттің болмауы;
- В) экскурсоводтар тізімінің болмауы;
- С) тыңдау карточкасыз;
- Д) экскурсиялық құжаттардың тізімінің болмауы;
- Е) нысандардың тізімінің болмауы.

104. Дүние жүзінде ең алғашы туристік фирманы ашқан:

- А) В.А. Герд;
- В) Аристотель;
- С) Томас Кук;
- Д) Н.М. Пржевальский;
- Е) В.И. Вернадский.

105. Элеуметтік құбылыс ретінде туризм қай ғасырда пайда болды:

- А) XVII ғасырда;
- В) XVII ғасырдың аяғында;

- C) XX ғасырдың басында;
- D) XIX ғасырдың аяғында;
- E) XIX ғасырдың басында.

106. Ең алғашқы Мәскеу-Қара теңіз туристік поезды қай жылы жөнелтілді?

- A) 1950;
- B) 1955;
- C) 1957;
- D) 1960;
- E) 1965.

107. Ш. Уалихановтың ескерткіші Алматы қаласында қай жылы орнатылды?

- A) 1960;
- B) 1965;
- C) 1969;
- D) 1971;
- E) 1975.

108. Қазіргі «Жібек жолы» көшесінің алғашқы аты:

- A) Лагерная;
- B) Казначейская;
- C) Бульварная;
- D) Торговая;
- E) Карл-Маркс.

109. Алматы қаласында ең алғашы орнатылған ескерткіш:

- A) А. Имановтың;
- B) А. Жангельдиннің;
- C) В.И. Лениннің;
- D) Ш. Уалихановтың;
- E) Абылайханның.

110. Тәуелсіздік монументінің жобасы қай жылы қабылданды:

- A) 1998 жылы;

- B) 2000 жылы;
- C) 1995 жылы;
- D) 2001 жылы;
- E) 2003 жылы.

111. Қазақстандағы алғашқы мұражай қай қалада ашылды:

- A) Алматыда;
- B) Оралда;
- C) Орынборда;
- D) Семейде;
- E) Қызылордада.

112. Дүние жүзіндегі ең алғашқы мұражайлар пайда болған ел:

- A) Ежелгі Грекияда;
- B) Ежелгі Римде;
- C) Америка құрлығында;
- D) Испанияда;
- E) Ежелгі Қытайда.

113. «Ресей тау қоғамы» қай кезде құрылды:

- A) 19 ғасырдың 30 жылдары;
- B) 19 ғасырдың аяғында;
- C) 20 ғасырдың басында;
- D) 18 ғасырдың басында;
- E) 18 ғасырдың ортасында.

114. Автобус тоқтаған кезде көрсетуді қандай әдістемелік тәсілден бастайды:

- A) алдын ала көрсету;
- B) көңілін аудару;
- C) панорамалық көрсету;
- D) оқиғалар локализациясы;
- E) анықтама беру.

115. Шығармашылық топ дегеніміз –

- A) жаңа экскурсия жасайтын жұмыс тобы;
- B) турфирманың мақсатын анықтайтын топ;

- С) экскурсияларды өткізетін топ;
- Д) мұрағатта жұмыс істейтін топ;
- Е) әдеби деректермен жұмыс істейтін топ.

116. Экскурсияда басты орын алатын нәрсе:

- А) әңгімелеу;
- В) көрсету;
- С) «экскурсовод портфелінің» материалдары;
- Д) әңгімелеу, «экскурсовод портфелінің» материалдары;
- Е) анықтама.

117. Қалалық шолу экскурсиясында танымдық нысандарына жатпайды:

- А) тарихи ескерткіштер;
- В) мәдени ескерткіштер;
- С) тарихи орындар;
- Д) архитектура ескерткіштері;
- Е) топырақтар.

118. Сөз арқылы тарихи ғимараттың алғашқы бейнесін қалпына келтіру, көрсету әдістемелік тәсілінің қандай түріне жатады:

- А) алдын ала қарау;
- В) экскурсиялық анализ;
- С) панорамалық көрсету;
- Д) көру реконструкциясы;
- Е) оқиғалар локализациясы.

119. Әдеби шығармадан, құжаттардан, еске алудан алынған үзінділер арқылы әңгіме құрудың әдістемелік тәсілі:

- А) бейнелеу;
- В) түсіндіру;
- С) экскурсиялық анықтама;
- Д) комментарий;
- Е) әдеби монтаж.

120. Шолу экскурсиясында көрсетуде қолданатын нұсқалар:

- А) хронологиялық;

- В) тақырыптық;
- С) хронологиялық-тақырыптық;
- Д) тақырыптық-жүйелік;
- Е) барлығы да.

121. Экскурсоводтың әңгімесі неден басталады:

- А) кіріспенің ақпараттық бөлігінен;
- В) кіріспенің ұйымдастыру бөлігінен;
- С) дәйексөзден;
- Д) аялдамалар жайлы хабарлаудан;
- Е) тақырыпқа шолу жасаудан.

122. «Экскурсовод портфелі» –

- А) Экскурсиялық нысандарды көруге болатын рұқсат құжаты;
- В) бақылау тексті бар файл;
- С) экскурсия барысында қолданылатын көрнекіліктер жиынтығы;
- Д) техникалық құралдар;
- Е) маршрут құжаттары.

123. Экскурсияның технологиялық картасының бірінші бетінде көрсетілмейтін мәлімет:

- А) экскурсияның түрі мен тақырыбы, оны дайындаған фирманың аты;
- В) экскурсанттардың құрамы;
- С) құрастырғандар туралы мәлімет;
- Д) экскурсияның ұзақтылығы туралы мәлімет;
- Е) экскурсия мақсаты.

124. Көрсетудің әдістемелік тәсілдері:

- А) алдын ала көрсету мен локализация;
- В) әдеби монтаж;
- С) алдын ала көрсету мен түсіндіру;
- Д) көрермен талдауы мен көрермен монтажы;
- Е) комментарий беру мен көрермен монтажы.

125. Әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері:

- А) экскурсиялық анықтама, репортаж;

- В) сипаттау, комментарий, алдын ала қарау;
- С) түсіндіру әдісі, әдеби монтаж тәсілі;
- Д) оқиғалардың локализациясы, панорамалық көрсету;
- Е) көрермен реконструкциясы, әдеби монтаж

126. Экскурсиялық маршруттың кестесін құру, маршрутты аралап шығу, экскурсия дайындаудың қай кезеңіне жатады:

- А) алдын ала;
- В) негізгі;
- С) қорытынды;
- Д) алдын ала мен негізгі;
- Е) кіріспе кезеңі.

127. Экскурсиялық әңгімелеудің талаптарына жатады:

- А) дұрыс таңдалған көрсету нүктесі;
- В) ғылымдылық, көрсетумен байланыстығы;
- С) жойылып кеткен; насандарды көрсету;
- Д) әңгімелеуге қолайлы уақыт таңдау;
- Е) анықтама беру

128. Экскурсияның негізгі қызметі:

- А) зерттеу;
- В) коммуникациялық;
- С) танымдық;
- Д) рекреациялық;
- Е) ұйымдастыру.

129. Мұрағатта жұмыс істеу үшін қандай рұқсат қағазы қажет:

- А) куәлік;
- В) қызмет орнынан алынған мақсаты көрсетілген хат;
- С) жазба;
- Д) рұқсат қажет емес;
- Е) кадр бөлімінен алынған анықтама.

130. «Алтын адам» археологиялық олжа тыбылғын елді мекен:

- А) Түрген ауылы;

- В) Алматы қаласы;
- С) Есік қаласы;
- Д) Ұзын ағаш ауылы;
- Е) Талдықорған қ..

131. «Әнші құм» орналасқан ұлттық парк:

- А) Алтын-Емел;
- В) Бурабай;
- С) Іле Алатау;
- Д) Баянауыл;
- Е) Көлсай көлдері.

132. Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі орналасқан қала:

- А) Түркістан;
- В) Сайрам;
- С) Тараз;
- Д) Отрар;
- Е) Шымкент.

133. Алматы қаласының пайда болған кезі:

- А) 1932 ж;
- В) 1854 ж;
- С) 1911 ж;
- Д) 1922 ж;
- Е) 1956 ж.

134. Вознесенский Кафедралды соборы салынған жыл:

- А) 1907 жылы;
- В) 1910 жылы;
- С) 1908 жылы;
- Д) 1905 жылы;
- Е) 1887 жылы.

135. Тарихи оқиғалармен байланысты ғимараттар, құрылыстар, ескерткіштердің қандай түріне жатады:

- А) тарихи ескерткіштер;
- В) өнер көрсеткіштері;

- C) сәулет ескерткіштер;
- D) археологиялық ескерткіштер;
- E) құжаттар ескерткіштері.

136. Өндірістік экскурсиясында топтағы адам саны:

- A) 2-5 адам;
- B) 10 адамнан кем болмау;
- C) өндіріс орнының мүмкіндігіне байланысты;
- D) 15 адамға дейін;
- E) 30 адамға дейін

137. Мұражай тәжірибесінде экскурсия әдістемесінен тыс қалыптасқан тәсіл:

- A) тақырыптан тыс кету;
- B) индукция тәсілі;
- C) дәрістік-иллюстративтік;
- D) зерттеу тәсілі;
- E) комментарий тәсілі.

138. Репортаж –

- A) ерекше әдітемелік тәсіл;
- B) әңгімелеудің тәсілі;
- C) көрсетудің тәсілі;
- D) мұражай экскурсияның тәсілі;
- E) әңгімелеудің және көрсетудің.

139. Қозғалуды тәсіл ретінде пайдалану –

- A) ерекше методикалық тәсіл;
- B) әңгімелеудің тәсілі;
- C) көрсетудің тәсілі;
- D) мұражай экскурсиясының тәсілі;
- E) табиғаттану экскурсиясының.

140. Локализация –

- A) көрсетудің тәсілі;
- B) мұражай экскурсиясының тәсілі;
- C) ортақ тәсіл;

- D) ерекше әдістемелік тәсіл;
- E) өндіріс экскурсиясының тәсілі.

141. Дүние жүзінің ірі мұражайының бірі Метрополитен орналасқан қала:

- A) Парижде;
- B) Мадридте;
- C) Нью-Йоркте;
- D) Римде;
- E) Санкт-Петербург.

142. Леонардо да Винчидің атақты «Джоконда» туындысы орналасқан мұражай:

- A) Прадо;
- B) Лувр;
- C) Дрезден галлерейасы;
- D) Эрмитаж;
- E) Метрополитен.

143.Тарихи экскурсияға жатады:

- A) тарихи-өмірбаяндық;
- B) қала құрылыстарын көрсету;
- C) тарихи-музыкалық;
- D) тарихи-әдебиеттік;
- E) этнографиялық.

144. Қазақстанның орталық мемлекеттік мұражайы қай жылы ашылды

- A) 1856 ж;
- B) 1831 ж;
- C) 1836 ж;
- D) 1854 ж;
- E) 1910 ж.

145. Осы күнге дейін сақталған жеті ғажайыптың бірі:

- A) Артемида храмы;
- B) Родос Колосский;

- C) Семирамида бақтары;
- D) Галикарнас мавзолейі;
- E) Египет пирамидалары.

146. Қазақстан археологиялық ескерткіштерін 1926-1927 жылдары зерттеген кім?

- A) А.П. Чулошников;
- B) Л.С. Берг;
- C) М.Е. Массон;
- D) П.П. Семенов Тянь-Шанский;
- E) К. А. Акишев.

147. Іле Алатау шатқалын қарауылдаған солдаттың атымен аталып кеткен шатқал:

- A) Медеу;
- B) Веригин;
- C) Корженевский;
- D) Бутаков;
- E) Аманжол.

148. Қазіргі Алматы қаласының орнындағы болған бекіністің аты:

- A) Алматы;
- B) Талғар;
- C) Талхиз;
- D) Заилийский;
- E) кіші станица.

149. Қай жылы Алматы астана статусын алды:

- A) 1929 жылдың мамыры;
- B) 1930 жылдың маусымы;
- C) 1932 жылдың қазан айы;
- D) 1936 жылыдың қыркүйегі;
- E) 1937 жылдың қаңтары.

150. Достық данғылының алғашқы аты:

- A) Старокладбищенский;
- B) Колпаковский;

- С) Ленин;
- Д) Коммунистический;
- Е) Лагерный.

151. Аталғандардың қайсысы көп тақырыпты экскурсияға жатады:

- А) әдеби;
- В) тарихи;
- С) шолу;
- Д) табиғи;
- Е) архитектуралық.

152. Тарихи экскурсияға жатады:

- А) тарихи-әдеби;
- В) археологиялық;
- С) тарихи-театрлық;
- Д) тарихи-кәсіпорындық;
- Е) тарихи-музыкалық.

153. Өндірістік экскурсияға жатады:

- А) оқушылар үшін мамандыққа бағытталған;
- В) этнографиялық;
- С) тарихи-музыкалық;
- Д) әдеби-өмірбаяндық;
- Е) әскери-тарихи;

154. Өнертану экскурсиясына жатады:

- А) тарихи мұражайдағы экскурсия;
- В) кәсіпорын-техникалық;
- С) тарихи-театралды;
- Д) көркем-әдебиеттік;
- Е) этнографиялық.

155. Әдеби экскурсияға жатады:

- А) тарихи-өмірбаяндық;
- В) тарихи-кәсіпорындық;
- С) тарихи-музыкалық;

- D) тарихи-әдебиеттік;
- E) архитектуралық.

156. Сәулет экскурсиясына жатады:

- A) тарихи-өмірбаяндық;
- B) қала құрылыстарын көрсету;
- C) тарихи-музыкалық;
- D) тарихи-әдебиеттік;
- E) этнографиялық.

157. Көліктік экскурсияларында жиі пайдаланатын көлік түрі:

- A) өзен кемесі;
- B) троллейбус;
- C) автобус;
- D) вертолет;
- E) теңіз кемесі.

158. Өткізу формасы жағынан экскурсиялардың түрлер:

- A) экскурсия-массовка;
- B) мұражайлық;
- C) көліктік;
- D) жаяу;
- E) қалалық.

159. Экскурсия белгісінің бірі:

- A) топтың белсендігі;
- B) көліктің болуы;
- C) нысандардың көп болуы;
- D) мұражайдың болуы;
- E) VIP тұтынушының болуы .

160. Өткізу формасы жағынан экскурсиялардың түрлер:

- A) мұражайлық;
- B) оқу экскурсиясы;
- C) көліктік;
- D) жаяу;
- E) қалалық.

161. Экскурсиядағы көрсетудің басты міндеті:

- A) «экскурсовод портфелінің» экспонаттарымен танысу;
- B) экскурсоводтың басшылығы арқылы көрсету;
- C) нысанды бейнелеп жатқан кезінде қандай болғанын көрсету;
- D) нысанды сюжет арқылы көрсету;
- E) нысанды сюжетсіз көрсету.

162. Тақырыптық экскурсия ол:

- A) көп жоспарлы экскурсия;
- B) талдау экскурсиясы;
- C) бір тақырыпты ашып көрсету;
- D) белгілі бір жерде өткізілетін экскурсия;
- E) мұражай экскурсиясы.

163. Экскурсияның технологиялық картасының екінші бетінде көрсетілетін мәлімет:

- A) экскурсияның түрі мен тақырыбы, оны дайындаған фирманың аты;
- B) экскурсанттардың құрамы;
- C) құрастырғандар туралы мәлімет;
- D) экскурсияның ұзақтылығы туралы мәлімет;
- E) экскурсияның мақсаты мен міндеттері.

164. Сәулет нысандарын көрсету шарты:

- A) топты нысанның бір бүйірінен орналастырады;
- B) топты нысанның алдынан орналастырады;
- C) топты нысанның солтүстігінде орналастырады;
- D) тек қана таңертең көрсетеді;
- E) белгілі бір уақыт таңдалады.

165. Жердің жалпы көрінісін бақылау үшін қандай тәсілді қолданылады:

- A) алдын ала қарап шығу;
- B) экскурсиялық анализ;
- C) панорамалық көрсету;
- D) оқиғалар локализациясы;
- E) зерттеу.

166. Әңгімелеудің ерекшелігіне не жатады:

- A) сөздің анық болуы;
- B) әңгіме көрсетуге бағынады;
- C) сөз екпінін сақтау;
- D) әдебиеттік монтаж;
- E) сөздің мәнерлігі.

167. Экскурсияда жоқ тәсіл:

- A) әңгімелеу;
- B) көрсету;
- C) жеке тәсіл;
- D) түсіндіру тәсілі;
- E) жалпы.

168. Экскурсанттардың тыңдау қабілеті төмендейтін кезі:

- A) 14-ші, 25-ші, 34-ші минуттар;
- B) 7-ші, 20-шы, 40-шы минуттар;
- C) 5-ші, 18-ші, 30-шы минуттар;
- D) 20-шы, 30-шы, 40-шы минуттар;
- E) 27-ші, 39-шы, 45-ші минуттар.

169. Экскурсиялық әдістеме:

- A) жаңа экскурсия дайындау;
- B) экскурсия өткізудің тәсілдер жиынтығы;
- C) экскурсанттармен қарым-қатынас орнату;
- D) экскурсиялық маршрут жасау техникасы;
- E) ондай тәсіл жоқ.

170. Жаңа экскурсия дайындаудың алғашқы кезеңі:

- A) кіріспе жасау;
- B) тақырып таңдау;
- C) мақсаты мен міндетін анықтау;
- D) шығармашылық топ құру;
- E) кеңес алу.

171. Экскурсияның алдын ала дайындық кезеңіне қатысы жоқ:

- A) болашақ экскурсияға материал жинау;

- В) тақырып бойынша әдебиеттерді зерттеу;
- С) нысан таңдау;
- Д) әдістемені дайындау;
- Е) болашақ экскурсияның міндеті мен мақсатын анықтау.

172. Жаңа экскурсия дайындаудың алғашқы сатысы:

- А) экскурсиялық маршрутты жасау;
- В) материал жинау;
- С) нысандарды таңдау;
- Д) экскурсияны маршрутта қабылдау;
- Е) экскурсия өткізуге рұқсат алу.

173. «Экскурсия дайындаудың кезендері» деген түсінік пайда болған жыл:

- А) 1945;
- В) 1978;
- С) 1976;
- Д) 1980;
- Е) 1981.

174. Экскурсия тақырыбын таңдау неге байланысты:

- А) туристік ұйымның қалауы;
- В) шығармашылық топтың қалауы;
- С) туристік ұйымның мүмкіндігі;
- Д) көліктің болуы;
- Е) сұранысқа.

175. Экскурсиялық нысандарды топтастыру неге байланысты:

- А) жыл мезгіліне;
- В) экскурсияның тақырыбына;
- С) нысанның сақталу дәрежесіне;
- Д) нысанның орналасқан жеріне;
- Е) нысанның әсемділігіне.

176. Нысанның карточкасы деген:

- А) нысанның суреті;

- В) нысан жайлы мәліметтердің тізімі;
- С) нысан жайлы әдебиет деректері;
- Д) нысанның сақталуы туралы мәлімет;
- Е) нысандардың орналасқан жері туралы мәлімет.

177. Экскурсиялық маршрутты құруға қойылатын талап:

- А) нысандарды жүйе арқылы көрсетуді ұйымдастыру;
- В) нысандардың маршрутта орналасуын еске алу;
- С) нысандардың танымдық құндылығын еске алу;
- Д) хронологияны сақтау;
- Е) экскурсия уақытын қадағалау.

178. Астана қаласыныңдағы «Хан шатыр» ғимаратының авторы:

- А) Киси Курокава;
- В) В. А. Лаптев;
- С) Норман Фостер;
- Д) Шохан Матайбеков;
- Е) Беджет Паколли

179. Автобус маршрутын құру немен аяқталады:

- А) маршруттың карточкасын құрумен;
- В) насандардың тізімін жасаумен;
- С) маршрут желісінің паспортын бекітумен;
- Д) нысандар санын бекітумен;
- Е) маршруттың бірнеше нұсқауларын жасаумен.

180. Экскурсияның белгісі:

- А) қол жетерлік;
- В) көрсету нысандарының болуы;
- С) көліктің болуы;
- Д) ақпараттың қол жетерлігі;
- Е) нысандарды көрмеде көрсету.

181. Экскурсиялық текстіне қойылатын талап:

- А) көлемділік;
- В) жеке тақырыптарды ашу;

- C) тақырыптарды жартылай ашу;
- D) нақтылық, әдеби тіл, қысқалық;
- E) талап қойылмайды.

182. Экскурсияда атқаратын роліне қарай нысандар бөлінеді:

- A) басты және болмашы;
- B) ірі және майда;
- C) негізгі және қосымша;
- D) негізгі және ірі;
- E) қосымша және майда.

183. Тарихи, табиғи ескерткіштерді қорғайтын халықаралық ұйым:

- A) ОБСЕ;
- B) ЮНЕСКО;
- C) МАГАТЕ;
- D) БДТҰ;
- E) НАТО.

184. Технологиялық картаның әңгімелеу мен көрсетудің тәсілдері көрсетілетін графа:

- A) ұйымдастыру нұсқаулары;
- B) маршрут;
- C) әдістемелік нұсқаулар;
- D) аялдамалар;
- E) тараулардың атауы және негізгі сұрақтардың тізімі.

185. Технологиялық картаға қатысы жоқ графа:

- A) маршрут;
- B) аялдама;
- C) уақыт;
- D) ақпарат;
- E) методикалық нұсқау.

186. Технологиялық картаның «ұйымдастыру нұсқаулары» деген графасында берілетін ақпарат:

- A) тақырыпты толық ашатын негізгі сұрақтар;

- В) есте қаларлық орындардың тізімі;
- С) топтың қозғалуы туралы кепілдеме, қатысушылардың тәртіп ережелерін сақтау жайлы мәлімет;
- Д) экскурсоводқа қойылатын талаптар;
- Е) экскурсия басталатын және тараудың аяқталатын нүктелері.

187. Технологиялық картаның «экскурсия маршруты» графасында берілетін ақпарат:

- А) бір тарауды толық ашатын негізгі сұрақтар;
- В) есте қаларлық орындардың тізімі;
- С) топтың қозғалуы туралы кепілдеме;
- Д) экскурсоводқа қойылатын талаптар;
- Е) экскурсия басталу нүктесімен тараудың аяқталу нүктесі.

188. Экскурсия кезінде экскурсовод қандай әдістемелік құралдармен пайдалана алады:

- А) экскурсия текстімен;
- В) технологиялық картамен;
- С) нысан карточкасымен;
- Д) бақылау текстімен;
- Е) библиографиялық тізіммен.

189. Халықтың рухани, эстетикалық, ақпараттық қажеттілігін қамтамасыз ететін туристік іс әрекет:

- А) экскурсия;
- В) саяхат;
- С) туристік жорық;
- Д) назар аударарлық орындарға бару;
- Е) туристік сапар.

190. Экскурсияның белгісіне қатысы жоқ:

- А) экскурсоводтың болуы;
- В) экскурсанттардың болуы;
- С) көргенді қабылдау;
- Д) көрнекіліктің жоғары дәрежеде болуы;
- Е) қатысушылардың белсенділігі.

191. Экскурсияның белгісі:

- A) қол жетерлік;
- B) экскурсия қатысушыларының белсенділігі;
- C) көліктің болуы;
- D) ақпараттылық;
- E) нысандарды көрмеде көрсету.

192. Экскурсияның құрылымы:

- A) кіріспе, мазмұны, қорытынды
- B) кіріспе, мағынасы, қорытынды
- C) кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды
- D) кіріспе, негізгі бөлім, қосымша
- E) кіріспе, негізгі бөлім, мазмұны

193. Кіріспеге қойылатын талаптардың бірі:

- A) тақырыпты сапалы игеру;
- B) әсемділігі;
- C) әдістемелік безендірілуі;
- D) тақырыпқа қызығушылықты тудыру;
- E) тарихи-мәдени құндылығы.

194. Барокко архитектуралық стилі пайда болған уақыт:

- A) XV-XVI ғасырлар;
- B) XVIII-XIX ғасырлар;
- C) XIX ғасырдың аяғы;
- D) XVII-XVIII ғасырлар;
- E) XIII ғасыр.

195. Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген жануар:

- A) ақ тырнақты аю;
- B) марал;
- C) ақ қоян;
- D) бұғы;
- E) сұр қасқыр.

196. Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген өсімдік:

- A) дала түймедағы;
- B) көкнәр;

- С) бәйшешек;
- Д) жолжелкен;
- Е) Грейг қызғалдағы.

197. Қазақстандағы ең бірінші балалар - жасөспірімдер туристік станциясы ашылған жыл:

- А) 1921 жылы;
- В) 1931 жылы;
- С) 1941 жылы;
- Д) 1951 жылы;
- Е) 2003 жылы.

198. Ерекше бірегей ғимараттар, сарайлар, тарихи-мәдени ескерткіштердің қандай түріне жатады:

- А) тарихи ескерткіштер;
- В) архитектура ескерткіштері;
- С) археология ескерткіштері;
- Д) өнер ескерткіштері;
- Е) табиғат ескерткіштері.

199. Қазақстандағы ең бірінші балалар мен жасөспірімдер туристік станциясы ашылған қала:

- А) Алматы;
- В) Қостанай;
- С) Павлодар;
- Д) Шымкент;
- Е) Орал.

200. Архитектураның кіші формаларына жатады:

- А) ғимараттар, құрылыстар;
- В) көпірлер;
- С) фонтан, шарбақ, саты;
- Д) тұрғын үйлер;
- Е) алаңдар.

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ЖАУАПТАРЫ

Нөмірі		Нөмірі		Нөмірі		Нөмірі	
Сұрақ-тың	Дұрыс жауап-тың	Сұрақ-тың	Дұрыс жауап-тың	Сұрақ-тың	Дұрыс жауап-тың	Сұрақ-тың	Дұрыс жауап-тың
1	С	51	С	101	Е	151	С
2	В	52	С	102	Д	152	В
3	А	53	Д	103	А	153	А
4	В	54	Е	104	С	154	С
5	Е	55	А	105	В	155	А
6	В	56	С	106	Д	156	В
7	С	57	В	107	А	157	С
8	Д	58	С	108	Д	158	А
9	Е	59	С	109	А	159	А
10	В	60	А	110	С	160	В
11	С	61	В	111	С	161	В
12	С	62	А	112	А	162	С
13	Е	63	Д	113	А	163	Е
14	А	64	С	114	А	164	А
15	Е	65	Д	115	А	165	С
16	А	66	В	116	В	166	В
17	В	67	В	117	Е	167	Е
18	В	68	Д	118	Д	168	А
19	В	69	Е	119	Е	169	С
20	В	70	Д	120	С	170	С
21	А	71	А	121	В	171	Д
22	В	72	Е	122	С	172	В
23	В	73	А	123	Е	173	С
24	С	74	Д	124	А	174	Е
25	Д	75	С	125	А	175	В
26	Д	76	В	126	В	176	В
27	Д	77	В	127	В	177	А
28	А	78	А	128	С	178	С
29	В	79	Д	129	В	179	Е
30	С	80	С	130	С	180	В
31	Д	81	В	131	А	181	Д
32	Д	82	А	132	А	182	С

33	A	83	C	133	B	183	B
34	A	84	B	134	A	184	C
35	C	85	A	135	C	185	D
36	C	86	B	136	C	186	C
37	B	87	A	137	C	187	E
38	B	88	A	138	B	188	C
39	C	89	A	139	A	189	A
40	C	90	D	140	A	190	C
41	A	91	A	141	C	191	B
42	D	92	B	142	B	192	C
43	E	93	A	143	E	193	D
44	B	94	C	144	B	194	D
45	D	95	B	145	E	195	A
46	C	96	C	146	C	196	E
47	D	97	A	147	D	197	D
48	C	98	A	148	D	198	A
49	A	99	B	149	A	199	B
50	B	100	A	150	B	200	C

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

Студенттің өзіндік жұмысы қалалық шолу экскурсиясының мәтінін құрастыруға арналған.

Төменде көрсетілген экскурсия маршруты бойынша апта сайын белгіленген экскурсия бөлігі дайындалады.

Семестр қалалық шолу экскурсиясын дайындап қорғаумен аяқталады. Жұмысты орындау үшін экскурсия тақырыбын таңдап, мақсаты мен міндеттері анықталады. Тапсырманы орындау үшін студенттер құрамы 5-6 адамдық топ құрайды.

Экскурсия маршруты:

1. Қалалық шолу экскурсиясының кіріспесі.
2. Алматы қаласының тарихы. Райымбек даңғылы, Пушкин көшесі.
3. 28 Панфиловшылар паркі.
4. Достық даңғылы, Жамбыл, Шевченко көшелері, Ғылым Академиясы.
5. Абай алаңы, Оқушылар сарайы,
6. Абай даңғылы (Ұлттық кітапхана, драма театрлар, неке сарайы, цирк).
7. Ауезов көшесі. Атакент (қала өндірісінің қалыптасу тарихы).
8. КазГУград. Ботаникалық бақ.
9. Республика алаңы.
10. Фурманов пен Қабанбай көшелері (Абай ат. ОБТ).
11. Панфилова көшесі (Алматы қонақ үйі, Астана алаңы).
12. Абылайхана даңғылы (ТЮЗ, Амангелды сквері, II ТЖ вокзал).
13. Нысан карточкаларын құрастыру.
14. Әдістемелік нұсқаулықты (технологиялық карта) дайындау.
15. Экскурсияны қорғау.

Қажетті әдебиеттер тізімі:

1. Энциклопедия Алматы. – Алматы, 2009.
2. Алматы. Жолсерігі. – Алматы: Credos. 2009. – 316 с.
3. Поздеев А. Алматы-Верный – Алма-Ата. – Алматы, 2003.
4. Энциклопедия Жетісу. – Алматы: Барыс, 2004. – 705 б.
5. Интернет ресурстар.
6. Қазақстан туризмі.

ЕМТИХАН СҰРАҚТАРЫ

	Сұрақтар
1	Экскурсиятану пәнінің мақсаты мен міндетерін айтып беріңіз
2	Экскурсия ісінің тарихына сипаттама жасаңыз
3	Экскурсияның негізін ашып көрсетіңіз
4	Экскурсияның негізгі белгілеріне сипаттама беріңіз
5	Экскурсияның функцияларына сипаттама беріңіз
6	Экскурсиядағы педагогикалық аспектілері
7	Экскурсияның топтастырылуын кесте арқылы көрсетіп, оның құрамдас бөліктеріне сипаттама беріңіз
8	Экскурсияның кіріспе бөлігіне қойылатын талаптарын ашып көрсетіңіз
9	Экскурсияның негізгі бөлігіне қойылатын талаптарына сипаттама беріңіз
10	Экскурсияның қортынды бөлігіне қойылатын талаптарды атаңыз
11	Экскурсияда логикалық ауысулардың маңызын түсіндіріңіз
12	Экскурсияда зейін түрлерін атап, оларға сипаттама беріңіз
13	Экскурсиядағы психологиялық аспектілері
14	Тақырыптық экскурсиялардың ерекшеліктерін көрсетіңіз. Бөлінетін топтарына сипаттама беріңіз
15	Шолу экскурсиялар, олардың ерекшеліктерін көрсетіңіз
16	Экскурсияның мақсаты мен міндетін анықтаңыз. Тақырып таңдау
17	Сәулеттік қала құрылысы экскурсиялардың ерекшеліктері
18	Көрсету-экскурсияның негізгі элементі. Көрсетудің негізі
19	Экскурсияда көрсетудің ерекшеліктерін түсіндіріңіз
20	Автобус экскурсиясында көрсетудің турлеріне сипаттама беріңіз.
21	Экскурсияда көрсетудің мақсаты мен шарттарын сипаттаңыз
22	Экскурсиялық әңгіменің негізі, әңгімеге қойылатын талаптарды сипаттаңыз
23	Экскурсияда әңгімелеудің мақсатын сипаттаңыз
24	Экскурсиялық әдістемеліктің ерекшеліктерін сипаттаңыз
25	Экскурсиялық, нысандарды таңдау қағидаттарын сипаттаңыз
26	Экскурсияда негізгі және қосымша нысандар, олардың айырмашылығы
27	Экскурсия нысанына карточканы (паспорты) жасау ретін көрсетіңіз

28	Экскурсияның тақырыбы бойынша қажетті құжаттарға сипаттама беріңіз
29	Жаңа экскурсия дайындаудың технологиясын сипаттаңыз
30	Экскурсия дайындаудың негізгі кезеңдерін сипаттаңыз
31	Экскурсиялық маршрутты құруға қойылатын талаптарды атаңыз
32	Маршрутты алдын ала аралап шығудың мақсаты
33	Экскурсиялық нысандарды іріктеу ережелерін көрсетіңіз
34	Экскурсиялық нысандардың жіктелуін көрсетіңіз
35	Экскурсияға кіргізілген нысандарды бағалау критерийлерін сипаттаңыз
36	Бакылау текст түсінігі мен оны құрастыру әдістемесі
37	«Экскурсовод портфелі» анықтамасы мен оны құрастыру ережелері айтып беріңіз
38	Экскурсия дайындаудың негізгі кезеңдерін көрсетіп, оларды сипаттаңыз
39	Жаңа экскурсия дайындаудың негізгі сатыларын көрсетіңіз
40	Технологиялық картаның құрылымын көрсетіп, бөліктерін сипаттаңыз
41	Жеке текст дайындаудың тәсілін көрсетіңіз
42	Бакылау текст пен жеке тексттің айырмашылығын көрсетіңіз
43	Керсетудің әдістемелік тәсілдерін атап сипаттаңыз
44	Әңгімелеудің методикалық тәсілдерін атап сипаттаңыз
45	Ерекше әдістемелік тәсілдерге сипаттама беріңіз
46	Кернекілік құралдарды пайдалану тәсілдерін көрсетіңіз
47	Тарихи экскурсияларды дайындау және өткізу ерекшеліктері олардың жіктелуі
48	Табиғи экскурсияларды дайындау, өткізу ерекшеліктерін және олардың түрлерін көрсетіңіз
49	Сәулеттік қала градоқұрылыс экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктерін көрсетіңіз
50	Өнер тақырыбы бойынша экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктерін көрсетіңіз
51	Әдеби тақырыбы бойынша экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктерін көрсетіңіз
52	Мұражай экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктерін көрсетіңіз
53	Қалалық шолу экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктерін көрсетіңіз

54	Өндірістік экскурсияларын дайындау және өткізу ерекшеліктері, олардың жіктелуі
55	Экскурсияларды қабылдау және бекіту кезеңдерін ашып көрсетіңіз
56	«Экскурсияны жүргізу техникасы» деген ұғымға түсінік беріңіз
57	Экскурсияның Технологиялық картасының «Ұйымдастыру нұсқаулары» деген графаның мазмұнын сипаттаңыз
58	Экскурсияның Технологиялық картасының «Негізгі мазмұны» деген графаға сипаттама беріңіз
59	Экскурсияны дайындау және жүргізу кезінде берілетін инструктаж түрлері
60	Экскурсиялық қызмет керсетуде дифференциалдық бабын табу ұғымын түсіндіріңіз
61	Экскурсоводтың мамандық шеберлігіне қойылатын талаптарды атаңыз
62	Экскурсоводтың сөйлеуіне қойылатын талаптарды атаңыз
63	Экскурсиялық қызметте жарнаманың ролін көрсетіңіз
64	Экскурсоводтың мамандық шеберлігіне қойылатын талаптарды атап көрсетіңіз
65	Экскурсоводтың міндеті мен қызметіне қойылатын талаптарды атаңыз
66	Экскурсияға қызығушылықты тудыру тәсілдерін сипаттаңыз
67	Экскурсияда пайдаланатын техникалық құралдардың түрлерін көрсетіңіз
68	Қалалық шолу экскурсияларды өткізу ерекшеліктерін сипаттаңыз
69	Экскурсияның тиімділігін жоғарлататын тәсілдерді көрсетіңіз
70	Туристтік-экскурсиялық мекеменің құрылымын көрсетіңіз

**ЭКСКУРСОВОДТАРДЫ ДАЙЫНДАУҒА
АРНАЛҒАН КУРСТЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ
ЖОСПАРЫНЫҢ ҮЛГІСІ (Алматы қ.)**

№	Тақырыптың аты	Сағат саны
1	Кіріспе. Туристік-экскурсиялық қызмет көрсетудің жүйесі және экскурсиялардың аумақтың оң туристік имиджін қалыптастырудағы рөлі. Экскурсия ісінің нормативті-құқықтық базасы.	6
2	Экскурсоводтардың кәсіптік шеберлігінің негіздері	24
2.1	Экскурсиялық әдістеменің негіздері	12
2.2	Экскурсиялық қатынасудың психологиясы. Тіл мәдениетінің техникасы	12
3	Экскурсия құрастыруға қажетті негізгі ақпарат	60
3.1	Алматы қаласының тарихы, ежелгіден қазіргі күнге дейін	16
3.2	Оңтүстік астананың архитектурасы	12
3.3	Табиғи экскурсиялық нысандар	12
3.4	Тақырыптық экскурсиялардың нысандары	20
4	Экскурсия дайындаудың және өткізудің әдістемесі	74
4.1	Экскурсиялық тақырыпты әзірлеу. Экскурсия маршрутын зерттеу және әдістемелік тәсілдерді игеру	36
4.2	Экскурсиялық материалды жинау және зерттеу, экскурсиялық нысандардың карточкаларын өңдеу	34
4.3	Қалалық шолу экскурсиясын өткізудің техникасы	4
5	Экскурсияның жеке мәтіні бойынша жұмыс жасау	20
5.1	«Алматы – оңтүстік астана» атты экскурсияның жеке мәтіні бойынша жұмыс жасау	20
6	Экскурсанттармен сыналатын экскурсияны жүргізу	12
7	Квалификациялық емтихан	4
Барлығы		200

ЭКСКУРСИЯТАНУ» БОЙЫНША СӨЗДІК

Ансамбль – бір-бірімен эстетикалық жағынан үйлесімді көз тартарлық ғимараттар кешені.

Әдістеме – педагогика ғылымының жеке пәндерден берілетін білім көлемі мен мазмұнын негіздеп, оны оқытудың тиімді әдістерін зерттейтін саласы.

Белгі – заттардың бір-біріне ұқсастықтары немесе айырмашылықтары.

Гид – туристерге уақытша келген елдегі (жердегі) туристік ресурстармен танысу жөніндегі экскурсиялық-ақпараттық, ұйымдық қызмет көрсететін кәсіби даярланған жеке тұлға.

Маршрут хронометражы – бір нысаннан екінші нысанға бару, әр нысанды көрсетуге және әңгімелеуге, автобустың нысандар арасына кететін уақытын анықтау.

Мәдени мұра нысандары – археология ескерткіштері, культтік және азаматтық архитектура, ландшафттік архитектура ескерткіштері, кіші және үлкен тарихи қалалар, ауыюдық қоныстар, мұражайлар, иеатрлар, көрме залдары, әлеуметтік-мәдени инфрақұрылым, этнография нысандары, өнер орталықтары, техникалық кешендер және құрғылар.

Мұражай – (грек тілінде *museion* – муза сарайы) – тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме.

Нысанды көрсету – экскурсовод пен экскурсант арасындағы жүйелі әрекет, арнайы білімі бар маманның басшылығымен нысандарды бақылау.

Оқу экскурсиясы – бастауыштан бастап, жоғары мектепке дейін әр түрлі оқу орындарының оқу үрдісін даярлаудың формасы немесе сабақ түрі.

Сәулет өнерінің кіші формалары – архитектуралық ансамбль құрылысының жалпы композициясын толықтыратын, өзіндік қарапайым функциясы бар жабдықтау және көркем-декоративті элементтер, көмекші архитектуралық құрылыстар.

Тақырыптық саябақ – бір тақырыпқа сәйкестендіріліп ұйымдастырылған саябақ.

Туризм – жеке тұлғалардың ұзақтығы жиырма төрт сағаттан бір жылға дейін, не жиырма төрт сағаттан аз, бірақ уақытша болған елде

(жерде) ақы төлейтін қызметпен байланысты емес мақсатта түнеп өтетін саяхат.

Турист – жиырма төрт сағаттан бір жылға дейінгі мерзім кезеңінде уақытша болатын елде (жерде) аралап көретін және ақылы қызметпен айналыспай, сол елде сауықтыру, танымдық, кәсіби-іскерлік, спорттық, діни және өзге де мақсаттарда кеменді бір рет түнеп шығатын жеке тұлға.

Ұлттық парк – популяциялар, табиғи ескерткіштер, ландшафтының түрлері, қорғауға алынған табиғи аумақтар. Рекреацияның кейбір түрлері рұқсат етілген.

Экскурсия – жеке тұлғаның уақытша болатын елдегі (жердегі) туристік ресурстарды танымдық мақсатта жиырма төрт сағаттан аспайтын уақытқа барып көруі.

Экскурсант – ол күндізгі уақытта, түнеуге қалмай бір жерге туризм мақсатында баратын (бір елге немесе тұрғылықты жерге) жеке тұлға.

Экскурсовод – арнайы кәсіби білімі және дайындығы бар, туристерді алып жүріп, туристік орындарды көрсетіп, оларға қажетті мәліметтерді беретін жеке тұлға.

Экскурсиялық әңгіме – экскурсия ісінде шартты түрде қабылданған экскурсияның аузша айтылатын бөлігі.

Экскурсиялық іс – халық арасында мәдени-ағарту жұмысының маңызды бөлігі.

Экскурсияның бақылау мәтіні – ғылыми және актуалды ақпараттары бар, экскурсанттарға арналған технологиялық құжат. Бұл мәтіннің негізінде экскурсовод өз мәтінін құрайды.

Экскурсия жүргізу техникасы – экскурсия процессінің барлық ұйымдастыру мезеттерін біріктіреді.

Экскурсиялық қызмет – экскурсиялық бағдармаларды немесе жеке экскурсияларды іске асыру арқылы экскурсанттардың/туристердің танымдық қызығушылығын қанағаттандыру, экскурсияны ұйымдастыру және өткізу.

Экскурсия маршруты – тақырыпты ашуға себеп болатын, экскурсиялық топтың жылжуының ең ыңғайлы жолы.

«Экскурсовод портфелі» – экскурсия жүргізген кезде пайдаланатын көрнекіліктің шартты атауы.

Экскурсиядағы тақырып – көрсету мен әңгімелеудің заты

Экспонат – мұражай экспозициясына орналастырылған мәдени құндылығы бар артефакт.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ

1. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. – М.: Советский спорт, 2009.
2. Лютерович О. Г., Ягафаров Г.Ф. Экскурсионная деятельность в РК. – Алматы, 2013.
3. Байгунаков Д.С. Экскурсиялық іс. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
4. Матюхина Ю.А., Мигунова Е.Ю. Экскурсионная деятельность. – М.: Альфа-М, 2011.
5. Баранов А.С., Бисько И.А. Информационно-экскурсионная деятельность на предприятиях туризма. – М.: ИНФРА-М, 2012.
6. Алшынбеков С.К., Туркменбаева Қ.Т. Экскурсиятану негіздері. – Алматы: ҚазҰПУ, 2009.
7. Барчуков И.С., Башин Ю.Б., Зайцев А.В. и др. Экскурсионная деятельность в индустрии гостеприимства. – М., 2012.
8. Ягофаров Г.Ф. Экскурсоведение. – Алматы, 2003.
9. Сичинава В.А. Экскурсиялық жұмыс. – Алматы, 1985.
10. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. – М.: МарТ, 2005.
11. Омельченко Экскурсионное общение. – М., 2001.
12. Савина Н.В. Экскурсоведение. – Мн.: БГЭУ, 2009.
13. Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Т.А. и др. История искусств Казахстана. – Алматы: ИздатМаркет, 2006.
14. Гецевич Н.А. Основы экскурсоведения. – Мн., 1988.
15. Скобельцына А.С., Шарухин А.П. Технология и организация экскурсионных услуг. – М., 2010.
16. Архитектурно-градостроительные экскурсии. Методические указания. – М., 1989.
17. Дьякова Р.А. История экскурсионного дела в СССР. – М., 1981.
18. Абишева З.М., Абдреева Ш.Т. Туристiк-өлкетану жұмыстарының негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
19. Лухтанов А. Верный и Семиреченская губерния. – Алматы, – 2014.
20. Қазақстан туризмі / С.Р. Ердәулетовтің басшылығымен авторлар ұжымы. – Алматы: Бастау, 2015.
21. Ердәулетов С.Р. Достопримечательные места Казахстана. – Алматы, 1989.

22. Ердаuletов С.Р. История туризма. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
23. Алматы жолсерігі. Путеводитель. – Алматы: Credos, 2009.
24. Поздеев-Башта А.Г. Алматы-Верный-Almaty. – Алматы: Білім, 2004.
25. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2004.
26. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 2003.
27. Алматы: [Текст] путеводитель / сост.: Б.К. Закирьянов [и др.] – СПб.: Маматов, 2016.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1-тарау. Экскурсиятану – экскурсия ісінің негізі	5
1.1. Экскурсия ісінің тарихы.....	5
1.2. Экскурсияның түсінігі.....	10
Бақылау сұрақтары	13
2-тарау. Экскурсиятанудың теориялық аспектілері	14
2.1. Экскурсиятанудың теориялық негізі.....	14
2.2. Экскурсияның функциялары мен белгілері.....	14
2.3. Экскурсияларды топтастыру	19
Бақылау сұрақтары	24
3-тарау. Экскурсиялық қызметтің психологиялық және педагогикалық аспектілері	26
3.1. Экскурсияның логикасы.....	26
3.2. Экскурсия педагогикалық үрдіс ретінде.....	30
3.3. Экскурсия әрекетінің психологиялық негізі.....	33
3.4. Өртүрлі экскурсиялық топтарға қызмет көрсету ерекшеліктері	36
3.5. Экскурсияда көрсету мен әңгімелеу	40
Бақылау сұрақтары	48
4-тарау. Экскурсияны дайындау	49
4.1. Экскурсиялық әдістеме	49
4.2. Жаңа экскурсияның дайындау әдістемесі	55
4.3. Экскурсиялық маршрутты құру және аралап шығу	70
4.4. «Экскурсовод портфелі»	73
Бақылау сұрақтары	74
5-тарау. Экскурсияны өткізу	75
5.1. Экскурсиялық көрсетудің әдістемелік тәсілдері.....	75
5.2. Экскурсиялық әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері	77
5.3. Экскурсияның технологиялық картасы	81
5.4. Экскурсияны жүргізу техникасы.....	87
Бақылау сұрақтары	93

6-тарау. Экскурсоводтың шеберлігі	94
6.1. Экскурсоводтың жеке қасиеттері	94
6.2. Экскурсоводқа қойылатын талаптар	101
6.3. Экскурсоводтың тіл мәдениеті	105
Бақылау сұрақтары	114
7-тарау. Тақырыптық экскурсиялар	115
7.1. Шолу және тақырыптық экскурсиялары	115
7.2. Табиғаттану экскурсияларын өткізу ерекшеліктері	121
7.3. Сәулеттік қала құрылыс экскурсиялары	125
7.4. Өнертану тақырыбындағы экскурсиялар	129
7.5. Мұражайлық экскурсиялар	131
7.6. Қала маңындағы экскурсиялар	133
Бақылау сұрақтары	134
8-тарау. Экскурсиялық қызметтегі инновациялар	135
8.1. Инновация жайлы түсінік	135
8.2. Инновациялық экскурсиялардың формалары мен түрлері	140
Бақылау сұрақтары	146
ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ	147
ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ЖАУАПТАРЫ	187
СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР	189
ЕМТИХАН СҰРАҚТАРЫ	190
ЭКСКУРСОВОДТАРДЫ ДАЙЫНДАУҒА АРНАЛҒАН КУРСТЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖОСПАРЫНЫҢ ҮЛГІСІ	193
«ЭКСКУРСИЯТАНУ» БОЙЫНША СӨЗДІК	194
БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ	196

Оқу басылымы

Абдреева Шолпан Тұрсынбаевна

ЭКСКУРСИЯТАНУ

Оқу құралы

Редакторы *Б. Мырзақұл*
Компьютерде беттеген және
мұқабасын безендірген *Ұ. Әбдіқайымова*

Мұқабаны безендіруде сурет
www.ecosustema.ru сайтынан алынды

ИБ№9904

Басуға 04.07.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 12,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №2993.
Таралымы 150 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.